

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS-
HISTORISK
ÅRBOG
2001

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

50

No. 12.
Kongelig privilegerede Adressecontoirs
Kritiske Journal.
For Aar 1769.

Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

2001

Danish Yearbook of Business History
with an English Summary

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

OMSLAG:
Kritiske Journal 1769, se side 17

TITELVIGNET:
Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:
Jørgen Fink
Henrik Fode

ENGLISH SUMMARY:
translated by
Jørgen Peder Clausager, Fredericia

Trykt med støtte af
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN
0071-1152

Copyright © 2001 by Erhvervsarkivet
V. Allé 12
8000 Århus C

Printed in Denmark
by
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

<i>Henrik Fode: Aspekter af den islandske handels placering i samtidens litterære debat eller »historiografi« ca. 1750-1816</i>	7
<i>Morten Karnøe Søndergaard: Teknologioverførelse inden for dansk gasmotorindustri i 1880'erne – Maskinfabrikken Tuxen & Hammerich</i>	87
<i>Morten Mandel Hansen: Brandpolitiloven af 1926 – Falck's Redningskorps' betydning for indførelsen af privatiseret brandslukning i Danmark</i>	104
<i>Poul Porskær Poulsen: »... de tærskede løs på os ...« – En smuglersag fra Vejle 1825</i>	135
<i>Kenn Tarbensen: Provinsmatador på kur-, lyst- og studierejse – Tobaksfabrikant Thomas P. Funders rejsedagbøger fra 1840-50'erne</i>	148
<i>Bent Laursen: Vestjydsk EDB-center</i>	178
Værkstedsfunktionær – Adolf Mathias Frederik Koefoeds erindringer	196
Afleveringer	214
English summary	224

Aspekter af den islandske handels placering i samtidens danske litterære debat eller »historiografi« ca. 1750-1816

AF HENRIK FODE

I sidste halvdel af 1700tallet og begyndelsen af 1800tallet førtes en omfattende og undertiden ganske ophedet debat om handelen på Island. Debatten kaster lys over vilkårene for Islandshandelen, men har derudover også interesse som et eksempel på den begyndende offentlige opinion og som et led i liberale ideers langsomme fremtrængen. Nærværende artikel er en magisterafhandling fra 1973 og bringes her med ubetydelige, rent sproglige rettelser. Der er således ikke taget hensyn til den senere udkomne litteratur om emnet.

Året 1750 er et mærkeår i den islandske handels historie. I dette år skete en fuldstændig ændring med hensyn til regeringens holdning over for omsætningen på den nordlige besiddelse. Det er måske karakteristisk, at i netop dette år blev både amtmandsembedet og landfogedembedet for første gang beklædt med indfødte mænd, idet Magnus Gislason blev amtmand og Skuli Magnusson landfoged. Det islandske stiftamtmandsembede var samme år blevet besat med den fremskridtsvenlige grev Otto Manderup Rantzau, der dog aldrig betrådte øen.¹

Med disse mænd som ledere af den islandske administration var der skabt grundlag for betydningsfulde ændringer med hensyn til handelens placering i forholdet mellem Island og det øvrige monarki. Tidligere havde både landets øvrighed og regeringskollegierne i København set meget ensidigt på den islandske handelssag, og

som regel havde man ikke først og fremmest været besjælet af tanken om befolkningens bedste, snarere tværtimod. Men nu blev det helt anderledes, og islænderne kunne regne med en stadig voksende velvilje og medhold fra regeringens side. Herunder kunne man begynde at spore en oprigtig stræben i retning af at forbedre handelen og afskaffe købmændenes misbrug af deres monopolstilling i den islandske omsætning.

Monopolhandelen

Den islandske handel, som i de ældste tider var blevet drevet af islænderne selv, men som omtrent fra det 13. århundredes midte for størstedelen havde været i Hansestædernes hænder, blev i året 1602 – for netop at knække de tyske handelsinteresser – af Christian 4 overladt til et dansk kompagni, og fra dette tidspunkt uafbrudt drevet som monopolhandel af forskellige kompagnier.

I løbet af årene 1602-1683 var handelen forpagtet til 3 forskellige indenlandske kompagnier og fra 1684-1732 til forskellige private købmandshuse i København for omtrent 20.000 Rdlr. årligt. I årene herefter faldt forpagningsafgiften da de tidligere indehavere ikke i længden kunne få handelen til at svare rente. I perioden 1733-1742 møder vi det Islandsk-Finmarkske Kompagni som indehaver af privilegierne. I 1742 blev handelen imidlertid overtaget af det københavnske Hørkræmmerlaug, der forestod vareformidlingen indtil 1758, da regeringen ikke længere kunne tolerere de voldsomme overgreb, de københavnske hørkræmmere blev tillagt. Netop dette kompagni fik siden det dårligst tænkelige renommé, og igen og igen drager eftertiden sammenligninger hertil. Som anført måtte regeringen 1758 fratage kompagniet handelen – 5 år før den kontraktlige udløbsperiode. De sidste år blev omsætningen formidlet af Det første kongelige Handelsselskab. 1764 møder vi Det almindelige Handelskompagni som indehaver af rettighederne. Da dette kompagni i 1774 blev opløst, blev den islandske handel igen ført for kongelig regning, nu direkte underlagt Rentekammeret i København.

Med Plakaten af 18. august 1786 og Forordningen af 13. juni 1787 opgives endelig den gamle monopolhandel til fordel for en »frihandel« for monarkiets borgere – men fortsat kom den islandske vareomsætning til at hvile i et reguleringens svøb.

Undersøgelsens formål

På grundlag af samtidens rige litterære materiale skal nærværende afhandling søge at klarlægge, hvorledes samtiden diskuterede den islandske handels placering og økonomiske ramme.

Dette indebærer, at interessen koncentrerer om de vægtigste trykte fremstillinger og indlæg fra samtiden med hovedinteressen snarere lagt på, hvad der fremføres, end på at etablere en udvidet historisk erkendelse af »wie es eigentlich gewesen« mht. den islandske handels formidling. Det er deres, snarere end min fortolkning af datidens handelsproblemer, der skal og må komme til udtryk. Det er samtidens økonomiske løsninger vi skal møde. Med andre ord, et stykke økonomisk-historisk litteraturhistorie samlet omkring et vægtigt samtidsspørgsmål: Hvorledes skulle handelen på Island formidles.

Der ligger desværre en svaghed i denne stærke problempræcisering: Nemlig at handelen måske trækkes ud af sin »nationaløkonomisk-teoretiske« helhed. Datidens merkantilistiske helhedssyn omfattede nemlig tre hovedaspekter med handel, fabriksdrift og landbrug som de centrale elementer, og netop i sidste halvdel af det 18. århundrede opstod et prioriteringsdilemma i lyset af den fysiokratiske nytænkning, der vandt indpas. En tænkning, der ikke mindst kom til at præge regeringens førelse efter 1784. En voksende forståelse for frigørelse af de tidligere tiders snærende bånd på den internationale handelsformidling kunne bringe de kostbart og omhyggeligt opbyggede manufakturer i en vanskelig situation. Her krævede man endnu i midten af århundredet toldprotektion, og dette område var netop længst fra 1797-toldlovens liberale ånd.

Den økonomiske debat blev på den ene side præget af de »professionelle økonomiske systemværker«, der søgte at finde en økonomisk formel for statshusholdningen – og herunder placere Island. På den anden side blev debatten præget af talrige »ad hoc debatører«, der kom fra de erhvervs- og befolkningsgrupper, der enten krævede handelsændringer, eller som ville blive ramt ved »systemværkernes« realisering. Tidens mere generelle handelsværker vil dog kun blive inddraget, hvis de eksplicit giver udtryk for den islandske handels problemer og løsninger.

Undersøgelsens kronologiske begyndelse er bl.a. valgt, fordi interessen for nationaløkonomiske spørgsmål først da for alvor våg-

ner. Før dette tidspunkt var det egentlig kun Ludvig Holberg, der havde givet sig af med sådanne emner. I årene herefter møder vi en række navne, hvis bærere med større eller mindre grundighed og naivitet tager sig for at drøfte sådanne spørgsmål: Brdr. Lütken, Pontoppidan, Schytte, Martfelt, Guldberg m.fl. for slet ikke at tale om alle dem, der anonymt kastede sig ind i debatten og dukkede op med uforgribelige tanker og meninger i småpjecer og libeller eller i tidens talrige økonomiske tidender og tidsskrifter.

Økonomisk litteratur var netop blomstret frem i stort tal, efter at regeringen ved en kundgørelse af 31. marts 1755 havde opfordret til indsendelse af afhandlinger om »Physikaliske og økonomiske« emner og herunder lovet sin medvirken ved udgivelse af det bedste. – Af egentlig bredt anlagte teoretiske værker findes fra denne periode yderst få. De fleste afhandlinger var i stedet udsprunget af en konkret situation og behandlede derfor snarere enkeltemner end »handelssystemer«. Først op i 1770'erne møder vi de første egentlige »systemværker«.

Det var også først på det tidspunkt, at der for alvor kom gang i den trykte debat. Forklaringen på denne nye og voldsomme skrive- og trykkelyst må ses i lyset af ophævelsen af censuren 1770. Indtil da havde ingen forfatter kunnet offentliggøre én linie, uden at manuskriptet på forhånd havde været gransket af særligt udvalgte censorer, der over for regeringen garanterede, at ingen mening bragtes til torvs, der var i strid med dens ønsker. 1770 ophævedes denne bestemmelse med et pennestrøg af J.F. Struensee.²

Resultatet lod ikke vente på sig. Stort og småt, tørt og humoristisk, tåget og klart blandede sig mellem hinanden. I denne strøm af skrifter og pjecer skabtes et forum for en fri og offentlig meningsdannelse i oplysningstidens ånd, og et studium af de mange bind og blade, pjecer og pamfletter giver et fortrinligt billede af og indblik i tidens syn på en række aktuelle spørgsmål. Herimellem også på den islandske handels placering og formidling. Gennem talrige citater skal vi høre disse mænd tale direkte til eftertiden om problemer og løsninger.

På trods af en række indskrænkninger i skrive- og trykkefriheden, der var indført efter Struensees fald, opretholdtes trykkefriheden, og først i slutningen af 1790'erne blev der genindført en række skærpede bestemmelser med Trykkefrihedsforordningen af 27. september 1799.

På grundlag af dette materiale skulle det således være muligt at følge debatovergangen fra merkantilisme til begyndende liberalisme. Merkantilismen, der begunstigede beskyttelses- og monopolprincippet inden for industri og handel, var i færd med at vige for en ny retning, der krævede, at man løste op for kunstige og unaturlige bånd på næringslivet, og lærte, at monopol i alle former var skadeligt for landets økonomiske udvikling.

Man følger merkantilismens sidste krampetrækninger i perioden ca. 1750-1816. Vi ser, hvorledes merkantilismens jerngreb langsomt løsnes, modificeres, og påvirkes af nye synsmåder, og i det hele bliver bragt i en form, der kan lette overgangen til mere frie handelssystemer. Ind i debatten må naturligvis væves de stærkt skiftende økonomiske og politiske konjunkturer, der prægede perioden og dermed debatten.

Bevidst er der ikke søgt skabt noget fast skel mellem den islandske og den danske debattør, idet dette ikke synes muligt eller rimeligt på grund af statsfællesskabet og dets naturlige difuse solidaritetsbindinger. Den bibliografiske afgrænsning af emnet følger nøje de for udarbejdelsen af Bibliotheca Danica lagte rammer.³

Litteraturen

Emnet synes ikke tidligere at have været behandlet i sin fulde udstrækning. Nærmest en behandling kommer Jón Adils i sit store værk »Om den danske monopolhandel på Island 1602-1787«, der i dansk udgave kom i årene 1926-27. Han standser imidlertid ved monopolhandelens ophævelse og behandler i øvrigt debattørerne ret summarisk.

En kortere behandling møder vi dog i statistikerens Adolph Frederik Bergsøes 2 binds mesterværk fra 1837 »Om Geheimestatsminister Grev Reventlows virksomhed som kongens embedsmand og statens borger«.

Af større værker, der behandler sidste trediedel af det 18. århundrede og begyndelsen af det 19. kan man opregne Marcus Rubins to store bind om København og Danmark i begyndelsen af det 19. århundrede fra 1892 og 95. Rubin levner imidlertid kun det islandske spørgsmål en yderst summarisk behandling, og nogen analyse når han absolut ikke til.⁴ Julius Schovelins dybtgående studier i »Fra den danske handels empire« – 1899-1900 rummer vægtige træk om

kompagnihandelen og det danske monarki – men den islandske synes glempt og nævnes kun lejlighedsvis. En ældre behandling ses dog i Jón Jónssons artikel i *Historisk Tidsskrift* fra 1895-97, »Den danske regering og den islandske monopolhandel«. Denne artikel går imidlertid også kun til 1787. Videre var det Jónssons mål at vise det urimelige i, at monopolhandelsspørgsmålet var blevet trukket ind i den politiske strid mellem Danmark og Island i sidste halvdel af det 19. århundrede. Monopolhandelen var et handelsprincip, en del af merkantilismen, siger Jón Jónsson, og ikke et forsøg på at udsuge og brandskatte en fattig provins, som det blev hævdet fra modstanderside.⁵

Tidens økonomiske ideer møder vi præsenterede i H.L. Bisgårds statsvidenskabelige disputats fra 1902 »Den danske nationaløkonomi i det 18. århundrede«. En ganske velskrevet, men dog særdeles mangelfuld bog, som tiden efterhånden er løbet fra. Dele kan dog erstattes med Hans Christian Johansens disputats fra 1968 »Dansk økonomisk politik i årene efter 1784«, der behandler reformårene 1784-1788. Åge Raschs bog »Dansk toldpolitik 1760-97« fra 1955 giver også en række betydningsfulde rids af perioden. Af lidt bredere økonomisk-historiske værker fra perioden har vi »Dansk pengehistorie« fra 1968 og Svend Åge Hansens »Økonomisk vækst i Danmark« fra 1972.

Den tidlige debat

1760'ernes islandske debat blev indledt med den forhenværende islandskøbmand Thomas Balles anonymt udgivne »Oeconomiske Tanker over Island til Højere Betænkning« i to dele fra henholdsvis 1760 og 1761. En lille nydelig publikation på i alt 128 sider tilegnet Kong Frederik 5. Først i et senere skrift godt 10 år senere vedkendte Balle sig offentligt forfatterskabet.

Indledningsvis præciseres, at det offentliggjorte ikke bestod i spekulationer, men af 20 års erfaringer. Forfatteren havde været ansat i monopolhandelskompagnierne som købmand på Island og havde indhøstet en del erfaringer, som han ville bringe videre. Måske var han ikke helt tilfreds med denne tilværelse, idet han opgav karrieren for at slå sig ned i København som handlende med ostindiske varer. 1771 blev han kvarterkommissær i hovedstaden.¹

Thomas Balle indledte med at slå fast, at Island var et stort og af

Gud velsignet land. Men alligevel havde det tiltaget i fattigdom de sidste 200 år, dog mest siden 1700. Den gamle købmand ville ikke tillægge Gud skylden herfor, idet han havde set landet velsignet med både torsk og andre fisk i overflod.² Hvorledes frugten af denne rigdom skulle høstes var netop emnet for hans forfatterskab. Selve arbejderne indledes med en beskrivelse af Islands størrelse, luft, jord, afgrøder, fiskeri, fugle, vildt, bjerge, kul, skove, huse, kreaturer og fabrikker. Alt dette var såre rigt fandt Balle. Men rigdommene blev ikke udnyttede, og dette skyldtes eksistensen af »monopolia«, der var så stærke, at Balle næppe kendte paralleller andre steder. »Monopolium giver ikkun én eller få det, hvormed nogle eller mange årligt kunne leve, så følger at de, som derved bliver deres næring betagen, må blive til intet, så at et land derved bliver arm og depopuleret: hvilket er imod det civile societets bedste, som skal bestå i mange mennesker«.³ Lige siden sin ungdom havde den gamle købmand undret sig over Islands fattigdom, hvorfor han besluttede at undersøge sagen og udgive et skrift derom. »Var det nogen skade til, om islænderne kunne få råd til at anskaffe sig et lille bord«, spørger Balle.⁴

Fra den hårde karakteristik af den islandske handel er der ikke langt til hans egen opfattelse og alternativ: Ophævelse af monopollet mod tolderlæggelse. »At det skulle blive enhver tilladt at handle hvor og med hvilken købmand han lystede«.⁵ Han fandt at bosatte købmænd i Island ville lokke handelsfartøjerne til øen og ad denne vej skabe velstand.

Balles hovedopfattelse er, »at handel er landets sjæl, så hvor der handles vel, står landet vel«.⁶ Følgelig måtte der sættes ind her, men forinden måtte islænderne have »frihandel«, idet de da ville »fiske af magt og kraft«, og især hvis der boede købmænd, der straks kunne aftage produktionen.⁷ Måske på grund af sine gamle erfaringer med islandskøbmændene, var Thomas Balle bange for større selvstændige købmænd, hvorfor han foreslår oprettet selskaber af interessenter, der skulle fastlønnes. Overskuddet ved en sådan handelsindretning skulle siden gå til en »enkekasse«. Heraf kunne interessenternes enker siden – om Gud ville – leve.⁸

For ligesom at sætte liv bag forslagene præsenterede han sine læsere for et rentabilitetsoverslag over et handelsprojekt, hvis objekt skulle bestå af indkøb og drift af fire små fartøjer. Alle rige i kongens lande skulle siden anmodes om at investere i fiskeriselskabet

med kapitalindskud fra 100 Rdlr. og nedefter. »Men dog ikke i den mening, at de skulle høste frugt af deres kapital«. Overopsynet med selskabet skulle pålægges øvrigheden i Island. Det synes at have været både første og sidste gang, en mand med købmandsinteresser frivilligt ville underlægge sig den islandske øvrighed.

Balle fandt, at det var nødvendigt med egne islandske skibe. Han havde af erfaring set, at systemet med ét skib årligt pr. havn af nogenlunde fast størrelse fratog initiativet hos bønder og fiskere, idet de vidste, at det årlige skib ikke/eller ofte ikke kunne medtage hele produktionen. Tendensen gik således i retning af en produktionsstagnation, og de gode fiskeår blev ikke udnyttet.⁹

Vor forfatter havde tidligere i sit skrift lovet kongen, at hans »tanke« skulle være til nytte for såvel denne som de handlende.¹⁰ Følgelig kunne han ikke acceptere, at Danmark ganske skulle gå glip af indtægterne fra Island. »Island burde fortsat være en guldrube for Danmark«, fremfører han, men indtægterne skulle stamme fra toldafgifterne på alle ind- og udgående varer for »dette ville retfærdigt ramme de riges forbrug«.¹¹

Foruden oprettelsen af et fiskeriselskab præsenteres læserne for et indbydende projekt til forbedring af øens økonomi i form af op-hjælpning af fabrikker og manufakturer. Sådanne anlæg måtte nemlig være nyttige også i Island, siger Balle, og påpeger, at selv kongen havde investeret i sådanne anlæg. Ved oprettelsen af væverier, kunne islænderne selv oparbejde ulden. Ligesom ved fiskeriselskabet underbygges hans ideer her med gunstige driftskalkuler, der måtte friste enhver med ledig kapital.

Det synes ikke at have været Thomas Balles mening at udpensle ideerne, men blot at anspore andre til at gå videre ad de afstukne veje. Skriftet afsluttes således med »et leve vel til læserne, samt en opfordring til at udlægge de økonomiske tanker«.¹² Det ser ikke ud til at opfordringen til læserne blev fulgt, for hver gang, der i årene fremover indtrådte vigtige politiske ændringer med hensyn til Island, dukker han selv igen op i småskrifter. Således ved trykkefrihedsforordningen og ved monopolhandelens frigivelse. Hver gang med de ovenfor præsenterede ideer i forskellig indpakning.¹³

Samtidig med Thomas Balle havde den forhenværende søofficer Fr. Chr. Lütken rettet opmærksomheden mod den nordatlantiske ø. Han var født 1698 i København og gik som ung den sømilitære vej og var bl.a. 1719 under Tordenskjold med ved Marstrand. Den

sømililitære karriere blev imidlertid midt i 1730'erne afbrudt på grund af kontroverser med Christian 6, og han ansattes i stedet som kontrollør ved Øresunds Toldkammer, hvorfra han først 1777 tog sin afsked.¹⁴ Det blev imidlertid ikke som toldembedsmand han kom til at stå for eftertiden, men som nationaløkonomisk forfatter.

I årene 1756 udgav han anonymt en skriftrække kaldet »Oeconomiske Tanker til Højere Eftertanke« i ni partier. Han havde hermed ønsket at skabe et tidsskrift for økonomiske spørgsmål, et forum for samtidens økonomiske debat, og en lang række emner blev da også i årenes løb taget op heri. Om kinesiske statsregler, om en stat kunne tillade sig at opmuntre til overdådighed, om økonomisk balance, om koffardiskibe, om rentens højde og endelig som et af de sidste emner, før skriftrækken gik ind, en kort behandling af Island og Færøerne på blot otte sider.¹⁵

Han harcellerer heri over den manglende interesse for en beskrivelse af politiske, økonomiske og handelsmæssige emner. Han fandt det forkasteligt, at man vidste mere om »hus- og markmusene samt vandrotter end om handelsvidenskaberne og økonomilæren«. Han krævede, at den tidligere stærke interesse for krigshistorie måtte træde tilbage. Netop på grund af mangel på eksakte oplysninger om de nordatlantiske områder var det umuligt at fastslå, hvorvidt Danmark havde draget den »optimale fordel og nytte« af disse øer, som i mange henseender måtte kaldes kostelige, slutter Lütken. Her næst opkastes otte væsentlige spørgsmål, der måtte besvares, før man kunne skride til at foreslå ændringer:

1. Befolkningens formuebevægelser før og nu
2. Om fiskeriet var blevet sat i bedre drift
3. Fiskeredskabernes tilstand før og nu
4. Om landets produktion af kød, tælle, tran, fisk, huder og skind, uldvarer, svovl m.m. var aftaget eller tiltaget.
5. Om islænderne altid havde fået deres varer afsatte, og for en sådan pris, at lysten til at arbejde ikke var blevet taget fra dem.
6. Om man havde pranget dem unyttige varer på.
7. Om man periodevis havde ladet Island mangle laster, mel, salt, fustager eller andre fornødenheder.
8. Endelig hvorvidt handel og navigation på øerne var tiltaget eller gået tilbage.¹⁶

Det, Fr. Lütken her krævede, var med andre ord en statistisk besvarelse og belysning af udviklingen på Island og Færøerne. For første gang møder vi kravet om sammenstilling af historie, geografi og statistik. Et materiale sammenstillet på en ny og tankevækkende måde, men endnu uden organisk helhed. I tiden frem mod århundredeskiftet blev netop denne genre stærkt dyrket og udviklet, og besvarelsen af ovennævnte spørgsmål skulle i høj grad komme til at præge den efterfølgende debat.

Bemærkelsesværdigt i forhold til Fr. Lütkens tidligere skrifter er, at hans traditionelle krav om monopolernes afskaffelse ikke ses i hans lille artikel. Hans synspunkt var ellers, at en sådan handelsform blot fordyrede varerne og dermed forhindrede befolkningsforøgelsen.¹⁷

Få år senere udkom i København for det første som en art svar på kaptajn Lütkens rejste spørgsmål og for det andet som en »art antegnelser til Islands økonomiske historie« »Udtog af afgangne Lavmand Povel Vidalins Afhandling om Islands Opkomst under Titel, Deo, Regi, Patriæ, samt nogle andres af samme Indhold anvendt på nærværende Tider«. Skriftet var på 408 sider og anonymt udgivet af den 1771 kommitterede for de Nordenfjeldske og Islandske sager i det daværende Norske Kammer Jón Erichsen.

Han udgav de af 1727 afdøde Povel Vidalin efterladte skrifter.¹⁸ Årsagen var, at »skriftet viste laugmanden som værende en værdig patriot ligesom nidkær for fædrelandets bedste samt oplyst og granskende, og hensigten med skriftet var anstændigt for en retskaffen borger«.¹⁹ Måske af nævnte årsag var det bestemt og tilegnet Gud, Konge og Fædreland.

Som anført døde Vidalin 1727, og resten af værket er derfor ført frem mod udgivelsestidspunktet af Jón Erichsen, og vi møder da også her klart hans anskuelser. Anmelderen i »Kristiske Journal« mente, at den allerstørste del af værket tilhørte Erichsen selv, og at det kun var en sjælden beskedenhed, eller måske en slags klogskab, som havde bevæget ham til at sætte Vidalins og ikke sit eget navn på skriftet.²⁰ De »Københavnske Efterretninger om Lærde Sager« tilsluttede sig ganske nævnte opfattelse.²¹

Jón Erichsen synes at have været tilhænger af frihandel, og herunder diskuterede han, hvorvidt København ville tabe derved. Men da landets »hovedstabel« fandtes her, og den bedste afsætning af de islandske produkter følgelig ville finde sted her, frygtede han ikke

No. 12.

Kongelig privilegerede Adressecontours

Kritiske Journal.

For Aar 1769.

Fra midten af 1700-tallet kom der for alvor fart i udgivelsen af blade og tidsskrifter. Ofte brugtes den særlige tilladelse til udgivelse som en del af titlen. Det forklarer den lange indledende titel på Kritiske Journal. Her er det no. 12, der bragte en anmeldelse af laugmand Povel Vidals Afhandling om Islands opkomst. Anmelderen indledte sin første linie med ordene »det høje vigtige skrift...«.

en sådan udvikling. For hvad havde København tabt på handelen på Vestindien efter at den var blevet givet fri, spørger han.

Indførelsen af købstæder ser han imidlertid som en forudsætning for frihandel på Island, og han diskuterede følgelig, hvor sådanne bedst måtte kunne placeres.

Grunden til næringernes ufuldkommenhed i Island mener Jón Erichsen at kunne opridse i få punkter: 1) fattigdom, 2) mangel på folk, 3) mangel på kyndighed i næringsvæsenet. – Og kilden til alle øvrige mangler – handelens forpagtning.

Et hovedmiddel til landets opkomst ser han i en »indfødt amtmand af en sådan værdighed at han kunne ægte en hustru af fornem stand fra København«. Herved ville nemlig Island og Danmark blive forbundet til fælles gavn. En sådan amtmand skulle siden virke for nyttige håndværk i landet og søge at forene disse i en by, som skulle være forsynet med fiskehuggerter og norske fiskere, som skulle oplære landets børn i fiskeriets mysterier. I læ af en fiskerby ville der efter Jón Erichsens opfattelse snart af sig selv opstå en fordelagtig indenlandsk handel. Landbrugets betydning måtte man dog ikke se bort fra, og de forskellige »avlingsmuligheder« gennemgås.

Som set gik han ind for frihandel, og i sit skrift påpeger han, hvor

stor fordel kongen og landet ville have af en sådan handelsordning i Island. – Disse hans handelsøkonomiske synspunkter var lagt så klart frem for dagen, siger den »Kritiske Journal«, at den falske politik umuligt længere kunne have noget at sige derimod.²²

Betydningen af denne vægtige bog kan næppe overvurderes, og den synes da også at have været den direkte årsag til nedsættelsen af landkommissionen 1770 til undersøgelse af de islandske forhold. Vi skal siden møde Jón Erichsen som en aktiv kraft i det islandske reformarbejde.

Debatten i lyset af Trykkefrihedsforordningen

– 1770'ernes debat

1760'erne havde været præget af kun få indlæg i den islandske debat. De var anonyme, censurerede og udgivet »Til højere betænkning«. Det officielle Danmark havde godkendt skrifterne og kendte forfatterne, men for den læge læser var han ofte anonym. Alt dette ændredes imidlertid radikalt med trykkefrihedsforordningen 1770. I dette år ophævedes censuren. Resultatet af J.F. Struensees kabinetsordre viste sig omgående. En vrimmel af blade og småskrifter så dagens lys, og med en veloplagt skrivelyst gik talrige forfattere i gang med at tage stilling til en række aktuelle problemer. Herunder blev bl.a. de spørgsmål, der i 1760'erne af Thomas Balle og Frederik Lütken var blevet rejst omkring Island, taget op til diskussion.

Det er måske karakteristisk for den nye tid – eller for Thomas Balle – at debatten igen blev indledt af den gamle islandskøbmand. Denne gang i et lille 50 siders skrift udgivet under navn og tilegnet Christian 7. Libellen har sikkert næppe fundet større udbredelse, idet den solgtes af forfatteren selv på hans bopæl i Trompetergangen no. 110 i København for 1 Mk.¹

Han siger explicit i sin indledning, at skrivefriheden havde opmuntret mange retsindige patrioter til at give deres tanker til kende på tryk, og vor Islandskøbmand ville følgelig ikke holde sig tilbage herfor. Det lille skrift kaldte han »Islændernes Håb til Kongen om allernådigst Forandring af deres hårde skæbne, hvorpå beroer Danmarks Flor, fremsat på Islands vegne«.

Den lille bog var direkte rettet til kongen da »intet kunne redde islænderne uden deres håb til kongen«.² Hans arbejde synes ikke at rumme nyt i forhold til hans tidligere udgivelser. Anmelderen kald-

te det da også for »slet og ret ubetydeligt«, idet der overalt blev henvist til hans tidligere udgivne skrifter, og uden kendskab til disse, kunne læseren ikke få meget begreb om hans mening i dette, sluttede recensionen.³ Nekrologen over den 1796 afdøde købmand vurderede kun skrifterne fra 1760/61 som værende af værdi. De senere fandt boghandler Simon Poulsens almentinteresserede tidsskrift »Iris og Hebe« som værende ubetydelige.⁴

I »Islændernes Håb« åbenbares en dyb misstemning og fortvivelse hos forfatteren. Kunne kongen fortsat vedblive med at lade henved 80.000 mennesker leve i elendighed, spurgte Balle. Om handelsselskaberne beklagede han dybt, at det ikke var lykkedes bedre for den kongelige handel end for forgængerkompagnierne. Herunder påpegede han det stadig voksende problem med det stadig ugunstigere bytteforhold mellem importerede varer og islandske produkter. De islandske produkter blev afsat efter fast takst, mens de importerede blev solgt efter løbende priser, og her var udviklingen løbet fra den islandske takstliste til fordel for et stadig mere ugunstigt bytteforhold.⁵ Folk kunne jo tro, at det ikke kunne blive bedre, fortsatte Balle. En meget dyb skuffelse over den for kongelig regning førte handel kunne han, som anført, ikke holde tilbage, men nogen entydig dom over monarken, kan man dog ikke hævde, at købmanden fælder. Han vidste jo, at der af det offentliges midler var ydet et tilskud på 10.000 Rdlr. til et uldfabriksprojekt samt til fiskeriforbedringer. »Men pengene var blevet ødet væk af den islandske landsfoged Skuli Magnusson, der skulle gøre godt med de kongelige midler«. Han havde bl.a. indkøbt to huggertor – fiskefartøjer – til en samlet sum af over 11.000 Rdlr. – og i hans overslag til regeringen i København var disse opført til blot 200 Rdlr.⁶ At der ikke blev noget til uldfabrikken synes således at være en selvfølge.⁷

Fiskerierne skulle snarere have været ophjulpet, således som Thomas Balle 10 år tidligere havde foreslået, nemlig gennem dannelsen af fiskeriinteressentskaber. Kom fiskerierne nemlig først for alvor i gang, ville købstæder opstå af sig selv. »Huse ville blive til en by, og denne mængde formeres af sig selv til en købstad«. Foruden til fiskerierne burde der ydes støtte til oprettelse af vandmøller ved åer og elve. Man kunne på denne måde undgå at få opsendt malet mel, der ofte var fordærvet og grønt. Ad denne vej ville islænderne i tiden fremover kunne håbe på gode levnedsmidler i stedet for de slette og fordærvede.⁸ »Hvor længe skal islænderne finde sig i dette,

og deres håb være forgæves«, spørger Balle, og fortsætter med at sige, at han havde hørt udtalt, at Bremerholms slaveri var langt bedre end det at være bonde i Island. Udtalelsen stammede fra en mand der havde prøvet begge dele.⁹

Med en påvisning af så hårde og umenneskelige forhold for den islandske befolkning, mente den forhenværende monopolkøbmand, at det var berettiget at lade islændernes håb om forbedringer og hjælp gå til højere betænkning.

»Forlad dig på Herren
så skal han give dig,
Hvad dit hjerte begærer«
(Motto for Thomas Balle)

Måske havde Thomas Balles og Fr. Lützens rejste spørgsmål været med til at fremskynde en voksende debat omkring Island. Den 20. marts 1770 besluttede regeringen at nedsætte en kongelig kommission bestående af overlandkommissær og vicelaugmand i Christiania Andreas Holt, af Torchield Fieldsted, der da var laugmand på Færøerne, samt endelig af etatsråd Thomas Windekilde. Kommissionen skulle ikke alene undersøge Islands og dets indbygges tilstand, men også bringe forslag om, hvad der kunne gøres til landets opkomst og fremgang. I foråret 1770 rejste man derop for først at vende tilbage året efter, og i efteråret 1771 indgav man referat samt betænkning til kollegiet.¹⁰

Noget konkret resultat synes der imidlertid ikke at være kommet ud af undersøgelsen, men det kongelige initiativ var dog i høj grad med til at åbne offentlighedens øjne for det islandske spørgsmål og stimulere debatten herom.

Kort efter Thomas Balles forsigtige og ydmyge bøn til kongen om hjælp blev diskussionen om Island efterhånden drejet op i et langt hårdere og mere krævende leje. Den ydmyge holdning over for trykkefriheden blev sat til side, og i stedet udnyttede man alle dens muligheder for at komme til orde over for et stort publikum. Kravene blev nu også mere konkrete og markante:

1. Kompagnihandelens ophævelse
2. Indførelse af frihandel.

Diskussionen var startet ganske forsigtigt som en almindelig debat i 1770, da den urolige og for samtiden besværlige prokurator Jacob Chr. Bie under pseudonym havde udsendt »Philopatreas trede Anmærkninger.¹ Om de dyre Tider og Handelens svaghed, 2) Om Rettergang, 3) Om Gejstlighedens Indkomster«. Det lille skrift var på 46 sider og forfattet den 23. november 1770, og »efter forlangende udgivne ved trykken«. Prokuratoren havde åbenbart ikke fået alt med i sin lille libel, for samme år sås fra hans hånd »Philopatreas første Fortsættelse indeholdende fire Anmærkninger. 1) Om Handelen, 2) Om Krigsstanden, 3) Om Tingsvidners førelse og 4) Om Videnskabernes Opkomst«. I alt 55 sider. Den omhyggelige og lange titel viser klart læseren, hvilke materier han kunne forvente behandlet i de små skrifter. Her skal der imidlertid kun ses på handelsspørgsmålet. Med sine arbejder ville han levere »nogle korte anmærkninger til de fornuftige patrioters nærmere eftertanke, idet materierne fortjente at blive nøje overvejet og betragtet«.

Det var Bies handelsøkonomiske mål, at man søgte at ophæve alle octroier, forringe tolden på det nødvendige og give frihandel. Her ved ville nemlig »priserne i alle dele af landet falde, og folkemængden og velstanden vokse, og som en følge heraf ville undersåtternes lyksalighed og kongens og dermed forbundne styrke mærkelig tiltage«. ¹¹ I fortsættelsesskriftet, som han havde fundet foranledning til at udarbejde, da de første »anmærkninger« havde vundet publici behag« uddybes denne tankegang, idet han siger, at det var slet for handelen når den var for meget tvunget og indskrænket, ligesom utallige borgere måtte lide, når de kom i hænderne på nogle få. ¹²

Samtidens modtagelse af Bies »Anmærkninger« kan ikke siges at have været positiv. Trykkefrihedsselskabets tidsskrift mente således ikke, at skrifterne havde megen fortjeneste. Her var der blot tale om, at forfatteren ved trykken havde bekendtgjort, hvad man tidligere lod sig nøje med at snakke om i små selskaber. ¹³ Samme opfattelse og vurdering må forfatteren ikke have indtaget, for han synes at have opfattet arbejderne som værende så væsentlige, at de burde oversættes til engelsk, og året efter kunne indbyggerne på St. Croix gøre sig bekendt med Philopatrea. ¹⁴

Selv om forfatteren var anonym, og havde »fundet fornøjelse i at være skjult«, så var han dog en oprigtig borgerven, og indbød til debat. Indlæg kunne lægges i Hr. Rothes boglade i No. 8 på Børsen. ¹⁵ Denne opfordring til at møde læserne skulle snart blive taget op. De

provokerende og skarpe frihandelssynspunkter kunne naturligvis ikke få lov til at stå alene. Som nævnt var tiden jo netop karakteriseret af en frodig og veloplagt skrivelyst, der ikke undlod at gribe enhver lejlighed til et »gensvar«, et »tillæg« – eller en række »anmærkninger«. På denne måde opstod der hurtigt og let tunge knudrede »debatmodeller«, og omkring hvert eneste skrift kunne yderligere samles en række kortere eller længere anmeldelser rundt om i samtidens tidsskrifter. Som et eksempel herpå er figur 1.

Figur 1. Debatmodellen 1770/71

	Philopatreas trede Anmærkninger I-II (1770)
Anti-Philopatreas Trede Anmærkninger over de trede Anmærkninger. (1770)	
	Philodani Undersøgelser af Philopatreas Anmærkninger I-II (1770/71)
Tillæg til Philodani Første Hæfte. (1771)	
	Philocosmi Betænkning over adskillige vigtige Materier 1771
	Philodani Tanker over Philocosmi Betænkning (1771)

Af modellen fremgår det, at en »Anti-Philopatreas« oprådte med en række »Anmærkninger«. – Disse har imidlertid kun ringe interesse, idet de blot uddyber »moderskriftet« – og de var for øvrigt også forfattede af Jacob Chr. Bie. Det synes i øvrigt at have været et af den stridsomme prokurators sidste arbejder, før han blev idømt 6 års rasphusarbejde, idet han havde »forbrudt hånd, ære og boslod for at have skrevet kongens navn efter« – dommen blev dog senere konverteret til livstid i tugthuset. Oprindeligt var han allerede blevet fængslet 1771 for et dristigt skrift med navngivne offentlige fruentimmere for hvilke han bad. I tugthuset fortsatte han imidlertid med at være myndighederne til besvær, og herunder besvangrede han en livsfange. Få år senere blev han sendt til Guinea, hvor han

skulle forblive for livstid. – København var dermed blevet en besværlig debattør og kritiker kvit.¹⁶

Den første i rækken af kritikere mod »Philopatreas Trende Anmærkninger« synes at have været arveprinsens daværende kabinetssekretær Ove Høegh Guldberg, der under pseudonym udgav »Philodani Undersøgelser af Philopatreas anmærkninger«. Undersøgelseserne kom i to hæfter på henholdsvis 60 og 84 sider. Ove Høegh Guldberg havde fundet, at det var for vigtige materier, der var blevet taget op af en mand, der manglede indsigt og sindighed samt upartiskhed nok til grundigen at undersøge og retskaffen at bedømme dem.¹⁷ Han manglede netop nævnte egenskaber, hvorfor Guldberg følte sig forpligtet til som borger at tage skriftet i overvejelse. Ove Høegh Guldbergs skrift, »der var læseværdigt og grundigt, skønt der hist og her var nogle rakter«, som Trykkefrihedsselskabets skrift sagde,¹⁸ har ikke mindst interesse i lyset af, at forfatteren godt ét år senere skulle komme til at stå for Danmarks styrelse og præge den førte handelspolitik helt frem til kronprins Frederiks overtagelse af styrelsen i 1784.

Over 20 sider følger han handelsspørgsmålet op hos Philopatreas. Indledningsvis karakteriseres dennes råd som »vage og ubestemte«.¹⁹ Bies krav om, at alle octroier om muligt skulle ophæves, synes den senere statsmand at kunne tilslutte sig. Guldberg karakteriserer således Det almindelige Handels-Kompagni, som da havde privilegierne på Islandshandelen, som et »besynderligt selskab, hvis lige man ikke så let kunne finde«. Det krævede tilskud og gav intet udbytte, og det havde gjort »Island og Finnmarken til trældomssteder«. Dette kompagni måtte ophæves, hvis ikke man om 100 år ville se Island og Finnmarken øde, og det så meget mere som ethvert folk, som er et monopolium for et kompagni, bliver fordærvet, om det så var det bedste i verden.

Af det allerede fremførte fremgår det, at Ove Høegh Guldberg måtte gå ind for en frihandel, og følgelig måtte han frygte, at den kommission, der allerede arbejdede på Island med dets handelsproblemer, sigtede efter kompagnihandelens vedligeholdelse. For vor forfatter var der dog ikke tale om et ønske om øjeblikkelig frihandel, men der måtte fordres en overgangsperiode på fire á otte år. Så langt var den senere statsmand enig med Philopatreas. Men told måtte der nødvendigvis til, og her skulle man lade oparbejde en toldrulle, der lagde den »allermindste nødvendige told«. Med

andre ord toldprotektion i stedet for fiskaltold som det bærende handels- og toldprincip. Total frihandel mellem landene, som Philopatreas havde foreslået, var for Ove Høegh Guldberg et for stort ord, der ville have for store følger, for så ville »mere end 30 års arbejde og måske lige så mange, ja flere tønder guld være forlorne«. – Og slige prøver ville et svagt og fattigt land nok ikke kunne tåle, slutter Philodani som en sand merkantilist af gammel type.

For de kostelige fabrikker og manufakturer, der var oprettet, ville et sådant skridt ligeledes være katastrofalt, og disses betydning fremgik jo klart af, at »de stoppede et stort udløb af statens penge, og de fortjente følgelig en så øm omhu af regeringen som muligt. Følgelig måtte kongen i sin ophøjede visdom foragte de vankundiges snak og de egennyttige købmænds skrig og ildesindede råd.«

En fri handel var for Ove Høegh Guldberg en »ubetyngtet handel, hvor tolden var indrettet efter sande principper«. En interessant betragtning angår hovedstadens placering i samfundshusholdningen. Herom siger han, at der ingen »stabelstad« måtte være i landet, og at København ikke måtte have noget handelsprivilegium eller fabriksprivilegium frem for andre steder i landet.²⁰ Men i øvrigt synes han ikke at være ganske konsekvent med hensyn til dette spørgsmål. 1784 kræver han i et brev til sin gamle ven Johan von Bülow, at en middelmådig stat som Danmark skulle samle sine kræfter i et »cirkulationsmiddelpunkt«.²¹ I øvrigt henviser den senere statsmand evt. interesserede i det Islandske spørgsmål til at studere Thomas Balles og Fr. Lützens »Oeconomiske Tanker« frem for Jacob Chr. Bies.

Var Guldberg merkantilist, så var Christian Martfelt, personen bag pseudonymet Philocosmus, det ikke mindre. Han var født i Odense 1728, hvor faderen var borgmester, siden uddannedes han ved handel hos storkøbmanden N.B. Ryberg i årene fra 1761-68. 1769 var han med ved stiftelsen af Det kgl. Landhusholdningsselskab, hvor han frem til 1773 var sekretær.²²

I denne stilling udgav han »Philocosmi Betænkninger over adskillige vigtige politiske Materier i anledning af Philodani Undersøgelser, Meddelte en god Ven på Landet«. Det udkom 1771 – presens gyldne alder, som der står på titelbladet af den i alt 459 sider store publikation.

Et nærmere studium af hans angrebsværk på Guldberg og især på dennes »kolonisationspunkter«, åbenbarer en kras, lidet fremskreden

merkantilist. Skriftet er, som titlen fortæller, opbygget som et brev til en ven på landet.

Det litterære forums modtagelse af dette værk var overstrømmende. Trykkefrihedsselskabets anmeldertidsskrift indledte med at konstatere, at det var det betydeligste, som endnu siden trykkefriheden var udkommet. Man fandt, at det her »var moderne indsigter, der her blev fremlagt for alles øjne«. ²³

Hvad angår Island konstaterer Martfelt, at det Almindelige Handelskompagni hvilede på en for staten skadelig octroi. Han ønskede i stedet frihandel. Men det rigtignok med en ganske særlig stilling for Island, idet Atlanterhavssamfundet skulle ses som en koloni af Danmark. Alle de danske europæiske stater skulle have ret til at drive en fri og uindskrænket handel på Island med alle slags varer efter en beskeden toldrulle, »thi den måtte købmanden have, for ellers spillede han blot fortsat bas med hovedstaden og den nye koloni«. Derimod skulle det evigt forbydes Island at sejle på noget andet sted end de danske stater, eftersom man derved ville indskrænke hovedstatens fordele, og »altså gøre afbræk i de midler, denne altid bør have til formering af sin sejlads – grunden til koloniernes sikkerhed.« ²⁴ Alt skulle med andre ord samles i den enevældige konges residensstad. Denne var de store handelskompagniers og privilegiers bøj, og udbud og efterspørgsel skulle mødes her.

Efter en minutiøs gennemgang af monarkiets handelsforhold opridser Chr. Martfelt endelig en plan for monarkiets handel i 90 punkter, og disse viser ikke mindst forfatterens koncentrerede synspunkter. Hovedgrunden til den udenlandske handel, skulle være at bidrage til de »indenlandske næringers rette orden og flor«. Samme rolle synes han at tildele monarkiets »bilande«. Islandshandel var for ham lig kolonihandel, og en sådan handel skulle »stå i det nøjeste bånd med hovedstatens handel, således at koloniernes råvarer afsattes her for »letteste priser« til hovedstaten og hovedstatens egne. De produkter, man hentede hjem fra kolonierne, skulle siden forarbejdes og oparbejdes i hovedstaten for siden at afsættes til kolonierne.« Merkantilisternes gamle krav om en såkaldt passiv handel i råstoffer (merindførsel) til gunst for en aktiv handel i fabrikata (merudførsel) skulle således iflg. Martfelt også omfatte Island.

Som tidligere anført fandt han, at handelen på Island skulle gives fri for landets undersætter, og følgelig måtte Det almindelige Han-

delskompagni tilståes en »mådelig betaling« – for dernæst at overlades til sin egen skæbne.

Af figur I fremgik det, at Ove Høegh Guldberg – Pilodanus – tog til genmæle mod Chr. Martfeldts skrift. Dette skete i en lille pamflet på blot 16 sider. »Philodani Tanker over Philocosmi Betænkninger« 1771.

Guldberg indleder med at konstatere, at han siden skrivefriheden intet havde læst, som han »agtede højere end Philocosmi Betænkninger«. Blot er den senere statsmand ked af, at skriftet er blevet til i et polemisk forsøg rettet mod »Philodani Undersøgelser« da Philocosmi disposition derved blev ødelagt. Med sit lille 16 siders hæfte ville Guldberg ellers blot anbefale og »opvække al den agt for værket« som det forjente. Chr. Martfeldts behandling af Det Almindelige Handelskompagni var noget af det bedste Guldberg havde læst, og han mente, at forfatteren let ville være i stand til at berige dette afsnit med nogle tillæg.

Philodani skrift havde i høj grad virket æggende, og samme år så man fra de københavnske bogtrykkere en længere række småtryk, der alle tog ender op fra Ove Høegh Guldbergs skrift.

En lille 40 siders anonymt udgivet pamflet tillod sig endog at udkomme under titlen »Tillæg til Philodani første Hæfte eller Afhandling om Handelen, og især den Islandske.«²⁵

Vor anonyme forfatters hovedsynspunkter og krav fremgår med al tydelighed af hans udbrud:

»Stormægtige Monark!
Luk fængslet op, og giv Island
og Finmarken oprejsning ved de rette midler.«²⁶

Det er den bøn eller det krav, der nu utvetydigt rejses i den islandske debat. Kravets rimelighed underbygges dernæst, og herunder påvises kompagnihandelens overgreb ved illustrerende eksempler. Ja, kompagnihandelen sammenlignes endog indledningsvis med blodigler. Hvad Philodanus kalder »monopolium« kalder vor ukendte skribent for »blodigler«. Det er den mest rimelige betegnelse, finder han, og en islænder anses da aldrig for en handlende, men immer som en betler. Hvem siger, at det er en pest, at en islænder får føling med handelen, spørges der.

På det mere konkrete plan afslører forfatteren, hvorledes kompagniet havde interne arbejdsdokumenter, der skulle forklare,

hvorledes købmændene skulle forholde sig, hvis de islandske selskabsmænd ville gribe ind i handelen. Sidstnævnte havde ret til at konfiskere visse ulovlige varer, men instruksens viser, hvorledes købmændene skulle nægte dem adgang og nedlæse varerne og snarest muligt give meddelelse om det passerede til København. Videre afsløres, hvorledes monopolhandelen arbejdede med en ikke offentliggjort og ikke kgl. approberet takst på »Utaxerede varer«. »En direkte hån mod det officielle Danmark og et bevis på den selvbestaltede og udstrakte myndighed, det islandske kompagni havde tiltaget sig« fremfører pamfletten.²⁷

En forklaring på kompagniets dårlige opførsel hævder vor forfatter også at kende:

1. Alt for mange kompagniansatte i København med for store gager.
2. Den ringe løn til de farende og den dårlige hyre til de sejlene.

Førstnævnte slugte kompagniets retmæssige overskud og sidstnævnte gruppe måtte nødvendigvis selv berige sig ad ulovlig vej over for islænderne.

Efter denne hårde karakteristik af den islandske monopolhandel, kan det ikke vække undren, at det lille skrift slutter med at kræve en anden handelsindretning. »Og det skulle være kraftige midler, der skulle tages i anvendelse, hvis ikke øen skulle ganske forarmes« – og det betyder: »Monopolium skal afskaffes, og det modsatte gives efter 3 års forløb«. ²⁸ En helt ny handelsindretning var for den ukendte forfatter det eneste, der kunne hjælpe Island ud af den øjeblikkelige situation. »Selv om Island ved hjælp af mekaniske hjul kunne flyttes til en anden kant af verden, så ville Island forblive det samme så længe den ulyksalige handel vedvarede«. ²⁹ Skylden for denne uheldige udvikling måtte dog ikke tillægges kongen, for han havde nemlig indrettet monopolhandelen til beboernes bedste. Det var kun udfaldet, der ikke svarede til forventningerne. ³⁰

Den litterære modtagelse af dette skrift var også ganske gunstig. Anmelderen vidste dog ikke, hvem forfatteren var, men hans skrift havde dog lagt så megen tydelighed for dagen, som behøvedes for at opvække det ønske hos enhver patriot, at et så skadeligt kompagni måtte ophøre. Trykkekafredsselskabets anmeldelse sluttede med at sige, at det var forkasteligt, at landet på grund af kompagniet ikke kunne få al den fordel af Island som ellers var mulig. ³¹

Samme år udkom endnu en anonym pamflet »Upartiske Tanker om det Islandske Handels-Kompagni og dets farende Købmænd« på 47 sider. Indholdsmæssigt slutter det tæt op ad det foregående, måske dog noget mere markant i sit krav om frihandel. Det lille skrift er således på første side forsynet med en lille vignet forestillende Merkur omslynget med bånd og skjold, hvorpå der står frihandel.

Forfatterens hensigt med skriftet var, at »Island, Finnmarken og Grønland måtte blive befriet for de ubehagelige rovfugle«. ³² Forfatteren synes i det hele taget ikke længere at kunne holde sin indestængte harme tilbage. Tiden var gunstig for indlæg i den islandske debat:

»Alting har sin Tid.
Der er Tid at tænke og Tid at skrive
Tid at sige Sandhed, og ikke længer
Tid at holde sig derfra.
Tid at fremstille sig for et årvågent Øje
og ikke Tid at holde sig derfra.
Tid for Norden at sukke, og
Isbjergene at skrige.« ³³

Indledningsvis præciserer forfatteren, at han skriver sandhed, hvorfor han ikke regner med at kunne pådrage sig nogens ugunst. Ligesom hos den foregående forfatter rejses kravet om forandringer i handelen førend »strikken løber til halsen«. Han laster eksplisit den monopolistiske handel for den uheldige udvikling i Island, og herunder afslører han ligesom forgængerer en række uhyrlige eksempler på magtmisbrug og udsugninger af den islandske befolkning. Han hævder endog, at »kompagniet havde lagt sig for at knække halsen på indbyggerne og nedtrykke alt, hvad der engang kunne have tjent til landets opkomst, hvorom de nye indretninger i Reykjavik klart var vidnesbyrd.« ³⁴

Forfatteren er, som det er fremgået, i midlet til Islands opkomst enig med Philodanus og forfatteren af sammes »Tillæg«, at frihandel var den bedste handelsløsning for Atlanterhavssamfundet, men han var dog samtidig ikke blind for de vanskeligheder, som netop Island ville kunne møde ved en sådan handelsløsning.

Som et første skridt på vejen fandt skribenten, at kongen måtte udsætte en prismedalje for den bedste afhandling om frihandelen

på Island. En præmiesum på 50 Rdlr. fandt han passende. Heri skulle alt iagttages og behandles, og man skulle se på landets, majestædens, indbyggernes og de fremmedes fordele.

Af andre konstruktive planer for det islandske samfunds fremgang opridses følgende:

1. Præmieudsættelse for de bedste køkkenhaver.
2. Oprettelse af proviantmagasiner i hvert syssel til imødegåelse af dyrtid og hunger.
3. Indførelse af rokke til fruentimmere samtidig med, at deres håndtene ved sysselmændenes hjælp skulle brændes.

Ved sidstnævnte foranstaltning ville der fremover kunne produceres langt mere under anvendelse af den samme arbejdskraft.³⁵

Den anonyme forfatter af de »Upartiske Tanker« kom ikke til at stå uimodsagt ret længe. Debatten synes længe nok at have nedgjort den islandske købmand. – Han måtte tage til genmæle. – Under pseudonymet Islandophilus indsendte den islandske købmand Ari Gudmundsson i forsommeren 1771 et grundigt indlæg til »Magazin for Patriotiske Skribenter«.³⁶ – Det var et skrift, hvori politiske, moralske og historiske materier uden bekostning for forfatteren blev indført. Det kom én gang ugentlig med et halvt ark, og der udkom i alt 107 numre, hvorefter »Magazinet« blev opløst, dog med en slags fortsættelse i »Bibliotek for Gode Skribentere«, hvori der dog tillige blev optaget emner af økonomisk, juridisk og medicinsk karakter. Som udgiver stod Adresse-Contoirtet i København, og »Magazinet« bar da også umiskendelig præg af Adresse-Avisens kompakte, lukkede og mættede opsætning.³⁷

Ari Gudmundsson nedgjorde modstandernes skrift med ordene »en hoben nøgne tanker uden bevisninger, og sådanne kunne følgelig kun blive at anse for nulliteter«. Hernæst rejses det fornuftige spørgsmål, om det kunne bevises, at en frihandel var bedre end en lukket. De tidligere anførte eksempler på embedsmisbrug fra monopolhandelsbetjentenes side kan således iflg. Ari Gudmundsson ikke henregnes monopolhandelen til last, men blot den enkeltes karakter, og der burde følgelig straks rejses tiltale mod sådanne. – Og, fortsætter vor Islandskøbmand, hvordan ville forfatteren af de »Upartiske Tanker« kunne vise, at Danmarks ufejlbarlige konge kunne gå ind for en lukket Islandshandel, hvis den var så skadelig

som anført. »Det var blevet en pludselig vane, at vende op og ned på rigernes økonomi og politik på blot 2 á 3 ark«, sukker Gudmundsson. Han fortsætter med at påpege, at Island ikke kunne ernære sig selv med egne produkter, og dette forhold kunne absolut ikke tilskrives handelsformen, men alene det forhold, at islænderne mishandlede deres kvæg, både stude, får og køer, som dog burde være en guldgrube for landet. Man burde i stedet gøre sig klart, at Island lå kongens kasse, samt hans børn og undersætter til byrde. Netop i dette perspektiv skal handelsindretningen i Island ses, hævder Islandophilus.

De konstruktive tanker, der blev opkastet i »Upartiske Tanker« til en ophjælpning af Island betragter Gudmundsson som værende latterlige og ude af takt med virkelighedens verden. Kunne nogen virkelig tro, at kapitalister ville investere i et så usikkert projekt uden udsigt til vinding. Nej, rige kolonister ville ikke til Island, siger Islandophilus. Hele kongens »Zahlkammer« ville heller ikke forslå meget, selv om det blev brugt til præmieudredninger for konstruktive og ophjælpende forslag til Islands opkomst. »Landet havde nok projektmagere, og kongen kunne umuligt fornøje dem alle«. Alt i alt synes Islandsophilus at måtte mene, at der intet var at gøre for at ophjælpe Island. – Alt måtte fortsætte.

En så konservativ holdning til de alvorlige spørgsmål kunne naturligvis ikke få lov til at blive stående i læsernes bevidsthed. Der måtte svares. – Skuli Magnusson, der var landfoged på Island, udgav 1772 et 38 sideres indlæg i debatten. Han synes at kunne skrive på et bredt erfaringsmateriale, idet han selv havde været i købmandslære, før han blev indskrevet på Københavns Universitet og siden blev embedsmand i Island.³⁸ Hans pjece polemiserede stærkt mod Gudmundsson, hvilket klart fremgår alene af det lille skrifs titel »Svar på den i Magazinet for Patriotiske Skribentere år 1771 no. 65 og 66 under § 3 inddragne Islandophilus til Author for Skriftet Upartiske Tanker om Handelen på Island«.³⁹

Fra den foregående debat fremdrages i alt 42 punkter, der nøje diskuteres. Hovedformålet med skriftet siges at være en nødvendig vejledning og bevisførelse over for Islandophilus.⁴⁰ Det samme gælder forfatteren af de »Upartiske Tanker«, der havde fremført en række nøgne tanker, som uden beviser måtte betragtes som værende nulliteter.

Det er ganske klart, at Skuli Magnusson vil mane enhver tanke

om frihandel til jorden på det kraftigste.⁴¹ Det ville efter hans mening være halsløs gerning at give den islandske handel fri. Den islandske handels betydning for laugene og København må Magnusson anse som værende altafgørende. »Disse ville netop ved en Islandsk frihandel komme til at lide ubodelig skade«. ⁴²

Det tidligere indlæg i debatten, at Island ikke kunne brødføde sig selv, anser han som den »allermest urigtige sætning«, idet der udgik flere fødevarer fra Island, end der indgik.⁴³

Skuli Magnusson synes med sine hårde angreb på Islandophilus at have kaldt ham til pennen igen. Han vidste rigtignok, at der var en række svagere punkter i indlægget i »Magazinet«, men dette forhold måtte imidlertid ses i lyset af, at han havde følt sig stærkt provokeret, og følgelig måtte lade et hastigt indlæg nedfælde. Det på trods af, at et større arbejde på dette tidspunkt allerede var leveret til bogtrykkeren.⁴⁴

Først på året 1772 var dette indlæg endelig færdigt fra trykkeriet og udkom under titlen »Anmærkninger over Compagniet på Island skrevne af Islandophilus« i to hæfter på henholdsvis 44 og 109 sider. Hvad der efter Skuli Magnussons mening manglede af afgørende beviser, skulle nu bringes frem for offentligheden⁴⁵

Ari Gudmundsson var selv klar over, at der trængte sig en række nødvendige reformer på til fordel for så vel landet som kompagniet. Han opregnede 7 forhold af betydning, der måtte ændres:

1. Om punderten
2. Om sildningen
3. Om klipfisk tilvirkningen
4. Om en ny indretning ved fiskeriet
5. Om den nye handelstakst
6. Om pulsmændene
7. Om fabrikkerne.

De to første forhold går på vægtspørgsmålet, idet der ofte blev modtaget klager over at købmændene »vejede for ringe« over for islænderne, når de indvejede fisk. – Sildningen var en »slumpregning« for blødfisk. »En metode, der i høj grad gik ud på at fornærme bonden«. Tilvirkningen af klipfisk anså han ligeledes for af så stor betydning, at islænderne i langt højere grad selv måtte inddrages. Herunder burde kompagniet aktivt gå ind i fiskeriet ved bl.a. at byg-

ge små både med dæk og hertil anvende islandske søfolk, dog med nordmænd som skippere. Den i »Tillæg til Philodani Første Hæfte« nævnte klage over utakserede varer gentages her. Denne optræden fra kompagniets side burde fordømmes, siger Islandophilus, idet taksten var sat i kraft uden det Kgl. Kommercekollegiums underskrift.

Pulsmændene var en slags daglejere, der blev anvendt af handelen under højsæsonen. De blev skammeligt behandlet og oftest underbetalt. Fabriksdriften på Island var der også vanskeligheder med, fandt Ari Gudmundsson, bl.a. det forhold at monopolhandelskompagniet bevidst arbejdede på fabrikernes undergang. Hele dette spørgsmål skulle siden blive taget op i en stærkt omdiskuteret retssag. Efter denne angrebskæde på octroihandelen afsluttedes første hæfte for blot senere at blive genoptaget i 2. hæfte.

Sidst på året 1772 udgav den gamle islandskøbmand sit andet hæfte »Anmærkninger over Compagniets Handel på Island«. ⁴⁶ Dette samlede opmærksomheden om behandlingen af blot to store spørgsmål på i alt 109 sider.

1. Om handelens urigtige udøvelse på Island og landets tilstand.
2. Om dug og tøjmagerfabrikken på Reykjavik og de dermed forenede anlæg, eller de såkaldte nye indretninger.

Det er som om vor forfatter er blevet stadig mere kritisk over for monopolhandelskompagniet; som om han havde overtaget en række af de tidligere argumenter. Han indleder således for første gang ligesom sine debatforgængere med at konstatere, at landet var blevet udsuget af kompagnierne i en sådan grad, at det hverken kunne tåle noget kompagni eller vedligeholde nogen handel på fri fod. Ulighed mellem indbyggerne ser han som en af de vigtigste årsager til, at Island ikke kunne bestå med frihandel. De rige ville blot straks udsuge de fattige. ⁴⁷ Den største fordel i kompagnihandelen ser han i dens evne til at yde kredit, noget man ikke ville kunne forvente af købmændene under en frihandelssituation.

Trods den store kontante hjælp fra kongen kom Island og kompagniet ingen vej med hinanden, og indbyggernes usselhed voksede dag for dag ligesom hjælpen, og på denne måde »gik Island sin undergang i møde med hastige skridt«. ⁴⁸ Forklaringen på Islands voksende fattigdom ser han i tre forhold:

1. Kvægsyge
2. brændevinen
3. at børnene sendtes til København med uddannelse for øje.

Det første punkt er man uforskyldt kommet ind i, ligesom brændevinsproblemet delvis skyldtes købmændene, og »det forstår sig selv, hvorledes den vindskibelighed er, der skal avles af brændevin«, fortsætter den islandske købmand.⁴⁹ At det ligeledes bidrog betydeligt til landets fattigdom, at man sendte børnene til København, fremgår af det forhold, at det var vanligt, at den bortrejsende søn medtog hele familiens rørlige formue, hvor den blev formøblet og »de fleste blev ikke et hår bedre af det ophold«. Tværtimod medførte et sådant københavnerophold blot en senere overflødig levemåde.

På trods af de anførte hårde slag mod monopolhandelen fra Islandophilius fastholdt han i modsætning til sine meddebattører, at en fornuftig octroihandel var det bedste for Island og den eneste vej til landets flor både i med og modgang, og »islændernes råb om frihandel måtte følgelig ikke finde gehør til deres egen ulykke«. Deres råb havde imidlertid to betydelige årsager:

1. At det nærværende kompagni gjorde sig forhadet ved sin opførsel samt
2. At almuen blev ophidset af nogle myndige og opblæste mægtige blandt indbyggerne, fordi disse gerne ville fiske i rørte vande.⁵⁰

At den nærværende handel var utålelig havde han allerede præsenteret sine læsere for i sit første skrift i syv punkter. I anden del suppleres denne liste med enkelte nye, hvoraf bl.a. kan nævnes unyttige betjente og pakhuse, hvilket alt blot forhøjede varepriserne, men den største indvending var dog mangelen på et fast omvekslingsforhold mellem kornpris og fiskepris. Fiskeprisen var fast, medens det opbragte korn solgtes efter løbende priser til ugunst for Island – og i øvrigt betaltes fisken for dårligt.⁵¹

Islandophilius eller den gamle Islands købmand Ari Gudmundsson afsluttede sit tankevækkende skrift med en direkte bøn til kongen:

»Tag dig dit fortrængte Island an, som med udstrakte arme anråber dig om hjælp«.

Et interessant træk ved Gudmundsson var hans ønske om, at de danske riger skulle ses under ét. Kun på denne måde, mente han, at Island ville kunne indbringe et anseeligt overskud til fælles national gevinst.⁵²

1772 var, som det allerede er fremgået, et særdeles rigt år med hensyn til den litterære debat omkring Island og øens handel. Det sidste skrift fra denne debatøngang synes at være Jón Olavsens »Korte Betænkninger over den Islandske Handel, delte udi tvende Afhandlinger, af hvilke den første berører Islædernes skibsfart, og adskillige fremmede Nationers Handel på Island, den anden den danske Handel sammesteds«. Forfatteren var vicelaugmand på Island samt korresponderende medlem af det Kgl. danske Landhusholdningsselskab i København.⁵³ De to småskrifter er på et omfang af henholdsvis 75 og 38 sider.

Det tema og de argumenter, han præsenterer sit publikum for, er det allerede kendte, og kun ganske få træk synes nye i hans argumentationskæde. Han havde ikke »sigtet efter at støde nogen for hovedet med sit skrift. Ja, ingenlunde den respektive islandske handels medlemmer, på trods af, at han med sit skrift næppe ville kunne forvente belønning herfra, da disse betænkninger var helt ubekvemme til at forsøde deres så lidt påberåbte sure sved og omhyggelighed for de islandske havnes besejling«. ⁵⁴

Da forfatterens opfattelse af handel er »gensidig tilfredshed og velstand for begge parter«, er det klart, at han må være modstander af den aktuelle monopolhandel, og dens afskaffelse er da også Olavsens store ønske. »Monopolium passer ikke med rigets øjemed, eller dets borgerlige love, langt mindre med Guds eller naturens love«, fortsætter han⁵⁵ selv om nogle københavnske borgere havde fordel af handelen, som Islandophilus havde påpeget, så mente Olavsens dog ikke, at nogle få menneskers gevinst kunne veje op mod nogle 100.000 menneskers fordel.⁵⁶ For vor islandske forfatter må følgelig den alternative handels indretning være frihandel, og »Island ville netop i tide kunne reddes fra undergang ved, at kompagniet allernådigst i tide blev afskediget«, hævder han.

Det interessante og nye ved Jón Olavsens er de alternative muligheder han opstiller for »frihandel«.

1. At den islandske handel alene blev overdraget til Hans Majestæts undersætter.

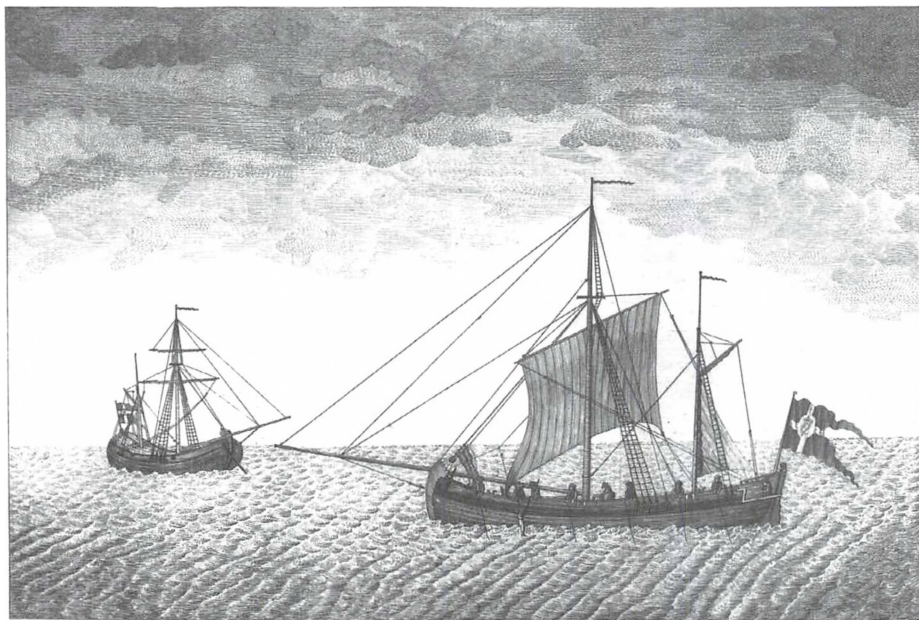
2. At alle europæiske nationer fik tilladelse til at handle på Island mod toldafgifter til kongen af handelsomsætningen.
3. At islænderne selv alene fik tillagt frihandelen med egne skibe og ret til handel med hvilken nation, de fandt gunstigst.⁵⁷

Den sidstnævnte løsning ser han dog klart vanskelighederne i: Islands kapitalmangel og måske levnedsmiddelmangel i København. Løsning nummer ét skulle 16 år senere blive realiseret som et første led i frigivelsen af omsætningen på Nordatlanten.

Hermed havde Jón Olavsén præsenteret en række alternative løsninger på det stærkt omdiskuterede problem, og han bad følgelig offentligheden diskutere problemerne igennem. Det var den eneste løsning på det brændende spørgsmål: Hvordan kom Island på benene igen?

Det var ikke blot i København, debatten blussede om handelsspørgsmålet. På Island var der netop i begyndelsen af 1770'erne startet et kgl. privilegeret bogtrykkeri på Hrappsøe, og hvad var mere naturligt, end at også dette trykkeri producerede indlæg i debatten. I foråret 1773 påbegyndtes netop herfra udgivelsen af »Islandske Månedstidender« – små hefter á 16 sider, der udkom én gang om måneden på dansk med indhold i form af nyhedsstof, små oplysende artikler, familiestof, avertissementer og handelsmeddelelser, vejroplysninger samt referater af retssager og aktuelle indlæg i tidens debat. – Herunder naturligvis handelsspørgsmålet, et tema, der slås skarpt op lige fra bladets start.⁵⁸ Juninummeret er netop viet en kritik af Det Almindelige Handelskompagni.⁵⁹

I den følgende måned tages dette emne op igen, denne gang i tidens yndede litterære form – samtalen – her mellem en kongelig toldbetjent Jon og bonden Ole.⁶⁰ Fordele og ulemper ved handelen trækkes på denne måde frem. Underdanighed for kongens bud er moralen. Under diskussionen inddrages de foregående års indlæg i handelsdebatten. Philocosmi påvisning af en kompagnihandels skadelighed. Toldbetjentens forsvar for enehandelen, der kun kan klare opgaverne under et absolut monopol. Det er Ari Gudmundsson/Islandophilus' argumenter, vi her genser, for slet ikke at glemme Thomas Balles gamle skrift »Tanker til højere Eftertanke«. Netop fra dette arbejde nævner bonden Ole, at han havde sin »store kløgt og indsigt« i problemerne. Sognepræsten havde forsynet ham med skrifterne om spørgsmålet.⁶⁰

Nøjagtig Forestilling af En Fiske-Huggert paa Cabliau Fangst under Island
Beskrivet Aar 1785. til nyttig Underretning af C. Pontoppidan

Fiskeri og fiskeskibe blev drøftet adskillige gange i den livlige debat om Islands økonomiske muligheder. Som bilag til sit to binds værk: Samlinger til Handelsmagazin for Island »bekostede« Carl Pontoppidan trykning af en »nøjagtig forestilling af en fiskehuggert«. Som det fremgår af billedet var den planlagt til linefiskeri af cabliau, en særlig stor torsk. Carl Pontoppidan sad inde med en betydelig viden om forholdene. Han havde været engageret i islands-handel siden 1766 og været direktør 1781-89 for den islandske- og finnmarkske handel.

I løbet af diskussionen mellem de to når de frem til en meningsudveksling om de forskellige former for frihandel. Bonden Ole er her tilhænger af den bredest mulige frihandel for det »tykkedes ham nu bedre at tillade de hollandske at handle, at de danske og norske lærte af deres skade at blive bedre husholdere«. Det første lille bind af de »Islandske Måneds-Tidender« afsluttedes med Philocosmi sætning: At Island og Finnmarken var kompagniets trældomssteder.⁶¹

Efter de første år af 1770'ernes voldsomme enstemmige angreb på det islandske kompagni og næsten enige krav om monopolhandelens ophævelse fremkom der et svar i »Københavns Aftenpost«

den 9. og 13. januar 1775 indsendt af en islandsfarer, der havde været »efterliggende i Island i 9 år«. Forfatteren var den daværende assistent ved den Kgl. Islandske Handel, den kendte biskop Erik Pontoppidans søn Carl, der allerede 1766 havde påbegyndt en karriere i Islandskompagniet, hvor han siden – fra 1781 – skulle blive den sidste administrerende direktør.⁶²

Efter sin afgang fra den aktive handel viede han en del af sin tid til et betydningsfuldt forfatterskab over Island, hvortil der senere skal vendes tilbage.⁶³ På grund af sin stilling er det klart, at han måtte indtage en helt anden holdning end de tidligere præsenterede. Men alligevel virker hans artikel stærkt afdæmpet, og som et forsøg på at afvise de foregående års kritik ringe. Han indleder med at karakterisere den anonymt udgivne »Upartiske Tanker« fra 1771 som en »maver pies«, og han mener at vide, at dens forfatter var en i København bosat islænder, der blot ville »tækkes sine landsmænd« i Island. Hernæst forsvarer han enkelte angrebepunkter bl.a., at købmændene periodevis nægtede ubegrænsede mel- og brødsalg til mere velhavende. Carl Pontoppidans begrundelse: »For at hindre udprang i mangeltider og dermed udnyttelsen af de fattige«. Siden påviser han konkret, hvorledes kompagniet i 1770 søgte at afhjælpe fiskerierne ved at indkalde norske bådebyggere og fiskere for at lære islænderne bedre fangstmetoder. Men disse store udgifter og omkostninger gav intet til gengæld. Islænderne fortsatte på gammel vis. Når et sådant initiativ »på trods af venlig tale herom med bøn og formaning af præsterne i kirkerne intet frugtede«, så håbede Carl Pontoppidan, at offentligheden kunne se, hvor lidt alt gavnede, og hvor uberettiget det var at angribe kompagniet.

Den levende diskussion havde åbenbart manglet på sikre geografiske, fysiske og økonomiske oplysninger om Island, og flere skribenter, bl.a. Fr. Lütken havde da også efterlyst en sådan undersøgelse, der kunne give solide argumenter til debatten. 1772 udkom endelig et sådant værk i 2 store bind. Vicelaugmand Eggert Olafsen og Land-Physici Biærne Povelsen »Reise igennem Island, foranstaltet af Videnskabernes Selskab i København og beskrevet af forberedte Eggert Olafsen med dertil hørende 51 Kobber-stykker og et nyt forfærdiget Kort over Island«. Det fornemme værk var frugten af to rejser i årene 1752-57 af de daværende to islandske studenter.

Dispositionelt er værket opbygget omkring Islands opdeling i sy-sler, herreder og fiordunger med en beskrivelse af:

1. Ethvert distrikts størrelse, inddeling og øvrige naturlige beskaffenhed i henseende til beboede egne, fjelde, elve, søer osv.
2. Grundenes beskaffenhed, jord, mineraler osv.
3. Stedernes frugtbarhed
4. Indbyggerne
5. Dyrene
6. Gamle og nye mærkværdigheder.

Om handelsforholdene på Island nævner det store værk imidlertid kun spredte oplysninger og intet systematisk i den topografisk strålende og fornemme beskrivelse af Island i midten af det 18. århundrede. For perioden en uvurderlig kilde.

Samtidig med udgivelsen af ovennævnte værk var et nyt stort anlagt topografisk arbejde, der skulle råde bod på ovennævnte mangler under udarbejdelse. Det udkom dog først i 1780 i Sorø i to kvartbind. Det var den allerede anførte Jón Olavsens broder Olaus Olavius »Oeconomisk Reise igennem de nordvestlige, nordlige og nordøstlige Kanter af Island«. Også denne gang var der tale om et stort og fornemt udstyret værk i stort format med talrige stik af bl.a. de enkelte handelsanlæg. Ligesom broderen havde Olavius også en stærkt kritisk holdning over for den islandske handels indretning.

1770'ernes hårde kritik af monopolhandelen var dog ikke gået ganske upåagtet hen hos myndighederne. En lang række konkrete ændringer havde set dagens lys som et direkte resultat af den litterære kritik. 1774 havde Ove Høegh Guldberg således ophævet monopolhandelsoctroien for Det Almindelige Handelskompagni for i stedet at lade handelen føre for kongelig regning – men dog som et monopol. Disse betydningsfulde ændringer præsenteres læserne for indledningsvis hos Olavius, hvorved monopolhandelsdebatten er ført frem til slutningen af 1770'erne:

1. Ny justering af handelstaksten ved en forordning af 30. maj 1776. Heri var nye varegrupper fra begge sider optaget efter den sande værdi som begge havde haft i handel ogandel i årene fra 1764-73.
2. Varerne var blevet udførlig specificerede og alle handelssteder var blevet forsynet med prøver heraf i alle kvaliteter.
3. Mål og vægt var blevet afpasset.

4. Klipfisk tilvirket af islænderne selv var nu blevet optaget i handelsvarernes tal.
5. Fersk fisk blev nu modtaget af handelen efter vægt i modsætning til tidligere efter slump.
6. Den nye takst arbejdede med umalet korn, hvorved grunden var lagt til møllerier i Island og dermed bedre kornkvaliteter.
7. Handelens bidrag til de fattiges kasser var nu blevet endelig fastlagt.
8. Kontrabøgerne var ligeledes endelig blevet delvis afløst af danske Bancosedler ved forordningen af 22. april 1778.⁶⁴

Hermed var de mest konkrete klagepunkter blevet taget op til ændring. Men på trods af dette fandt Olavius ikke, at en octroieret privathandel var det middel, hvorved lande »holdes i velstand, mindre ophjælpes, når de kommer på knæene«.⁶⁵ I sine videre beskrivelser af Island opregner han landets naturlige ressourcer samt dets mangel på samme: skove, jern m.m. Men mange andre lande manglede lige så vigtige råstoffer, siger Olavius, uden at være fattige, og Islands fattigdom skyldtes således ikke de naturlige forhold, men snarere politiske årsager – hvilke stod at hæve, slutter den store islænder.⁶⁶

Få år før den store »Økonomiske rejsebeskrivelse« var blevet præsenteret for læserne, var der fra Sorø kommet en række vægtige værker. Sorø var overhovedet ved siden af København centrum for den økonomiske debat. 1761 var Andreas Schytte blevet professor juris publici et politicae ved Sorø Akademi. Han døde 1777, samme år som hans store værk »Danmarks og Norges naturlige og politiske Forfatning« begyndte at udkomme. Forinden havde han dog udgivet »Staternes indvortes Regering« i 5 dele i årene fra 1773-76. Her har imidlertid kun førstnævnte værk interesse.

Andreas Schytte var så udpræget kameralist – »Hvordan fylder man fyrstens skatkammer?« – Men han er dog noget uklar i sine meninger, snart kameralist, snart moderne merkantilist, undertiden fysiokrat og snart er han tysk, snart engelsk, snart fransk, og snart ser han udelukkende på fyrstens, snart på folkets interesser, som Bisgård så rammende har karakteriseret hans forfatterskab.⁶⁷

Hans hovedemne i »Danmarks og Norges naturlige og politiske forfatning« er den indenlandske handel og dens betydning for staten, og herunder må han naturligvis inddrage Island.⁶⁸ Han indle-

Bilag No. VIII til 2det Capitel's §. 24.
 Havne- og Vahre-Betegninger og Mærker paa Retour-Vahrene
 fra Island i Fougtagler og Paaver.

	Havnens Mærker		Havnens Mærker		Havnens Mærker		Havnens Mærker
VØ	Havneford . . .	FF	Grønneford. . .	GF	Iseford. . . .	IF	Hoobsaas. . . .
ØB	Holmen	HM	Sikkelsholm. . .	SH	Dyreford. . . .	DF	Öeford.
GW	Budenstad	BDS	Flaröe.	FØ	Skagestrand. . . .	SS^r	Wapneford. . . .
BS	Stappen.	§	Patriford.	PF	Recheford.	Rk F	Rödeford.
KV	Olufsvig.	QV	Bildahl.	BD	Huulsvig.	HW	Berreford.
	Vahre Mærker		Vahre Mærker		Vahre Mærker		Vahre Mærker
C u.	Klein Torff	KD	Haarefiød, Norhuggen	S	Ern Hofvold . . .	HK	Ern Hay
D.	Zanger	L	— fiød, smaaßugg.	S	— Sølhunde . . .	ST	— Foed
MD	— Graafey	G S.	Dyrefiød	Oz. k.	— Torffe	TT	— Andensfle . .
L x.	Ederdaun	E D. n.	Gugle, Gleder . .	F F	Strømper <small>(enfoldende og dobbelt.)</small>	H	Wanter <small>(1000. 04 centen.)</small>

For at lette handelen havde de små islandske havne deres egne havnemærker i form af forkortelser. Det samme gjaldt for hovedvaregrupperne. (Pontoppidan, samlinger til Handelsmagazin bd. 1. bilag).

der sit afsnit med en beskrivelse af Island, der er karakteristisk for hans skrivemåde, hvorfor den skal gengives ordret:

»Jo mere vi nærmer os jordklodens nord- og sydpol, jo tydeligere ser vi almagtens majestætiske stempel udtrykt i dette skaberens mesterstykke, thi her har den kæln kunst ikke formået at hænge sit skrøbelige spindelvæv for naturens styrke«.

Ud af ovennævnte lyser netop Schyttes rædsel og frygt for »overdådighed«. Og netop den stærkt kontrollerede handel har søgt at hindre denne i at vinde indpas i Island. Overdådighed ville nemlig »være en pest for de fattige nordlige«, siger han.

Andreas Schytte er ganske på det rene med, hvorfor den islandske handel ikke tidligere var blevet frigivet. Landet havde nemlig »handlet af kameralgrunde, og selvfølgelig havde Island været lykkelig uden selv at stå for handelsformidlingen«. Han var dog ikke tilfreds med Islands bidrag til kongens indtægter. Grunden hertil så han i, at man havde forsømt agerdyrkningen, ligesom spinderierne var blevet tilsidesat. Han fandt dog også, at monopolhandelen var blevet drevet for dyrt.⁶⁹ Men en ophævelse af denne kræver profes-

soren ikke, ligesom han heller ikke foreslår konkrete ændringer på handelens område.

Den islandske frihandels årti – 1780'erne

Efter trykkefrihedsforordningens hektiske tid fulgte en død periode, der varede til midt ind i 1780'erne. I resten af Guldbergs magtperiode var der kun ringe liv i den økonomiske diskussion. Men ikke så snart var han faldet, før den atter voksede frem, formentlig inspireret af forventningerne om, at der nu atter forestod reformer, ikke blot med hensyn til landbrugsspørgsmålene, men overhovedet i lovgivningen om det økonomiske liv.

Midt i dette årti skulle endelig den gamle forhadte monopolhandelsordning fra 1602 blive afløst og frigivet. Først med Plakaten angående den islandske handels frigivelse af 18. august 1786 siden efterfulgt af Forordningen angående den islandske handel og skibsfart af 13. juni 1787. På en lang række andre områder i samfundet kom denne tid til at løse op for mange gamle snærende bånd. Med regeringsomvæltningen i 1784 var der kommet nye mænd og nye tanker til.

Forinden var debatten og diskussionen dog løbet videre. 1780'ernes debat nu under mere »officielle« former, idet det i 1769 oprettede Kgl. danske Landhusholdningsselskab 1782 udsatte præmier for den bedste besvarelse af spørgsmålet »Om den bedste handelsindretning for Island til befordring af rigernes og Islands egne indbyrdes fordele, betragtet i den fuldkomneste og mest politiske sammenhæng tjenlig på alle sider«. Forslag om udskrivelse af en »præmie-debat« om netop dette store spørgsmål havde allerede, som det er fremgået, været foreslået i »Upartiske Tanker om det Islandske Handelskompagni og dets farende Købmænd«. De bedste besvarelser kom 1783 og 1784 som selvstændige udgivelser af henholdsvis Jón Erichsen på 156 sider med 7 tavler og Torchield Fieldsteds mindre skrift på 68 sider + forord. Begge var blevet belønnet med guldmedalje.

Landhusholdningsselskabet håbede med præmieudsættelsen »at gøre det almindelige en behagelig tjeneste med dette spørgsmåls oplysning«. Tidspunktet for præmiekonkurrencen fandt man også gunstigt, idet handelen netop siden 1774 førtes for kongelig regning, hvorved evt. forandringer kunne gennemføres uden hindring overfor handelsinteresserede privatpersoner.¹

Jón Erichsen, som vi tidligere har mødt som udgiver af »Povel Vidalins efterladte skrifter«, var født 1728 i Island, hvor faderen var bonde. Sønnen gik imidlertid uddannelsesvejen og endte i første omgang 1759 som professor juris i Sorø. Senere gik han ind i centraladministrationen og blev 1771 kommitteret for de Nordenfjeldske og Islandske sager i det daværende Norske Kammer. Helt frem til 1781 fortsatte han i forskellige kollegier, men forlod så centralforvaltningen til fordel for videnskabeligt arbejde som bibliotekar i det Kgl. Bibliotek. I denne stilling, med solid baggrundsviden om forholdene på Island, besvarede han Landhusholdningsselskabets præmiespørgsmål.²

Han ønskede at beskrive en handelsindretning, der kunne »befordre rigernes og Islands indbyrdes fordele på for dem begge mest tjenlige måde«, og han ser Danmark og Island som en økonomisk enhed. Realiseringen af ideerne overlod han imidlertid til »heldigere arbejder«. ³ Økonomi og handel ser han i den nøjeste sammenhæng, for »ingen økonomi kan blive god uden at passe med en tjenlig handelsindretning«, siger Jón Erichsen indledningsvis.⁴ Beviset på, om en handelsindretning er god eller dårlig for Island, ser han i bevægelsen i folketallet, og en tjenlig handelsindretning måtte følgelig også være tjenlig til at formere folkemængden i Island – og dette mærkbart, siger han som gammel merkantilist og tilhænger af tidens karakteristiske »befolkningssværmeri«. ⁵ Folketallet på Island var netop blevet for lille til at kunne »give næringsmidlerne drift«, idet nemlig »dueligheden i et folk følger dets mængde«. ⁶

For Jon Erichsen må »landnæringerne« være grundlaget for Islands økonomi, og ud fra denne prioritering må fiskeriets og handelens forbedringer ske.⁷ I modsætning til Ari Gudmundsson/Islandophilus, men på linie med Skuli Magnusson hævder han, at der udføres flere fødevarer i form af fisk og fårekød, end der føres ind i form af kornvarer, og Island kunne følgelig mere end rigeligt forsørge sig selv. Han behandler hernæst de enkelte varegrupper, Island afgiver til handelen, men her skal imidlertid kun nævnes én. Han finder således at kødhandelen og kødproduktionen i Island burde udvides. Det ville nemlig kunne afhjælpe kødmangel i Danmark og især i København og herved bidrage til at fastholde stabile priser. Ligeledes burde søetatens aftage større partier islandsk kød.⁸

Efter nøje at have diskuteret monopolhandel contra frihandel, mener Jón Erichsen at »formode«, at den tjenligste handelsindret-

ning for de danske stater og Island indbyrdes ville være frihandel. Ligesom Philocosmus finder han dog, at frihandelsrettighederne skal indskrænkes alene til de danske borgere. Frihandelens fordele ville på denne måde alene blive forbeholdt staten, uden at blive delt med fremmede, ræsonnerer Erichsen.⁹

Stort set samme opfattelse af Islands rolle i den danske statshusholdning var hans medprisvinder Torchield Fieldsted nået frem til i sit 1784 udgivne skrift »Om en ny Handelsindretning udi Island i anledning af det Kgl. Landhusholdningsselskabs Prisspørgsmål om den bedste Handelsindretning for dette Land«. Arbejdet var som set af noget mindre omfang end Jón Erichsens nemlig 68 sider + Landhusholdningsselskabets forord på seks sider.

Forfatteren var ligesom sin medprisvinder født på Island, hvor faderen var provst. Han havde ligeledes fulgt en juridisk løbebane i København, siden været udsendt embedsmand. Først som laugmand på Færøerne fra 1769, hvor han som tidligere anført bl.a. kom til at sidde i den første undersøgelseskommission angående Island. Herfra kom han 1772 som amtmand til Finnmarken. Seks år senere fik han samme stilling på Bornholm, og her forfattede han sit vinderskrift til Landhusholdningsselskabet, som han i øvrigt havde været medlem af siden dets start i 1769.¹⁰

Motiveringen for uddelingen af to guldmedaljer præsenteredes læserne for i den nævnte indledning. Her fremgår det bl.a. at dommerne havde været særdeles glade for Fieldsteds afhandling fordi:

1. Han havde erfaring og kundskab, hvorpå han grundede sine sætninger.
2. Han var født på Island
3. Han var medkommissær i 1770 kommissionen til undersøgelse af islandske forhold
4. Han havde veltrufne sammenligninger mellem Island og andre fremmede lande.

Fieldsted indledte med at konstatere at Island af naturen var lagt i det fiskerige hav, men man måtte dog ikke »afmale Island som Kanaan, for skønt det kunne flyde af mælk, så flød det dog ikke af honning«. Landet manglede skov, og det manglede korn, fortsætter han, men til gengæld havde det rige fiskerier og græsgange, ligesom dets talrige havne og redene ikke måtte glemmes.

Ligesom Jón Erichsen finder Fieldsted, at der måtte lægges størst vægt på landbruget. Imidlertid var Islands bønder blevet til fiskere og jordbruget blevet forladt og vanrøgtet, og herved var fiskerierne igen gået tilbage. Grunden så han i monopolhandelen, idet fiskeriprodukter blev bedre betalte i den gamle takst fra 1703 end landbrugets produktion.¹¹ Og da man ikke »kunne vente sig frugt af et træ uden rødder«, var det tydeligt, at det måtte gå galt, siger han.¹² Hans opfattelse fremgår med al tydelighed, idet Fieldsted fremhæver, at fiskeriet må være handelens hovedobjekt, men jordbruget de islandske bønders fornemste virkefelt. Dette skal forstås således med Fieldsteds egne ord, at det »først må være de handlendes hovedfag at gøre bekostninger og anlæg til fiskeriets drift og vedligeholdelse, ligesom det skulle ske med islandske, danske, norske, hollandske eller engelske hænder, blot aktiviteten var bragt under kolonilove«.

Det måtte dernæst blive islændernes hovedopgave at dyrke deres »engbund« og producere så mange landbrugsprodukter, at de kunne forsyne så vel sig selv som de fremmede fiskekolonier samt den deraf voksende handel med kød, smør, skind og uldvarer. Hvis de fremmede fiskere ikke kunne få billige levnedsmidler i Island, men i stedet skulle hente de nødvendige forsyninger langvejs fra, ville fiskeriet ikke kunne gøres rentabelt,« slutter laugmanden.

Om selve octroihandelen taler han ikke meget »da dommerne i Landhusholdningsselskabet allerede var kendt med hans opfattelse«, men kritiske bemærkninger herom ses dog. Angrebene går her især på den handelsforvridning, monopolhandelens takstpolitik havde medført, hvorved næringsgrenene ikke var holdt i balance og fiskeriet bl.a. prioriteret til ugunst for landbruget, ligesom næringsveje, der ikke var opført i taksttabellen, ikke kunne vinde indpas.¹³

Som Jón Erichsen er Torchield Fieldsted tilhænger af indførelsen af frihandel, men på en sådan måde, at Island indordnes i det øvrige monarkis handel som en koloni »for det er en god politisk sætning, som allerede Philoscosmus havde ytret«, siger han.¹⁴ Med andre ord, kun frihandel for danske borgere i Island.

For at Island skal kunne honorere alle de krav og udnytte alle de rigdomme Fieldsted ønsker, må der som tidligere anført en folkeforøgelse til. Vor forfatter finder et tal 10 fold for passende. Det er dog ikke den lokale befolkning alene, der skal reproducere sig selv så voldsomt, men der burde i stedet opmuntres til indvandring af

norske, danske og holstenere mod indrømmelser af »kolonifriheder«. Videre burde man formå engelske, skotske, hollandske, franske og tyske fiskere til at slå sig ned for en tid for at lære »fiskekunsten« fra sig, idet netop disse folk bedre end landets egne forstod dette. Den jødiske nation, fandt han også, måtte have frihed til at slå sig ned i Island.¹⁵

Disse kolonister skulle ligeledes indrømmes en række privilegier, der skulle gøre et islandsophold tiltrækkende. Amtmand Fieldsteds lille prisskrift afsluttes endelig med en opregning af 25 punkter, der på koncentreret vis repeterer skriftets indhold.

Dette arbejde synes ikke at have givet anledning til nogen større debat hos det københavnske publikum. En stor anmeldelse i »Nye-Ste Københavnske Efterretninger om Lærde Sager« var således kun loyalt refererende uden nogen form for selvstændige vurderinger.¹⁶ – Dette synes særdeles skuffende efter en så lang og rig debat om et spørgsmål, der netop stod over for en betydningsfuld ændring, der allerede var under forberedelse: Nedsættelsen af »2. februar 1785 kommissionen til fremme af Islands opkomst«.

En af kommissionens medlemmer var dens sekretær baron, professor i kameralvidenskab Christian Ulrich Ditlev Eggers. 1786 udgav han »Physikalische und Statistische Beschreibung von Island aus authentischen Quellen nach den neuesten Nachrichten«. Som det fremgår af titlen fremhævede han stærkt statistikkens betydning for nationaløkonomien, og han må vel betragtes som netop denne disciplins fader i Danmark.

Samme år udsendte han endnu et skrift – dog i Altona – om Island »Physikalische Schilderung der Gegenwärtigen Verfassung von Island, nebst Stephensen, zuverlässiger Beschreibung des Erdbrandes im Jahre 1783 und anderen authentischen Beilegen mit einem neuen Chartre dieses landes und zweien Kupfertafeln«. ¹⁷ Af det omfangsrige værk på 486 sider omhandler 2 afsnit på i alt ca. 100 sider handelsspørgsmålet.¹⁸ Han følger heri de forskellige handelsformer fra bebyggelsestiden op til samtiden. Han er stærk modstander af monopolhandelen, og påviser de overgreb og forsyndelser, den kan tillægges.

Baronen fremfører kravet om den uindskrænkede frihandel for Island med alle danske stater i Europa. Danmark havde hidtil kun sørget for sin egen interesse, ikke for Islands, siger han. Man måtte i stedet til at se Danmark og Islands interesser så tæt forbundet med

hinanden som muligt. Gennem en toldrulle kunne man binde de to lande sammen, slutter Eggers. Endelig kræver han et nøjere kendskab til landet, bl.a. gennem matrikulering, så man bl.a. kunne lære Islands naturrigdomme at kende for rigtigt at kunne udnytte dem. Han finder ligesom Fieldsted en for ringe befolkning på Island, og ønsker ligeledes fremmede kolonister.¹⁹

For at underbygge sine opfattelser har denne sande kameralist udstyret sit værk med for eftertiden betydningsfulde tabeller over vareomsætningen og forskydninger i folketal, og tallene viser klart Eggers, at kongen ikke havde haft det optimale udbytte af sin koloni.

Det er indlysende, at et kommissionsmedlem med ovennævnte opfattelser på afgørende vis havde muligheder for at præge den betænkning, dens arbejde skulle munde ud i, og de forslag den siden skulle danne grundlag for.

Mellem Landhusholdningssekselskabets to prisskrifter og den islandske handels frigivelse i 1786 og 87 havde der fundet særdeles betydningsfulde ændringer sted på højeste politiske plan i Danmark: 14. april 1784 kuppet med kronprins Frederiks overtagelse af styrelsen. Ove Høegh Guldbergs fald og indsættelsen af en ny regeringskreds med hovednavnene A.P. Bernstorff, Christian Ditlev Reventlow og Ernst Schimmelmänn. De var alle velbevandrede i tidens økonomiske litteratur og havde et godt kendskab til, hvad der rørte sig på disse områder ude i Europa. Begyndende liberalisme og den engelske landøkonom Arthur Youngs fysiokratiske værker har vel næppe heller været kredsen ukendte. Under denne ledelse præsenteredes særdeles vægtige reformer i hurtig rækkefølge, der alle klart viser, at Danmark nu forlod højmerkantilismens tidsalder for i stedet at gå ind i en tidsalder præget af »fysiokratisme og liberalisme«. Af vigtige reformer kan blot nævnes:

1. Den islandske handels frigivelse 1786/87
2. Landboreformerne 1788
3. Toldloven 1797.

Karakteristisk for kredsen var netop de grundige kommissionsforarbejder før de endelige lovændringer, og vi har allerede mødt nedsettelsen af »2. februar 1785 kommissionen til fremme af Islands opkomst«.

Sammenlignet med højmerkantilismen adskiller denne senmerkantilisme sig ved en svagere intensitet i styringsprocessen; man ønskede en lempeligere erhvervsstyring. Desuden var den nye merkantilistiske skole tilbøjelig til at tillægge landbruget større betydning. De kritiserede, som vi har set, landboforholdene på Island og krævede reformer, der kunne forbedre bøndernes vilkår og gøre driften af landbrugsjorden mere rentabel og dermed bæredygtig for en »producerende handels – fiskeri – og forædlings-overbygning«.

Frihandelsreformerne 1786-87

Den nye regering besluttede som tidligere anført ved resolution af 2. februar 1785 at nedsætte en kommission til at undersøge forholdene og træffe foranstaltninger til næringsvejenes forbedring og handelens frigivelse på Island. Kommissionen bestod af greverne Schimmelmann og Reventlow, konferensråd Jón Erichsen, etatsråd Schou og Wilh. Aug. Hansen og justitsråderne Wormskiold, Hammeleff, Martini, Pontoppidan og Frisch. Til kommissionens sekretær udnævntes baron Christian Ulrich Ditlev Eggers. Flere af disse navne havde allerede gjort sig gældende i den islandske handelsdebat med markante synspunkter, der naturligt måtte komme til at præge de øvrige medlemmers holdning, andre af de udpegede var på forhånd kendt fra samtidige frisindede reformer.

Efter endt arbejde gik alle medlemmerne ind for indførelse af frihandel i Island. Men hermed hørte også enigheden op, idet der rådede nogen meningsforskel med hensyn til, om man *enten* skulle lade denne strække sig til den danske konges undersåtter alene *eller* måske til alle europæiske nationer. For det første kæmpede – som vi har set – konferensråd Jón Erichsen, og de fleste af kommissionens medlemmer fulgte denne. For det sidste derimod dens sekretær – baron Eggers. Til sidst sejrede dog den første mening, og resultaterne af undersøgelserne blev plakaten angående den kongelige monopolhandels ophævelse af 18. august 1786 og forordningen angående den islandske handel og skibsfart af 13. juni 1787, hvorved der endelig blev gjort ende på alle de højkrøstede klager og heftige kampe, som monopolhandelen lige fra sin begyndelse i 1602 havde givet anledning til.

Plakaten af 18. august 1786 frigav den islandske handel, og søgte

en løsning på den foregående tids talrige problemer i blot 24 artikler, hvorfor der da også i den efterfølgende tid udstedtes talrige anordninger og plakater, der nøjere fortolkede og klarlagde 18. august plakaten. Fra 1. januar 1788 at regne ophævedes monopolhandelen, hvorved de tidligere faste handelstakster ophævedes til fordel for en fri – og svingende prisfastsættelse. Retten til at handle blev dog ikke, som set, ganske frigivet, men alene tillagt alle kongens undersåtter. På Island måtte man fremdeles ikke handle direkte med fremmede, men derimod var det ikke længere nødvendigt, at al handel skulle gå over København. Et handelshus i provinsen kunne stå for handelsformidlingen og vareomsætningen om ønskeligt, og for at lette denne fik skibene afgiftsfrihed i 20 år.¹

Kommissionen havde anset det for nødvendigt, at der i Island blev skabt en række centre for handel og omsætning, hvorfor man havde foreslået en række ældre handelspladser ophøjet til købstæder. Dog skulle det være tilladt købmændene også at have mindre handelsanlæg på »udliggersteder«. Et forhold, der siden skulle blive grundlag for en hed diskussion.

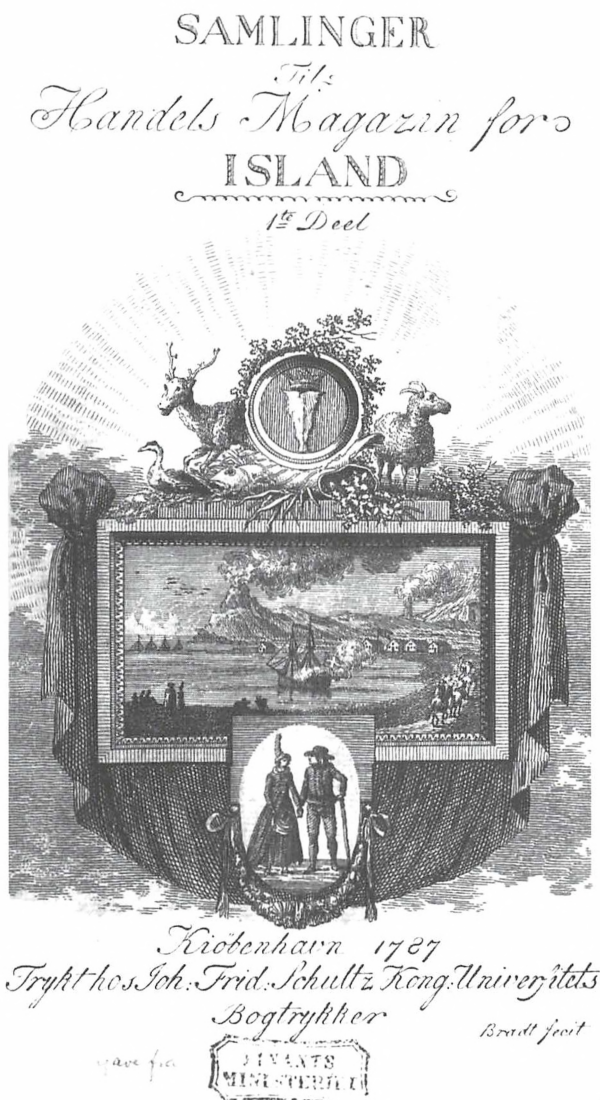
Island synes hermed at have fået en handelsindretning, som man i årtier havde »skreget og skrevet efter«. Man burde herefter forvente, at kritikken af islandshandelen burde være hørt op. »Blodigernes og rovfuglenes« tid burde have været forbi. Men nej! Utilfredshed skulle atter melde sig for i midten af 1790'erne at kulminere i en »skrivestorm« endnu voldsommere end tidligere set.

Debatten i lyset af de nye frihandelsordninger

Første indlæg i debatten om den islandske handel efter monopolhandelens afskaffelse, men få dage før dens ikrafttræden 2. januar 1788, kom fra den allerede to gange tidligere præsenterede forhenværende islandske købmand Thomas Balle. I et indlæg i »Adresse-Contoires Efterretninger« besvarede han et spørgsmål og opfordring i samme avis »om handelens bedste indretning efter den nye frihandel« og herunder præsenterede han avisens læsere for sine gamle ideer. »Den gyldne sol var nu oprunden – handelen frigivet på Island, chancen måtte gribes«, siger Balle. Han inviterede følgende til dannelsen af et almindeligt interessentskab, der skulle investere i fiskerianlæg i Island. Han ønskede og håbede, at hans gamle plan, som han påviser fortsat vil være indbringende for indskyder-

Carl Pontoppidan havde gjort meget ud af sit Handelsmagazin. Titelbladet kan måske opfattes som en grov manipulation med det kongelige våben, men meningen var god nok.

Nederst ses et islandsk ægtepar i stadstøj. Deres økonomi er sikret gennem samhandelen med Danmark, symboliseret med skibet i vigen. I bunden er der blevet plads til den danske handelsstation, hvor Dannebrog vejer. I bugten ses også fiskeskibe og bagved vulkaner og geysere, der viser enhver, at værket handler om Island. Over billedet ses yderligere rigdomme fra Island: Edlerfuglen, dun, fisk, får og endelig et dyr med gevir, måske et rensdyr, som flere af de økonomiske forfattere mente kunne bringe velfærd til øen.

ne, endelig skulle kunne realiseres inden nytåret 1788. Interesserede kunne henvende sig på Balles adresse Trompetergangen no. 110 og her få nærmere oplysninger herunder bl.a. hans tidligere udsendte økonomiske skrifter – alle 3 dele for 2 MK. Heri kunne de nøjere detaljer i projektet studeres.¹

Ved handelens frigivelse stod den tidligere præsenterede admini-

strenderende direktør herfor, Carl Pontoppidan, uden ansættelse, indtil han i begyndelsen af 1790'erne blev rådmand i København. Den mellemliggende periode synes han at have anvendt til et flittigt forfatterskab, der først resulterede i »Samlinger til Handels-Magazin for Island«, der udkom i to dele fra 1787-88 med i alt 548 sider. Med sin skribentvirksomhed skulle han siden blive genstand for en hadsk behandling.

På grund af Carl Pontoppidans tidligere nævnte forbindelser til islandshandelen tiltrækker hans værker sig særlig opmærksomhed. Hans ønske med skrifterne var at virke vejledende for islænderne, så de selv kunne komme i gang med de økonomiske områder. Hans første bind rummer da også så vægtige emner som fiskeri og handel – andet bind en række løsere spørgsmål + tabeller.

»Samlingerne« kunne nærmest opfattes som en håndbog i de anførte emner. Ikke mindst hans tabelmateriale må tiltrække opmærksomhed. Han synes med den tyske statistiker Schlözer at have betragtet statistik som stillestående statshistorie, ligesom historie for Pontoppidan var fortløbende statistik.² I bogens tabeller anfører han tal for de enkelte handelsskibe og handelsstedernes omsætningstal registreres for forskellige varesorter osv. For eftertiden en særdeles værdifuld samling beskrivelser af forholdene i sidste trediedel af det 18. århundrede med hertil hørende omtale af skibe, drægtighedstal, handelssteder og bygninger m.m.

Modtagelsen af Carl Pontoppidans uegennyttige værk, der absolut ikke søgte at retfærdiggøre det gamle handelssystem – han »ønskede en virkelig national handel« – men derimod lette overgangen til en friere handelsform, synes at skulle blive periodens voldsomste. Ordene fornærmelser, injurier o.lign var småord, der fløj over den københavnske lærde presses sider.

Den første anmeldelse ses i »Nyeste Københavnske Efterretninger om Lærde Sager fra 1787«.³ Et tidsskrift, der rummede en ganske betydningsfuld samling anmeldelser af samtidens videnskabelige litteratur. Recensionen var anonym, men dens forfatters identitet blev snart fastslået til den allerede præsenterede og i islandsdebatten kendte Magnus Stephensen. Han diskuterede indgående prioriteringen landbrug, fiskeri og handel, og i Pontoppidans behandling af nævnte havde han set en »uhyggelig ukyndighed om Islands indvortes beskaffenhed og økonomi, samt dets land- og lovvæsen«. Disse mangler kunne alene undskyldes ved enfoldighed, siger anmeld-

deren.⁴ Anmeldelsen blev i øvrigt rundet af med en stærk kritik af nogle smukke kobberstik af fiskehuggerter samt af en lille omslagsvignet, der var bygget op over det danske rigsvåbens ramme. Det centrale af våbenet var erstattet af en ramme, hvori man så et handelsetablisement i bunden af en islandsk fjord. Foran lå et dansk handelsskib for anker. Måske et noget naivt, men dog et ganske charmerende lille stik, der af anmelderen blot fik påtegningen »til igen nytte, men kun til ulejlighed for køberne«, og for øvrigt bar det vidnesbyrd om at være det ringeste fuskerarbejde. –

Om værket som helhed må Magnus Stephensen konkludere, at »Det var uden orden og distinctioner, forfattet uden synderlig skønsomhed eller indsigt og skrevet i den jammerligste udanske stil, og endelig var der overalt de groveste sprog- og trykfejl«. Hvis man skulle ønske sig en fortsættelse af værket, slutter den hadske anmelder, måtte det blive af samme årsag, som når urtekræmmerne i Paris sang:

»Ecrivez, écrivez, gens de métier,
Fournissez nous de bon papier!«⁵

Angrebet på Carl Pontoppidan fandt den københavnske læge og bladmand, der elskede at tumle sig i polemik, Johan Clemens Tode for »hadsk og uforsigtig«, hvorfor han i sit eget tidsskrift »Kritik og Antikritik« indrykkede en antikritik eller et forsvar for »Samlingerne til et Handels-Magazin for Island«. ⁶ Tode fandt, at læsere af anmeldelsen kunne tro, at der var dybt fjendskab mellem de to, eller at anmelderen havde til hensigt, at lægge Pontoppidan ud med den islandske nation. Modsat Magnus Stephensen fandt Tode at »Samlingerne« var meget nyttige for islænderne.

Det lykkedes heldigvis ikke for Magnus Stephensen at dræbe Carl Pontoppidans skrivelyst, og i begyndelsen af 1790'erne påbegyndte han et nyt stort arbejde »Magazin for Almennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de Kongelige danske Stater« i to bind.⁷ Den tidligere skrivefejde mod ham havde dog ikke ladet ham helt uberørt, og således udgav han de nævnte skrifter under motto. Et led heraf lyder: »Hemmeligt at tale eller skrive, imod hvem det er, enten kollegier eller enkelte personer, er uanstændigt, og uforsonligt for Gud og mennesker, nedrigt, og den der handler så, bør regnes blandt den foragteligste klasse.«⁸

Forfatteren betragtede selv sit arbejde »som materialer til statistiske efterretninger«⁹, og af særlig interesse kan her nævnes en række tabellariske efterretninger om de årlige skibsudredninger til handel og fiskefangst fra de danske stater under frihandelsperioden fra 1787 til 1791. Ellers rummer Islandsafsnittet især promemorier, instrukser og indberetninger. Med andre ord en fortsat materialesamling i forlængelse af hans tidligere værk.¹⁰ Kritikken af hans tidligere bragte kobberstik afholdt heller ikke forfatteren fra at bringe nye, og vi møder da også to stik forestillende tranbrænderier i Island. Modtagelsen af dette arbejde bragte ikke »de dannede lag« i uenighed. En sober og redelig række anmeldelser fulgte, og de roste alle forfatterens utrættelige energi.¹¹

Ikke så snart var frihandelen på Island blevet gennemført før debatten vendte sig mod de skadelige virkninger for det islandske samfund, den nye handelsform kunne medføre. Den islandske amtmand i Nord og Øster Amtet Stephen Thorarensen udsendte 1792 et lille skrift på 87 sider »Tanker til høiere eftertanke om Uår og dets Virkninger, samt om Føde- og Kornmagaziners oprettelse i Island til at forebygge Dyretid og Hungersnød i påkommende onde År med tilføjede specielle Beregninger til de Handlendes Underretning over Exporten fra Handelsstederne i Nord og Østeramtet i årene 1789 og 90«.

Den lange og kunstlede titel fortæller ganske tydeligt læserne, hvad formålet og indholdet med skriftet måtte være. Først gennemgås rækken af uår i Island fra 976 til 1785, og deres virkninger fastslås. Dernæst præsenteres et konstruktivt forslag til at forebygge deres værste virkninger. Dette kunne gøres gennem oprettelsen af kornmagasiner eller offentlige forrådshuse. Sådanne anlæg fandt amtmanden endog nu mere nyttige end nogensinde, idet indehaverne af handelsprivilegierne under monopolhandelens tid kontraktligt var forpligtede til at forsyne Island med fødevarer. Eventuelle forsøg på »prisskrueri« fra frihandelskøbmændenes side kunne også undgås, da det offentlige i slige tilfælde blot kunne åbne for magasinerne, fortsætter han. Videre var der nu opstået det problem, at mange af købmændene ville være for svage til at drive handelen i vanskelige situationer – til stor skade for den islandske forsyningssituation. Efter præsentationen af ideen behandler han mere konkret, hvorfra pengene til magasinerne skulle komme, hvor de skulle ligge, og hvorledes forvaltningen og opsynet med disse skulle

finde sted. Det synes imidlertid klart, at han fandt, at der her lå en betydningsfuld opgave for statsmagten – der således igen skulle inviteres til at spille en vægtig rolle i det islandske næringsliv. Skriftet var da også tilegnet grev Christian Reventlow, der bl.a. var deputeret i det Kgl. Finants Kollegium.

Den første spæde røst havde hermed meldt sig og påpeget uheldige sider ved den nye islandske handelsordning. Kritikken skulle imidlertid snart blive voldsommere og mere artikuleret.

Den store debat om 1787-handelsordningen

I midten af 1790'erne havde der samlet sig en voldsom og massiv modstand blandt islænderne mod 1787-handelsordningen. Man var ikke tilfredse, idet man ikke fandt, at reformerne havde været vidtgående nok. Utilfredsheden kulminerede i en adresse til kongen dateret »Islands Alting den 24. april 1795«. To år senere kom petitionen i trykt udgave på Gyldendals Forlag i København – måske for at fremme sagen – under titlen »Islands Almindelige Ansøgning til Kongen om udvidede Handelsfriheder mv. tilligemed Amtmand Thorarensens og Amtmand Vibes allerunderdanigste Erklæringer over denne Ansøgning« – i alt et skrift på 79 sider. Libellen var vedlagt underskrifter fra provster, sysselmænd og andre øvrigheds personer i hele Island og rettet til kongen. Det uskyldigt udseende arbejde skulle siden udløse den hidtil største litterære kamp mellem islændere, embedsmænd, købmænd og kollegium.

De underskrivende kongelige embedsmænd anholdt allerunderdanigst i hele Islands navn:

- »1. Om udvidede handelsfriheder, samt landets understøttelse til en aktiv handel, og efter omstændighederne.
 2. om en egen kommissions nedsættelse til at overveje Islands vigtige anliggender, med visse betingelser, og
 3. om en offentlig underretning om Islands egne offentlige kassers beskaffenhed mv.
- alt på vigtigste bevæggrunde«.

Petitionen var fulgt af en længere særdeles rimelig udredning af øens handelsmæssige vanskeligheder, herunder naturligvis en vigtig sammenligning mellem handelsformerne før og efter 1787-refor-

men. Ansøgerne fandt den nye handelsforfatning for »ufri, afmægtig og undertrykkende samt endelig udtærende og uudståelig«. ¹ Og denne 1787 handelsreform arbejdede alene på Islands undergang – derfor måtte der gribes ind. Der rettedes nu med andre ord den samme sønderlemmende kritik som tidligere set mod den gamle monopolhandelsordning. Ansøgerne fandt ikke, at man kunne kalde handelen fri, når Islands børn var udelukkede fra al kommerce og handelsforbindelser med alle andre i den store verden. Ladningerne skulle jo sendes over København – »det dyreste sted i rigerne«, sukkede man, og fortsatte med at fremføre, at »den nuværende handel var ensidig og monopolistisk, og intet handelskompagni havde nogensinde løftet et så svært og trykkende jernscepter over dette land, som den nye handelsordning«. ² Fortsat var de opsendte varer fordærvede, melet grønt og brunt og følgelig højst farligt for menneskehelbred. Herved er vi inde på et væsentligt træk i ansøgningen: Angrebene på købmændene.

Forfatterne havde, som det er set, rejst konkrete forslag om forbedrede handelsforhold for islandshandelen opnævnt i 3 hovedpunkter. Disse udbygges i selve ansøgningen, og af betydning kan her bl.a. anføres:

Ønsket om den totale frihandel for såvel fremmede nationer som alle kongelige undersåtter. Tilladelse til oprettelse af flere handelsanlæg end de i 13. juni 1787 forordningen nævnte. Og som noget væsentligt, ønsket om at købmændene måtte »slå sig ned på bekvemme handelssteder« uden samtidig at skulle oprette forretning i en købstad. Et punkt, der senere skulle blive taget op af købmændene i deres svar på »Ansøgningen«.

De to navngivne amtmænds erklæringer rummede intet nyt i forhold til adressen. Thorarensen siger, at Island er gjort til et »trældomssted for udelukkende handelskompagnier og enehandelsforpagtere og dermed til offer for alle monopolhandelens ulykker«. ³ Han opregner Christian VII's fortjenester og påpeger, hvorledes monarken skænkede sine riger den »velgørende tænke- og trykfrihed og ophævede stavnsbåndet, knækkede negernes lænker og bønhørte det hæderlige Norges ønsker om en fri kornhandel«. Skulle denne fortjenstfulde konge ikke også kunne frigive Islands handel, spørger amtmanden. ⁴

Amtmand I.C. Vibe kører videre i samme tema – en rekapitulati- on af ansøgningen. Han finder at en frihandel for Island var den

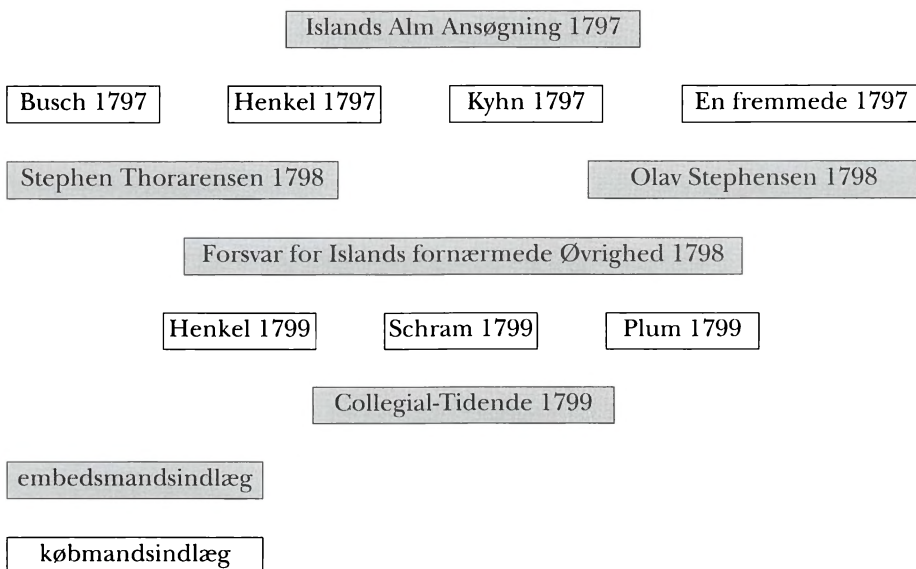
eneste hjælp for øen. Dog finder han, at monarken også kunne gribe afgørende ind til fordel for Atlanterhavssamfundet ved at forbyde brugen af torskegarn samt indførsel af brændevin.⁵

For at få debatten op på et rimeligt niveau, for at undgå rygtedannelser, for slet ikke at tale om de muligheder de i København bosatte islandske købmænd kunne have for at påvirke de indflydelsesrige kredse i byen, ville »ansøgerne« have ethvert indlæg »bragt i trykken« for at man alene ad denne vej »kunne undgå egennyttens hemmelige bagvaskelser«. ⁶ »Ansøgningens« forfattere havde næppe ventet, at deres skrift skulle give anledning til så meget arbejde for de københavnske bogtrykkere. Figur 2 viser, hvorledes debatten snart kom til at ligge i flere »interesselag«.

Udgivelsesdateringen er lagt til grund for modellens opbygning, da et trykt indlæg jo var forudsætningen for at give svar. Enkelte af indlæggene blev således præsenteret for en snæver kreds allerede i manuskript. Det gælder »Ansøgningen« og »Collegial-Tidende« indlægget fra 1799.

Før debatten om »Ansøgningen« for alvor blussede op, var det lille skrift blevet anmeldt i det københavnske tidsskrift »Iris og Hebe«, og her havde man kaldt det for et »mærkeligt dokument«, og an-

Figur 2. 1797-99 debatten

meldereren fandt »Ansøgningen« som værende en »fuldkommen pendant til den om universitetet i Norge«. ⁷ Nogen fordømmelse af initiativet eller diskussion af indholdet var der ikke tale om. Men en sådan var allerede under forberedelse.

Det første svar på »Islands Almindelige Ansøgning« udkom anonymt samme år – 1797 – i form af en lille 38 siders pamflet »Nogle Oplysninger og Anmærkninger over den ved Trykken publicerede Islands Almindelige Ansøgning til Kongen om udvidede Handelsfriheder mv.« Selv om den kom anonymt, lykkedes det dog allerede samtiden at finde den sande forfatter hertil – Jens Lassen Busch. Han havde en klar interesse i at rense købmandsstanden for de grove påstande, den var blevet mødt med, og han blev således den første af de i alt fem islandskøbmænd, der i trykken tog til genmæle.

Busch var selv så tidligt som i 1763 blevet antaget ved den islandske handel og gjorde i de følgende år rejser til øen, før han blev bogholder ved fabriksindretningen i Reykjavik. Efter handelsfrigivelsen bosatte han sig i København, men med fortsat handel på Island, hvor han bl.a. ejede handelsstedet Berefjord. ⁸ Netop på grund af sine lokale kundskaber mente købmanden sig berettiget til at tage til orde mod »Ansøgningen«, og skriftet bærer da også præg af en stærkt indignation mod de islandske embedsmænd og deres initiativ. Øvrighedspersoner havde under alle handelsindretninger »gjort jammerskrig over handelen og de handlende«, siger Busch og fortsætter, »at man fremdeles kan vente, at de til alle tider vil skribe i samme toner«. ⁹ Øvrighedspersonerne på Island ville nemlig blot have magt over de fremmede købmænd. Heri ser han også forklaringen på, at den islandske underskriftsindsamling omhyggeligt var blevet tilrettelagt således, at de handlende intet kendte til den, før den blev trykt.

Om »Ansøgningens« måde at argumentere på, siger Busch, at den gør sammenligninger mellem den forrige monopolhandel og den nugældende frihandel, og herunder »forskønner den den forrige ligesom i en gammeldags ligprædiken, men afmaler den nye som satan med den sorteste farve til skræk og advarsel for syndere. ¹⁰ For embedsmændenes skrift har han i øvrigt ikke meget til overs. Der er »meget fyldekalk heri opblandet med grus og mudder (l. og sl.), som der er nok af i Island«. Videre ser han mange modsigelser i skriftet. I »Ansøgningen« blev der rettet den hårde beskyldning

Mange af de tryksager, der kom ud under den hektiske debat havde lange og besværlige titler, som eksempelvis denne, der udkom under et motto, der i moderne oversættelse vil lyde: Island er det bedste land som solen skinner på.

Forfatteren viste sig at være islandskøbmanden G.A. Kyhn. Hans voldsomme sprogbrug og beskyldninger førte til flere retssager ved Hof- og Stadsretten i København.

N o d v æ r g e
 i m o d
 d e n i I s l a n d
 r e g i e r e n d e D v r i g h e d ,
 e l l e r
 b e t i m e l i g o g f o r n ø d e n D o m
 v e i l e d e n d e
 t i l
 e n n ø i a g t i g U n d e r s ø g e l s e
 o g
 r i g t i g B e d ø m m e l s e
 a f
 e n s a a k a l b e t
 I s l a n d s a l m i n d e l i g e A n s ø g n i n g
 t i l K o n g e n .

M e d M o t t o :

I s l a n d e r þ a d b e s t a L a n d s e m S o l i n s k i n u p p á .

K ø b e n h a v n , 1 7 9 7 .

T r y k t h o s H o f b o g t r y k k e r n e N . M ø l l e r o g S ø n .

mod den danske islandskøbmand, at han havde udvirket Plakaterne af 1. juni 1792 og 23. april 1793, hvori det bl.a. bestemtes, at man for at drive »udliggerhandel« tillige skulle have et fast handelsetablisement i en af de nyoprettede seks købstæder. De islandske købmænd fandt, at denne bestemmelse netop var rettet mod de kapitalsvage indfødte islandske købmænd – og de danske ville sikre sig

fortsat handelsmonopol ad denne vej.¹¹ Dette punkt skulle siden blive taget op i et andet købmandsindlæg – G.A. Kyhns – blot med modsatte fortegn. De islandske embedsmænd var nået frem til den ovennævnte slutning ved at iagttage de fortsatte prisstigninger på importerede varer og fald i priserne på de udførte islandske. En tendens man kendte fra den gamle monopolhandels tid. Denne udtalelse tog Jens Busch imidlertid som værende det bedste bevis på, at islænderne ikke vidste hvad frihandel indebar – at skiftende konjunkturer gav svingende priser.¹²

Næppe var tryksværten tør i Busch's pjece, før et digert svar på den islandske udfordring blev præsenteret for publikum. Forfatteren var den harmdirrende købmand, G.A. Kyhn, og titlen på hans skrift fortæller ganske meget om hans holdning: »Nødværge imod den i Island regerende Øvrighed, eller betimelig og fornøden Dom veiledende til en nøiagtig Undersøgelse og rigtig Bedømmelse af en så kaldet Islands almindelige Ansøgning til Kongen«. Bogen, der bestod af 290 sider hovedtekst + 55 sider bilag var tilegnet det Kgl. Rentekammer, under hvis bestyrelse denne sag hørte. Og skriftets motto: »Island er det bedste land, som solen skinner på«. Forfatteren havde været så harmdirrende over »Ansøgningen«, at han under en overfart Island-Danmark i ét stræk havde dikteret sin »Nødværge«, idet han så sig selv som værende repræsentant for de forurettede købmænd.¹³

Han indleder med at fastslå, at koncipisten til »Islands almindelige Ansøgning« havde forstået at indsvøbe sig i almuens navn med det ene formål at opvække uvilje, fordom, ja had til de på Island handlende købmænd. Men det er tydeligt at se, siger Kyhn, at alle angrebene mod købmændene er opfundet af embedsmændene i et forsøg på fra disse at tilbagevinde den før handelsfriheden udviste despotisme. »Den hele handelsstand oversmøres og besudles« med dette ene formål. Bagmanden bag initiativet mener Kyhn at kunne udpege til at være laugmand Stephensen. Han havde jo allerede »haft fingre på rådmann Pontoppidan« og havde tidligere taget del i konspirationer mod købmænd i Island. Laugmandens indflydelse var så stor, siger G.A. Kyhn videre, at han med fader og øvrige familie regerede hele Island. For at bevise denne påstand havde vor forfatter i et bilag vedføjet en fortegnelse over Magnus Stephensens slægtninge og disses placering i Island. – Dette pegede unægtelig i retning af nepotisme. – Netop mod denne store familie og dens ind-

flydelse var Kyhns »Nødværge« primært rettet, og som repræsentant for de handlende trådte han op mod denne.¹⁴

På det mere konkrete plan diskuterer købmanden naturligvis også oplægget. Han behandler frihandelsordningen og ser den som en fornuftig løsning på Islands handelsproblemer. Det rejste klagepunkt, at islænderne kun måtte handle på udlandet gennem etableret købmandshus i det øvrige monarki, er for ham en fornuftig løsning, idet en sådan ordning vedligeholdte en forbindelse mellem de danske staters handel, og bestemmelsen var netop medtaget til fordel for Island.¹⁵

Koncipistens »lægemiddel« for Atlanterhavssamfundet – total frihandel – må Kyhn af ovennævnte årsag naturligvis tilbagevise idet han siger, at den »blot viste, hvor lidet Magnus Stephensen havde gennemtænkt denne sag, og hans forslag ville i øvrigt være hans hensigt imod«. Konsekvensen af »Ansøgningens« handelskrav ville blot blive, at »overdådighedsvarer ville oversvømme Island«.¹⁶

Sidst på året 1797 udkom et fjerde og sidste selvstændigt udgivne indlæg i den efterhånden hektiske debat. Denne gang dog blot en lille 16 siders pjece anonymt udgivet »En fremmeds Tanker om den Islandske Handel i anledning af den trykte Ansøgning om udvidede Handelsfriheder for Island og det derpå udkomne Svar, kaldet Nødværge«. Forfatterens anonymitet har det ikke været muligt at bryde, og det eneste, vi således ved om ham, er hans egne meddelelser i skriftet, der er »fra en mand der hverken har skade eller fordel af den islandske handel, og følgelig kunne skrive uden al interesse«.¹⁷

Han indleder med at konstatere, at ingen danske konger havde gjort mere for Island end Christian VII. Som eksempler herpå nævnes 1787 handelsreformen, salget af magasinerne og varebeholdningerne fra monopolhandelens tid til de købmænd, der ville etablere sig i landet, ophævelsen af restancer til den kgl. handel, handelens frihed for told og konsumptionsafgifter og endelig de kongelig udsatte årlige præmier for fiskefangst og islandsk skibsfart.

18. august 1786 plakaten havde for vor ukendte skribent udstukket de bedst tænkelige rammer for den fremtidige handelsudvikling mellem Danmark og Island. Så man derimod på, hvorledes de gode ideer og planer var blevet realiserede, så så man, at den oprindelige simplicitet var blevet forkunstlet. Han tænker her konkret på den allerede nævnte Plakat af 1. juni 1792, der fortolkede forordningen af 13. juni 1787. Det bestemtes her, at en »udliggerkøbmand« tillige

skulle drive handel i én af de nye købstænder, og de der allerede havde slået sig ned ude i distrikterne, måtte nu nedsætte sig én gang mere også i købstaden. En sådan plan kunne »kun være skabt efter forslag fra mange hoveder, der havde været hverandres grundsætninger imod« forklarer skribenten af det anonyme skrift og fortsætter med at påpege, at man netop i disse bestemmelser skulle se forklaringen på, at en lang række handlende havde trukket sig ud af Nordatlanthandelen og tilbage fra Island. Dette var imidlertid synd, idet hensigten med planen var god nok – den var »at kontinuere købstæderne« – blot øjemedet forfejledes, og plakaten viste sig i stedet at være ulykkelig for såvel købmændene som islænderne.

For vor skribent måtte der løsnes to bånd, for at Island skulle kunne blomstre op. Det første var naturligvis ovennævnte bestemmelse, der desuden med sine blot seks købstæder som centre for hovedhandelen skabte alt for lange handels- og transportlinier i forhold til landets størrelse og befolkning. Det andet bånd, der nødvendigvis måtte løsnes, var islændernes forbud mod direkte handel på udlandet. Med en bestemmelse om associeret handel med købmandshus i hovedstaten var det selvfølgelig, at de store købmænd bosatte sig her og ikke i Island – til stor skade for øens opkomst. Københavns rolle som stabelplads for rigernes handelsomsætning antastes med andre ord i »En Fremmeds Tanker«, og i stedet gør han sig til talsmand for en udpræget handelsliberalisme. »Jo lettere handelen kan føres – jo kortere transporten kan blive – jo nærmere køber og sælger kan bo sammen – jo flere grene handelen kan gives, jo mere vokser den, og med handel vokser vindskibelighed og velstand.¹⁸ – Kravet er tydeligt, der skal løsnes op for de gamle snærende bånd på handel og omsætning. Libellens forfatter slutter af med at frikende købmændene som initiativtagere til 1792 plakaten, som postuleret af den »Almindelige Ansøgning«. Endelig opfordrer han til, at diskussionen løber videre.

– Og det gjorde den. –

Med dedikationen – Til Fædrelandet – kastede stiftsamtmænd Olav Stephensen sig ind i den hastigt voksende debat med skriftet »Kort Underretning om den Islandske Handels Førelse fra år 874 til 1788 med tilføjede Tanker om hvorledes den nuværende frie Handel måtte være at iværksætte til Fordel for Island« – et indlæg med historisk dybde på 71 sider. Han ønskede historisk perspektiv i debatten således at læserne kunne se, hvor skæv udviklingen havde

været for øen, samt se, hvor dårligt 1786/87 reformerne befordrede fremgang.

Hans hovedopfattelse var, at »handelen var moder til rigdom og velstand, og en velindrettet handel ville meget kraftigt befordre videnskab, kunster, håndværk samt landets og rigets formue og folkemængde« – og af denne grund drog netop alle lande omsorg for handelen, siger stiftamtmanden. En sådan økonomisk betragtning havde Island ikke kunnet anlægge, men havde i stedet måttet betragte handelen i de sidste 397 år som sin »stedmoder«, hvilket havde udmarvet landets indbyggere.¹⁹ Den anførte påstand underbygger han dernæst med konkrete eksempler, der viser, hvorledes befolkningen prakkes brændevin og delvis unyttige kramvarer på. Det mest beklagelige er dog imidlertid, at mange tusinde mennesker i tidens løb på grund af slette forsyninger af fødevarer er omkommet af hunger. »En folkeforøgelse var blevet kvalt pgr. handelsindretningerne, der havde hindret en oparbejdelse af råvarerne i Island«. – Danskerne havde smeltet islændernes tælle, rensset deres dun, saltet islændernes kød, tilvirket deres klipfisk og udført deres skindvarer rå for at lade dem forarbejde i København.

Med hensyn til de tilførte varer havde danskerne malet islændernes mel, brygget, bagt, brændt brændevin, spundet, vævet, bleget lærreder, lavet fiskeliner, tobak, bødkerverer, smedearbejde, isenkram o.lign. – alt sammen ting, islænderne selv kunne have udført, hvis det havde været dem forundt.²⁰

De store handelsreformer i slutningen af 1780'erne havde stiftamtmanden ikke meget til overs for. Der skulle oprettes købstæder, men ingen fremmede havde villet slå sig ned i de nye byer, der således ikke var blevet til noget. Islænderne måtte følgelig selv uddanne sig til at bære deres egen handel, omsætning og produktion, siger Olav Stephensen og fortsætter med at sige, at ønsket og kravet om en frihandel ikke kunne realiseres, så længe der ingen centre var skabt for handelen i Island. Uden købstæder »ville handelen blot blive ustadig og vaklende«, for her skulle handel og håndværk finde deres rette sæde.

For at få gang i det islandske næringsliv ville stiftamtmanden foreslå, at alle formuende mænd i Island ville gå sammen med andre for at opsamle tilstrækkelig kapital til en egen handel. Øens embedsmænd måtte dog ikke investere heri – de skulle alene føre opsyn med handelen og indberette til København. – Som i monopolhan-

delens tid. – Ad denne vej håbede Olav Stephensen, at der på Island kunne skabes den nødvendige bosatte handelsstand, så handelsfor-delene kunne forblive i landet.²¹

Den stærke tilbagevisning af de anførte påstande i »Islands Almindelige Ansøgning« fra købmændene kunne embedsmændene og dermed initiativtagerne til hele debatten ikke lade gå upåagtet hen over for offentligheden. Følgelig udkom i begyndelsen af det nye år 1798 et svar fra amtmand Thorarensen kaldet »Tanker ved gennemlæsning af de hos Directeur J.F. Schultz i København 1797 trykte såkaldte Oplysninger og Anmærkninger over den ved Trykken publicerede Islands almindelige Ansøgning til Kongen om udvidede Handelsfriheder m.v. fremsatte af S. Thorarensen – amtmand i Island« – et skrift på i alt 79 sider. Libellen var, som titlen antyder, direkte rettet mod Buschs anonymt udgivne skrift, og indledes da også med en afsløring af dennes identitet som værende en navngiven købmand, der i året 1788 af realisationskommissionen havde fået overdraget et af de islandske handelssteder. G.A. Kyhn nævnes dog også mange gange eksplicit som værende en hård forretningsmand, der bl.a. ikke ville udbetale kontanter for modtagne varer.²²

For Buschs skrift havde han i øvrigt ikke meget til overs, for det var blot et »sammensurie af grovheder, usandfærdigheder, løgnagtige beskyldninger og skjæve tanker«. ²³ Efter denne karakteristik går amtmanden systematisk i gang med at nedgøre Buschs påstande og opfattelser. Det værste for amtmanden var dog næsten, at købmand Busch havde glemt, at han var aldeles inkompetent og uberettiget til at opkaste sig til dommer over landets øvrighedspersoner.²⁴ Herefter anfører han en række konkrete tilfælde, hvor købmændene groft havde svigtet og udnyttet en lokal monopolstilling til egen fordel. Som bevis på købmændenes ubehagelige handelsmoral nævnes, hvorledes importtallene for brændevin var steget voldsomt efter handelsreformen. Købmændenes handelsavance på 100% berøres ligeledes.²⁵

For Stephen Thorarensen er købmand Buschs holdning til frihandelsspørgsmålet tydelig for »han var en af denne tids enevældige islandske handelsdespoter, og følgelig så han ugerne at fremmede nationer skulle få tilladelse til at blive hans handelsrivaler i Islandshandelen«. ²⁶ Som nævnt, havde amtmanden ikke meget til overs for den islandske købmands forsøg på et retfærdiggøre og for-

svare sig over for embedsmændenes »Ansøgning«, og han siger da også, at »Busch ikke med sit skrift havde vist sig i stand til at afviske det slam, som han havde angivet forbemeldte erklæring bemænget med«. ²⁷

Den voldsomhed og skrivelyst med hvilken købmændene havde søgt at tilbagevise den islandske »Ansøgning« måtte naturligvis resultere i et svar fra initiativtagerne til forslaget om handelsomlægningen. Året efter – 1798 – kom da også »Forsvar for Islands fornærmede Øvrighed samt for dets almindelige Ansøgning om udvidede Handelsfriheder« ved laugmand Magnus Stephensen. – Et modskrift på 300 sider primært rettet mod grosserer G.A. Kyhns »nidskrift« kaldet »Nødværge« – ikke mindst Kyhns antydning om nepotisme må have virket æggende og harmdirrende på den kgl. embedsmand. Han håbede, at publikum efter at have studeret bogen og herunder sammenholdt laugmand Stephensens »Forsvar« med G.A. Kyhns »ublu nidskrift«, ikke ville lade grossererens savne velfortjent afsky til belønning. Kyhns angreb på »uskyldigheden« havde bestemt Stephensen og Islands øvrighed til at møde ethvert forsøg på at befordre en nations ødelæggelse og undertrykkelse. ²⁸

Havde Kyhn været hård i sin sprogbrug, så blev »Forsvaret« det ikke mindre. For den islandske laugmand fremstod Kyhn som »skrydende«, en »skamsutter af hele den islandske øvrighed – forhånende, truende, stemplende og en repræsentant for løgnens sule ånd«. Selv ville Kyhn stå som en »sandhedsgudinde«, siger forfatteren til »Forsvaret« og fortsætter med at anføre, at Kyhn fælder en forhastet dom over en hel nations ansøgning til kongen.

Det var ikke blot købmand Kyhn der var »plump, opblæst og tyrannisk«. Købmændene Busch og Henkel fik ligeledes en hård medfart – »vås havde de to herrer påsmurt det danske publikum«, og Kyhn og de øvrige ville med deres skrifter blot »grundfæste en øvet handelsdespotisme på Island, og mætte deres grådighed med landets marv«. For Magnus Stephensen måtte målet med »Forsvaret« være at »rive masken af hyklerne så de ville stå flove og flade tilbage med deres tomme intet«. I øvrigt skulle man ikke lægge megen vægt på Kyhns skrift idet det blot var en »øvelse i fiskematronernes retorik ved Københavns Gammelstrand«. Stephensen trådte op mod Kyhn og dennes lejesvende, Stephensen, en mand, »der ikke behøvede at rødme for nogen af sine handlinger eller for noget menneske i verden, en mand hvis hjerte alene slog for fædre-

landet »modig for publikums ærværdige domstol mod æreskænderen Kyhn til Islands og hele dets fornærmede øvrigheds til eget og til familiens forsvar«. ²⁹

Efter disse voldsomme indledende bemærkninger gennemgås Kyhns skrift side for side i laugmandens voldsomme, nærmest i længden uudholdelige fremstillingsform, der ofte befinder sig på det helt perfide og lavest tænkelige diskussionsplan. En stor del af laugmandens skrift er ganske naturligt viet forsøget på en renselse for nepotisme og familiens øvrige påståede overgreb på købmænd og islændinge. – Punktvis – side for side over 212 sider gendrives G.A. Kyhn – uden afsnit – alene prydet med talrige latinske citater. Herunder beskriver Stephensen, hvorledes købmændene pranger brændevin på bønderne, og hvorledes embedsmændene står hjælpeløse osv. osv. Bogens sidste 88 sider er helliget dokumenter og bilag, der skal underbygge de anførte påstande og kompromittere købmændene.

Alt i alt synes debatten ikke at have fået væsentlige nye bidrag bragt ved Magnus Stephensens arbejde – tværtimod blev debattens diskussionsniveau sænket på det voldsomste.

Samme opfattelse kom ikke til orde i det københavnske tidsskrift »Skandinavisk Museum« fra 1798, hvor kommitteret i Toldkammerkollegiet N. Tønder Lund havde lavet en samlet anmeldelse af debatten omkring »Islands almindelige Ansøgning«, som han da synes at have betragtet som værende afsluttet. ³⁰ Recensionen var præget af sympati for de islandske embedsmænd og modvilje mod de fremfusende købmænd. Kyhns arbejde fandt han således i »en til sagens vigtighed lidet passende tone«, og alt, hvad der eventuelt herfra kunne bidrage til debatten, var på forhånd tabt i »personaliteter og stiklerier«. Derimod var laugmand Magnus Stephensens »Forsvar« holdt i et »kraftfuldt, rent, flydende og rigt sprog«, og det indeholdt meget til styrke for »Ansøgningen«. ³¹ Det af Knud Lyhne Rahbek udgivne og bredt orienterede »Minerva« var dog af en noget anden opfattelse, og kaldte Kyhns arbejde »for gode bidrag til bedømmelse af »Islands Almindelige Ansøgning««. ³²

Som det er fremgået, fik købmand Henkel også en kraftig medfart og blev herunder karakteriseret som Kyhns »lejesvend«. En meget kraftig beskyldning som købmanden naturligvis ikke kunne lade sidde på sig, hvorfor han greb skriveredskaberne og resultatet blev »Nødvendig Replik på en del af Indholdet i Skriftet Kaldet Forsvar

for Islands Fornærmede Øvrighed mv.« – i alt et arbejde på 104 sider, hvoraf de 40 udgjordes af et bilag. Henkel siger indledningsvis, at han så sig nødsaget til at tage til genmæle mod Stephensens »Forsvar« for at fremstå med »kontrabeviser for publikums ærværdige domstol«, som da sikkert ville fælde en mere upartisk dom, end den kunne alene på grundlag af laugmandens indlæg.

Skriftet er at opfatte som en duplik eller triplik, for først skrev

Aftvunget Svar

paa

Islanderne

almindelige Ansøgning til Kongen

om

udvidede Handels- og Friheder ic.

af

Henrich Henkel.

Kjøbenhavn, 1797.

Trykt hos Directeur Johan Frederik Schultz,
Kongelig og Universitetsbogtrykker.

Islandskøbmanden Henrich Henkel, der havde drevet handel på Dyrefjord i Vestlandet siden 1787, gav udtryk for sin opfattelse af situationen gennem dette skrift.

købmanden, som set, sin libel »Aftvunget Svar på Islændernes Almindelige Ansøgning«. Efter at nogle eksemplarer var solgt, lod hans forlægger imidlertid titlen forandre til »Anmærkninger til Islands Almindelige Ansøgning«. Som set blev dette produkt hårdt angrebet af laugmand Magnus Stephensen i hans skrift »Forsvar for Islands fornærmede Øvrighed«. Nu måtte Henkel følgelig igen gå til bogtrykkeren for at svare på de hårde angreb. Skriftet er nu betydelig hårdere i tonen end det første »hvad man næppe kan fortænke forfatteren i« siger anmelderen i »Iris og Hebe« og fortsætter med at sige, at der af denne grund »hist og her indløber nogle dierve udtryk«. ³³

Han synes ellers ikke at have bibragt debatten nye aspekter, men koncentrerer sig alene om at tilbagevise laugmandens beskyldninger om, at han var Kyhns »lejesvend«. Han siger selv, at han ikke vil »besudle papiret med gemene pøbelagtige skældsord for at bringe sin modpart til at tie«. Derimod betragter Henkel laugmandens arbejde som en »samling dannede skældsord, overstænket med gadeskarn«. Ellers møder læseren hos Henkel blot en tilbagevisning af de opregnede forhold side for side på en ganske perfid måde. Af størst betydning i skriftet er nogle væsentlige omsætningstabeller fra Henrich Henkels handelsstation i Dyrefjord dækkende årene 1788-97. Her får man påvist, hvad der skete med omsætningen efter frihandelsforordningen. Købmanden slutter i øvrigt sit skrift med at sige til laugmanden, at »pennen kunne spidises igen«. ³⁴

Købmand Buschs faktor i Island synes ikke at have villet tolerere de hårde angreb på sin principal. Christian Gynther Schram, faktor ved Berefjord handel i Island, tog følgelig del i den litterære kamp med flyveskriftet »Syenålen og Enskillingen, Et par Ord til Laugmand Magnus Stephensen og hans Søskendebarn i Island«. Et arbejde på i alt 40 sider udgivet under mottoet: »Du har uret, Jupiter! thi du griber til dine Tordenkiler.« Forfatteren havde fundet, at laugmandens pen havde været styret af had til hele den handlende stand på Island. Laugmandens brug af udtrykket »ussel købmandskarl« kunne faktoren naturligvis ikke lade passere upåtalte hen. Ellers ville han som de øvrige købmænd påvise, at Magnus Stephensens opregnede klagepunkter mod købmandsstanden var ganske grundløse. Som bevismateriale på købmændenes gode forhold til befolkningen var der vedlagt flyveskriftet en længere række erklæringer fra præster, sysselmænd og bønder i Berefjord Handelsdi-

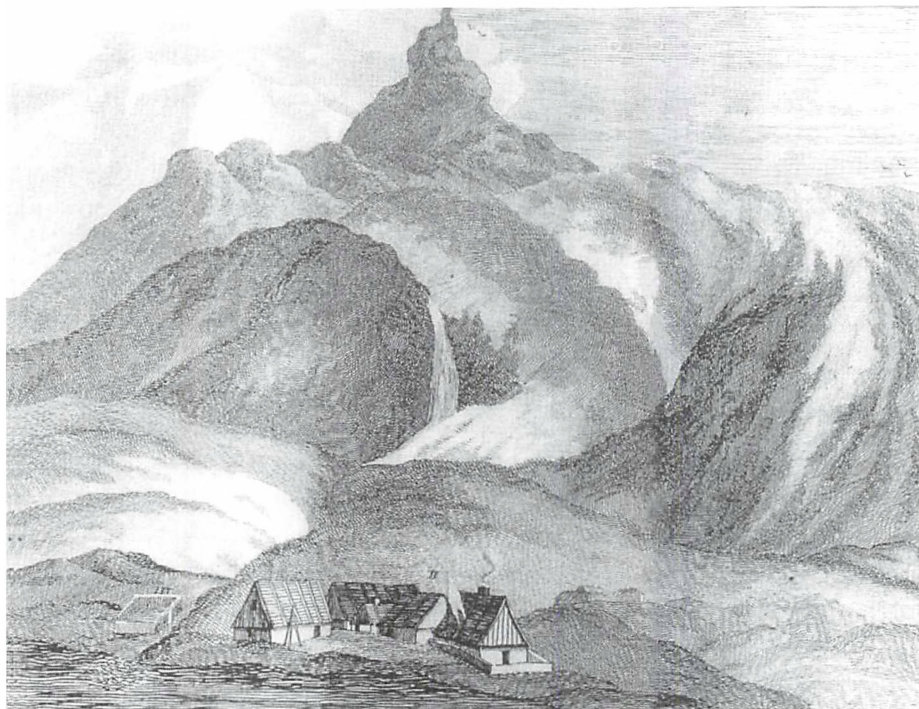
strikt. Alle havde været tilfredse med købmand Jens Busch og hans handel i distriktet. Anledningen til pjecens titel er, at den går på at tilbagevise og gendrive den Stephenske beskyldning om, at købmand Busch i sin krambod i Berefjord havde taget 1 Rdlr og 4 Sk. for 100 synåle. For at illustrere dette tema var den lille tryksag udstyret med en vignet, der forestillede en embedsmand med lang frakke, kravestøvler, trekantet hat stående med oprakte hænder med en synål og en énskillig. Pamfletten var som anmelderen i »Iris og Hebe« sagde »fyldt med en lang række gedigne grovheder«. ³⁵

Det sidste indlæg fra en købmand blev præsenteret for offentligheden af købmanden på Olufsvig i Island Jacob Severin Plum i »Historien om min Handel på Island, mine Sørejser og Henvendelser, i Anledning af Islands almindelige Ansøgning til Kongen om udvidede Handelsfriheder mv.« – I alt 295 sider sammenskrevet på én måned. ³⁶ Den direkte anledning var også her læsningen af »Ansøgningen«, og herunder især de tegnede billeder af købmændene og deres handelsmoral. I forordet undskylder han stærkt bogens tilsynskomst, men adskillige årsager havde bidraget dertil:

1. Ønsket om at adspredde den tåge, som var opstået omkring hans virksomhed i anledning af en række uheld og
2. ønsket om at vise, at han ikke blindt havde løbet efter lån, men alene modtaget, hvad der var blevet ham tilbudt.

Hermed er et vigtigt hovedtema anslået for Plum. Hans økonomiske vanskeligheder og herunder frygten for, at »Islands almindelige Ansøgning« med dens karakteristik af købmænd og handelsformer skulle gøre ham lidet »kreditværdig«, eller at allerede optagne lån skulle blive opsagt. Bogen er tilegnet den Kgl. Islandske Handelsrealisations-Kommission idet han over for denne ser det nødvendigt at afkræfte de anførte påstande og postulerede anklager. ³⁷

Set fra en eftertid er købmand Plums arbejde særdeles interessant. Man ser skriftet dels som et indlæg i den aktuelle debat og dels som en beskrivelse af forfatterens handel på Island over en 20 års periode. En tilsvarende vurdering anlægges netop af »Iris og Hebe«. ³⁸ Man følger Plum fra hans unge år, da han 1778 antages til at drage til Island. Man følger hans barske læreår på Olufsvig, hvorunder hans bolig og arbejdsforhold nøje beskrives. Skriftet dækker

*Min Handel på Island
Handelsstationen*

Prospect of Olofsvici

*Tenbrøget Ennis i Thule i Fiskerby
in En Velehave.*

For at læserne kunne få en fornemmelse af de forhold købmændene virkede under på Island, bragte købmanden på Olufsvig, Jacob Severin Plum, »et kobber« af sin handelsstation. Midt i billedet ses selve handelsstationen omgivet af den vilde islandske natur. Til venstre i billedet ses købmandens urtehave. (J. Plum, *Min handel på Island*).

tiden helt frem til 1799, og behandler følgelig overgangen til frihandel og købmændenes overtagelse af handelsetablisementerne. Videre er bogen forsynet med et kobberstik af forfatterens handelsanlæg ved Olufsvig. På grund af sit formål er bogen holdt i et roligt og behersket sprog, og man må nok betragte Plums arbejde som debattens mest sobre tryksag eller indlæg.

Som det er fremgået, blev debatten stadig hårdere og mere personligt præget. Det officielle Danmark kunne imidlertid ikke fortsat acceptere en vedvarende og accelererende debat, og Kollegiet i København måtte tage affære. Initiativtagerne til debatten havde foreslået åbenhed gennem trykken. Kollegiet fortsatte denne linie med en redegørelse i form af en kongelig resolution for sagen og

dens udfald i Collegial-Tidende 1799.³⁹ Måske var det netop for at få standset debatten, at resolutionen blev trykt, idet den var dateret så tidligt som 29. september 1797 – eller for offentligt at tilkendegive, at skrivefriheden var drevet for vidt. 27. september samme år kom der netop en række skærpede bestemmelser med den nye Trykkefrihedsforordning. – De senere indlæg i debatten har resolutionen således ikke kunnet tage stilling til, men nogen markant ændring i kollegiets holdning har der næppe været tale om, da man i så fald sikkert ville have taget højde herfor i Collegial-Tidende indlægget.

Det fremgår tydeligt, at kollegiet for det første var stærkt misfornøjet med det islandske initiativ og for det andet med den dristighed, klagerne havde udvist ved at lade »Ansøgningen« trykke.⁴⁰ Kollegiet havde dog taget affæren og klagemålene alvorligt og havde herunder indhentet »officielle indberetninger fra Island«.⁴¹ Resultatet heraf havde »givet det fuldeste bevis på klagernes ugrund«, og især havde den forøgede folkemængde i Island virket overbevisende på kollegiet om påstandenes usandhed. På samme vis tilbagevises alle de øvrige anførte klagepunkter, og nogen undersøgelseskommission ville man ikke lade nedsætte. I det hele taget fik det islandske initiativ ingen indrømmelser igennem. Derimod synes købmændenes argumenter at have virket bedre, idet de blev tilbudt rentefrie lån.⁴²

Niels Tønder Lund var i sin anmeldelse og præsentation af de tidlige indlæg i handelsdiskussionen imidlertid nået frem til en ganske anden konklusion. Han fandt, at »Ansøgningen« havde vist, at der manglede konkurrence i den islandske handel, og at der i virkeligheden fortsat blev drevet en monopolhandel af enkelte og få købmænd, bosatte uden for Island. For vor anmelder i »Skandinavisk Museum«, må Kollegiets dom over initiativet have været en skuffelse, idet Tønder Lund havde fundet, at skrifterne rummede »mange tjenlige efterretninger og erfaringer, som regeringen vist ikke ville lade gå uudnyttede hen«. Dog var han betænkelig ved de islandske embedsmænds forslag om overøvrighedens opsyn med handelen, hvilket ikke alene ville være overflødigt, men også direkte stridende mod begrebet frihandel, som embedsmændene stræbte efter.

Retfærdigvis må det dog siges, at også Tønder Lund fandt, at angrebene på en række områder havde været for hårde mod købmændene – de måtte jo efter hele handelens natur søge højest for-

del. Det islandske initiativ skulle således snarere have været stilet mod manglerne i handelslovgivningen end mod købmændene.⁴³

Initiativtagerne – de islandske amtmænd – kom imidlertid ikke uskadte ud af affæren, men måtte modtage en alvorlig irettesættelse. Amtmanden i Nordre og Østre Amtet Thorarensen fandt kollegiet som værende »skyld i denne ubehagelige sag«. Amtmand Vibe, der jo også havde bilagt »Ansøgningen« en række anmærkninger under navn, fik en mindre irettesættelse, da han var ny i embedet og følgelig ikke kendte forholdene til bunds. Laugmand Magnus Stephensen derimod, der af en række købmænd – især Kyhn og Busch – blev betragtet som den drivende kraft bag initiativet gik alene uplettet ud af affæren, idet han »havde nægtet klageskriftet sin anbefaling samt frarådet dets trykning«. ⁴⁴ Det skulderklap Collegial-Tidende gav Magnus Stephensen betød lykkeligvis, at han ikke opgav sine skrivelser, men i begyndelsen af det nye århundrede udgav et værdifuldt nyt værk om Island i det 18. århundrede.

Med Collegial-Tidendes trykte indlæg i diskussionen stivnede debatten omgående. Den havde klart vist, at Island ikke skulle places på lige fod med det øvrige Danmark. Fortsat skulle kun en betinget frihandel være gældende for Island. En frihandel, der rummede alle muligheder for de gamle danske islandskøbmænd, men store vanskeligheder for den indfødte islandske købmand til at slå sig igennem. Fortsat skulle der handles over det øvrige monarki på udlandet, og hermed ville de store købmænd fortsat foretrække at bo uden for Island. De fordele og lempelser, som toldloven af 1. februar 1797 gav handel og omsætning, skulle ikke udstrækkes til Island, som således endnu ikke økonomisk kom til at optræde på lige fod som en integreret part af monarkiet.

Den fornyede debat omkring Magnus Stephensen

Efter den hårde irettesættelse af de islandske embedsmænd skulle der hengå op mod 10 år, før det næste arbejde om Island blev bragt for det læsende publikum. Den allerede kendte laugmand – siden 1800 justitiarius i den Kgl. islandske Landoverret – Magnus Stephensens »Island i det 18. århundrede, historisk, politisk skildret« fra 1808. Skriftet var på i alt 451 sider og fremtrådte som en omarbejdelse af et på Island to år tidligere udgivet værk. Den danske udgave var dog stærkt ændret og udvidet. At forfatteren ikke

var tilfreds med forholdene på Island fremgår klart af dedikationen – tilegnet Frederik 6 med ønsket om, at kongen ville ophjælpe Islands mangler og herunder give dets politiske og økonomiske forfatning en form, der for fremtiden bedre ville være i stand til at sikre fremskridt. De gamle uopfyldte krav fra den store debat i slutningen af 1790'erne blev med andre ord gentaget. Senere skulle der følge en nøjere dokumentation for de nødvendige handelsændringer.

Værket var opdelt i fire hovedafsnit, og herunder blev det nordlige samfund betragtet under forskellige vinkler: »I naturlig henseende, i økonomisk, i videnskabelig og endelig i politisk henseende«. Til arbejdet havde han sammenstillet tre større tabeller: Over Islands folkemængde 1801, om varebevægelser til og fra øen i året 1806 og endelig én visende Islands økonomiske forfatning 1804. Af den sidstnævnte tabel påpegede Stephensen den faretruende udvikling i et stigende luksusforbrug af f.eks. kaffe og fransk brændevin, som forfatteren dybt måtte beklage. Resultaterne af det øvrige talmateriale var han heller ikke tilfreds med, og således fremgik det af tabel to, at en række udførselstal var gået mærkbart tilbage. I det hele taget beklager han ikke af sit talmateriale at kunne bekræfte, at Island havde vundet større velstand og sikkerhed. For eftertiden er det ganske interessant, at vi her møder større konklusioner omkring systematisk indsamlet talmateriale. – Statistikken var således så småt ved at blive taget i praktisk anvendelse. Han runder sit afsnit af med ønsket om en bedre fremtid for det nordlige samfund og med fortrøstninger til regeringens landsfaderlige omhu.¹ For eftertiden er arbejdet videre fortjenstfuldt, idet det rummer en komplet fortegnelse over de islandske stiftamtmand, amtmænd, bisper samt anden overordnet myndighed. Konkluderende må man derfor sige, at Stephensens arbejde er opslagsværket om Island i det 18. århundrede. – Det rummer svar og oplysninger på mange aspekter. –

Samtidens kritik og modtagelse var imidlertid ikke så positiv. Man synes ikke at have glemt den forhenværende laugmands recensioner af Carl Pontoppidans »Samlinger til et Handels-Magazin« fra slutningen af 1780'erne eller hans uforsonlige holdning over for købmændene 10 år senere. I de »Københavnske Lærde Efterretninger for år 1808« anmeldte professor Laurids Engelstoft det nye arbejde over i alt fire numre i en samlet sidemasse på små 60 sider.² Som professor for et område, hvor bl.a. statistik var placeret, måtte

han naturligvis diskutere Stephensens brug af samme, og han måtte derunder beklage de statistiske discipliners placering. »De måtte hæves fra at være et livløst aggregat af halvsande notitser til en frugtbar og interessant videnskab, og statistikken burde for lovgivningen være en lygte for dens fod«. ³

Professoren formidlede beskrivelserne af monopolhandelens rædsler videre til læserne af de »Lærde Efterretninger« og kommenterer hertil, at »hårene måtte rejse sig på ethvert menneskes hoved, der kastede et blik på den islandske handels historie indtil 1774«. ⁴ Han refererer ellers blot Stephensen loyalt, og det synes i øvrigt af hans anmeldelser at fremgå, at professoren havde stor sympati for de islandske problemer og han afrunder da også den omfangsrige anmeldelse med at ønske, at embedsmænd, der måtte få lejlighed til at undersøge forholdene, ville fremlægge resultaterne af deres erfaringer, iagttagelser og betragtninger.

Laurids Engelstofts anmeldelse, der »lod de Lærde Efterretninger genlyde af hvad Islands kompillator havde sagt«, kom ikke til at stå uimodsagt. En debat om Magnus Stephensens person og hans værk kom med voldsomhed til at præge eftersommerens spalter i »Nyeste Skilderie af København«. ⁵ Han angribes her for »en logrende holdning« over for regeringen, samt for at være blot og bar »kompillator uden originalitet«. Den voldsomme diskussion startede efter et anonymt indlæg i »Skilderiet«, hvori der blev taget forbehold mod Stephensens indledende bemærkninger til hans bog, »at Island endnu kun var et meget lidet kendt land«. Denne påstand benægtes, idet der henvises til den tidligere udgivne righoldige litteratur samt til regeringskommissionens betænkninger fra 1770 og 1783-86, hvis resultater indsenderen endnu ikke fandt forældede. Det skulle vise sig få dage senere, at indlægget var forfattet af Magnus Stephensens landsmand, den på Island fødte geheimearkivar C.J. Thorkelin. Mellem de to herrer løftedes diskussionen i »Skilderiet« op i et plan, der måtte vække mindelser om debatten ved århundredskiftet. Det stærke ordforråd vi den gang så, Magnus Stephensen mestrede, måtte han igen tage i brug, og han talte om »Thorkelins fordrejelse, opdigtelser, angivelser og skryderier«, alt sammen forfattet fordi »en avindsygt anonym indkrøb i Skilderiet«. ⁶ I øvrigt samlede diskussionen sig ikke omkring handelsspørgsmålet, men omkring Magnus Stephensens person og placering i det islandske samfundsliv. Et tema, som med mellemrum blev taget op. ⁷

Regeringens fornyede frihandelsforslag 1816

Allerede i årene 1786 og 87 blev den islandske handel, der tidligere havde været monopoliseret, frigivet for samtlige kongelige undersåtter i Danmark og Norge samt Hertugdømmerne. I den tilståede handelsfrihed havde der i den mellemliggende tid indtil krigens udbrud i 1807 ingen principielle ændringer fundet sted.¹ Der havde dog, som det er set, været gjort forsøg på at få gennemført liberaliserede bestemmelser, men det islandske initiativ var blevet knust af regeringen. I 1808 havde Magnus Stephensen igen forsigtigt gjort det officielle Danmark opmærksom på, at alt ikke var, som det burde, på Island. Økonomien stagnerede og havde endog tendens til at gå tilbage. – Der måtte gøres noget. – Så kom imidlertid krigen, og nogen diskussion om spørgsmålet synes ikke at have været ført.

Allerede straks efter krigens ophør i 1814 tog den danske regering på eget initiativ spørgsmålet op til fornyet behandling, og herunder nedsattes 1816 en undersøgelseskommission for bl. a. at overveje og foreslå, hvorledes Islands handelsfriheder på hensigtsmæssig måde nu kunne udvides til også at omfatte fremmede nationer samt herunder, hvorledes et toldvæsen kunne sættes i forbindelse hermed. For at sætte sig i stand til at bedømme problemerne satte kommissionen sig i forbindelse med en række islandske embedsmænd, men det indsamlede materiale og forslagene herfra var stærkt delte i opfattelserne af, hvorledes spørgsmålet kunne løses. Efter at have undersøgt problemerne mente kommissionen, at det »ville være i høj grad tvivlsomt, om Islands forfatning, overhovedet ville forbedres, om handelen, på en uindskrænket måde, blev frigivet for alle nationer.«² Men en vis frigivelse fandtes det dog nødvendigt at indrømme Island:

1. Handelsfrihederne udvides til også at omfatte fremmede og skulle finde sted ved årlige udstedelser af besejlingstilladelser.
2. Ophævelse af påbudet om handelsassociering med dansk handelshus for at handelen kunne føres under dette firma. Endelig skulle Københavns rolle som stabelplads for Islandshandelen ophæves.

Mod denne kollegiets betænkning rejste der sig naturligvis en ræk-

ke kritiske røster: I 1816 tog den i København særdeles indflydelsesrige islandske købmand Holger P. Clausen initiativ til udgivelse af »Nogle Betænkninger om det Spørgsmål: Er en fri Handel for fremmede Nationer på Island skadelig for Danmark og Island?«. ³ Skriftet var rettet direkte til den siddende Islandskommission og rummede foruden initiativtagerens 22 sider store indlæg en række andre indlæg for at undgå den lange og talrige række af libeller, som det samlet kunne være vanskeligt at få fat på. Af indlæg mødte læseren den allerede bekendte købmand J.L. Buschs »Tanker foranlediget af Rygte: Om Frihandel i Island for fremmede Nationer, Indgivet til den Kongelige Kommission for Islands Handel den 13. april 1816« – i alt syv sider. En tredje mening var repræsenteret i samlingen af købmand J.A. Wulff – blot 2 sider. Herudover mødte læseren skrivelser fra det københavnske hørkræmmerlaug og købmand Isfjord. Fælles for alle var deres ønske om at påvirke kommissionen således, at dens undersøgelsesmandat – frihandel – ikke skulle munde ud i konkret lovgivningsinitiativ.

Holger P. Clausen betragtede sit skrift som et »materiale for den offentlige kommission«. Han var af den mening, at kommissionen ikke skulle behandle spørgsmålet om hvorvidt »Handelens frigivelse var tjenlig for Island eller ej«. Det var nemlig hans opfattelse, at den islandske produktion selv bestemte de nødvendige grænser for konkurrencen. Han måtte efter de foregående års sejlads konkludere, at der i forhold til landets størrelse og produktion havde været tilstrækkelig konkurrence. Ved flere opsendte skibe ville de blot ikke kunne få fuld returladning på Island. Han fandt med andre ord, at der var opsendt tilstrækkeligt skibsrum fra Danmark, hvorfor det var overflødig og unødvendigt at lade fremmede tage del i denne omsætning. En almindelig frigivelse ville blot gøre handelen »uvis og vaklende« både med hensyn til skibsrum og til varesorter, da man ikke kunne vide, hvad fremmede ville sætte ind. Og, frygtede han, udlændinge ville blot afsætte luksusartikler og ikke bringe nødvendighedsartikler frem som de danske købmænd. Som et bevis herpå var der vedlagt skriftet et bilag over fire fremmede skibsladninger, der var blevet tilbudt islænderne under krigsårene.

Købmand Clausen fortsatte med at påpege, at den islandske handel ikke var på få hænder, og at man ikke kunne tale om et omsætningsmonopol, og som et bevis herpå, havde han her udarbejdet et bilag over islandske købmænd. Netop på grund af den store kon-

kurrence købmændene imellem måtte de betale toppriser for de islandske produkter. For yderligere at bevise, at konkurrencen allerede var tilstrækkelig hård, påpegede han, at han selv kun havde haft en bruttoavance på handelen på $11\frac{1}{4}\%$ – og det endda på et heldigt handelsår. I et bilag viser han yderligere, hvorledes mange handels-huse havde måttet holde op på grund af denne hårde indbyrdes konkurrence. Af ovennævnte argumentation måtte købmand Clausen nødvendigvis komme frem til, at de danske handlende ved en almindelig frigivelse af omsætningen på Island måtte trække sig helt ud af virksomheden på Nordatlanten. Den store købmands indlæg afsluttes med en direkte henvendelse til den nedsatte kommission og heri siges, at »misgreb – frihandel – ville kunne føre til Islands ødelæggelse, og det farligste for Island ville være tilladelse til spekulanthandel, idet den faste stok af handlende derved ville blive uvis«.

Købmand Busch fulgte Holger P. Clausen op, og advarede mod at »prangere skulle prakke islænderne luksusvarer på – varer som de ikke havde råd til«. Han fortsatte med at understrege, at man skulle være forsigtig med ændringer, idet flere af de danske skibe havde måttet forlade Island med $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ ja endog $\frac{1}{3}$ ladning, skønt de bragte fuld ladning op.

Købmand Wulff argumenterede på et noget andet plan, idet han havde vedlagt en attest fra Islands forrige amtmand Trampe. Til denne havde han rettet en række konkrete spørgsmål, idet han ønskede en række forhold klarlagt fra dennes embedstid 1804-10. Hovedvægten af spørgsmålene lægges som i de to foregående indlæg på spørgsmålet om det opsendte skibsrums tilstrækkelighed for returlasten, og direkte forespurgt anførte Trampe, at Island var bedst tjent med en fortsat og stadig handel organiseret efter loven af 1786/87.

Købmændenes indlæg i debatten kom atter til at danne udgangspunkt for en livlig diskussion. Først i det »Københavnske Skilderie« siden i det lærde »Dansk Litteratur-Tidende«. Diskussionen startede forsigtigt 30. april 1816 i »Skilderiet« i form af en anmeldelse og præsentation af købmændenes »Betænkninger«. Recensionen havde nærmest blot form af et indholdsreferat af købmændenes indvendinger imod indførelsen af en frihandel for Island. I det følgende nummer af bladet blev det præsenterede indhold imidlertid kraftigt imødegået af et anonymt indlæg.⁴ Vi møder her kravet og

ønsket om en fælles velstandsudvikling for alle dele af monarkiet, og man kunne følgelig ikke tolerere, at Island blev overladt til »vil-kårlig behandling af nogle få mænd«. For at øens velstand kunne stige, fandt skribenten det nødvendigt, at flere nationer tog del i handelen. »Købmændenes tunge lænker måtte brydes og Island – denne del af staten – skulle nyde samme frihed som enhver anden ligeså integreret del«.

Indlægget var så udpræget præget af nye tanker med hensyn til provinsernes placering i forhold til hovedstaten og deres rolle i monarkiets handelsomsætning. Efterkrigstidens voldsomme liberale holdning doceres i indlægget.⁵ Holger P. Clausens svar på de indsendte synspunkter afslører derimod den gamle merkantilistiske tankegang – eller også trænger købmandens egne privatkapitalistiske ønsker ind i en sådan. I den merkantilistiske periode betød »frihed« i grosserernes og storkøbmændenes mund, som vi har set, egentlig kun frihed for sig selv og sin egen handel – altså en særret frem for andre. »Island havde aldrig ydet nogen hjælp til moderlandet, skatteindtægterne dækkede end ikke lønningerne til de nødvendige embedsmænd, ligesom Island ikke stillede soldater og matroser. Told betaltes heller ikke – og dog tillod den anonyme indsender at misunde Danmark den eneste fordel, det nød af Island i henseende til handelsbalancen«, sluttede købmand Clausen.⁶

Grossereren havde fortsat den overbevisning, at Island ville blive ruineret, hvis fremmede fik handelsrettighederne på øen.

Ved en eventuel handelsfrihed ville Danmark komme til at savne de islandske produkter, der foruden eget forbrug indbragte betydelige summer for landet. Det værste for Clausen var næsten, at landet dernæst måtte købe de nødvendige varer fra udlandet for sølv i stedet for, at landet nu sendte danske eller forædlede fremmede varer op som betaling til Island.⁷ Arbejdsløshed blandt Københavns arbejdere og håndværkere og søfolk ville ved en sådan handelsomlægning/ordning blive den nødvendige følge, advarede storkøbmanden og medlemmet af den københavnske havneadministration – af de 32 mænds råd og direktør for Københavns Brandkasse samt formand for bryggerne i København. – Det var en mand med stor betydning i hovedstadens erhvervs- og næringsliv, der her advarede.

Ligesom i sin tid Thomas Balle havde tilbudt læserne sine skrifter, så tilbød Holger P. Clausen også denne service over for interesserede. Dette fordi han klart indså, at en så kompliceret debat ikke kun-

ne føres til ende i den offentlige avispresse. Om nødvendigt ville han endog sætte et nyt oplag af »Betænkningerne« i produktion til gratis uddeling.⁸

»De Københavnske Lærde Efterretninger«s afløser »Dansk Litteratur-Tidende« tog som nævnt også del i diskussionen om den islandske handelsordning gennem en kommenteret anmeldelse, der nød godt af diskussionen i »Skilderiet« af grosserer Clausens »Betænkninger.«⁹ Vor ukendte anmelder ville betragte skriftet som »strøtanker«, og grossererens bemærkninger fandt anmelderen »røbede en tænkende og sagkyndig forfatter«. Ellers kan man ikke sige, at han var på linie med storkøbmanden. Han hævdede i stedet, at en udvidet handelsfrihed for Island ville forbedre og udvide dets næringsveje, og en »fuldkommen handelsfrihed ville her næppe være mere skadelig end for ethvert andet land«. Anmelderen kunne godt se, at frihandelen kunne blive ubehagelig for de danske købmænd, men han tvivlede dog på, om virkningerne skulle blive de samme for det nordatlantiske samfund. På en sober måde – uden svulstige overdrivelser og tirader tilbagevises købmændenes argumenter. Holger P. Clausens påstand om, at fremmede blot ville bringe luksusvarer til Island og ad denne vej tappe landets ressourcer, angribes og tilbagevises. Anmelderen mente nemlig ikke at have bemærket, at islænderne særlig havde gjort sig bemærket ved enfoldighed. Man må konkludere, at det er en repræsentant for en moderne tids opfattelse af handelens placering i statshusholdningen og fri handelsformidling staterne imellem, der her havde givet læserne noget at tænke over.

Korte udblik frem mod den islandske handels endelige frigivelse

Forordningen af 1. september 1816 bemyndigede regeringen til at udstede rejsepas til fremmede handelsfartøjer, der ønskede at sejle til Island, mod en betaling af 50 Rdlr. pr. kommercelæst, dog således at ethvert fartøj, der var lastet med tømmer, kun skulle betale 20 Rdlr. pr. kommercelæst. Denne skat var så høj, at ingen fremmede købmænd ønskede at deltage i handelen på de fastsatte vilkår, og ovennævnte forordning havde derfor ingen praktisk betydning og måtte nærmest betragtes som en skærpelse af de bestående forhold.

Sagen om handelens frigivelse blev nu henlagt i nogle år. Først i

1838 fremkom et bønsskrift fra Island sendt til Stænderforsamlingen i Roskilde om at tage handelsspørgsmålet under overvejelse, idet Island nu ønskede handelens fulde frigivelse. Der skete imidlertid intet. 1845 sendte Altinget regeringen i København et nyt bønsskrift om spørgsmålet, som blev fornyet fire år senere. Endelig kunne regeringen forelægge islænderne et udkast i 1851. Efter en besværlig vej i den nye danske rigsdag blev omsider den 15. april 1854 lovforslaget angående søfart og handel på Island vedtaget. Den nye lov skulle træde i kraft 1. april 1855 og hermed var loven om fri handel for alle nationer på Island ført ud i livet.

Opsummering og vurdering

Diskussionen og debatten om den islandske handels formidling i den behandlede periode kan groft opdeles i to faser. Før og efter monopolhandelens ophævelse.

Den ældre debat blev domineret af en række »professionelle« indlæg, og her kan blot nævnes Fr. Lütken, Ove Høegh Guldberg og Chr. Martfelt. De diskuterede islandshandelens formidling samt erhvervssektorernes prioritering. Denne debat blev krydret med indlæg fra købmænd og embedsmænd.

Den yngre debat måtte naturligvis blive stærkt præget af de rammer, som handelsreformerne 1786 og 87 havde udstukket. Utilfredshed med disse kom til udtryk i de islandske indlæg fra de stærkt artikulerede embedsmænd. De danske islandskøbmænd synes derimod stort set at have været tilfredse med reformerne og søgte endog at hindre en yderligere liberalisering i 1816.

Sammenholdt med den tidlige debat hvor vi mødte »systemopfattelser« var den senere langt mere »ad hoc præget« i sit økonomiske syn, men dog stærkt gennemsyret af den nye tids krav og ønsker om en liberal handelsopfattelse i stedet for merkantilismens talrige reguleringer.

Kilder og Litteratur

Periodica

Adresse-Avisen

Collegial-Tidende

Fortegnelse på alle de Skrifter som Trykkefriheden har givet ...

Iris

Iris og Hebe

Islandske Måneds-Tidender

Kjøbenhavnske Efterretninger om Lærde Sager

Kjøbenhavns Aftenpost

Kjøbenhavns Kongelig Privilegerede Adresse-Contoires Kritiske Journal

Kritik og Antikritik

Magazin for Patriotiske Skribentere

Månedsskriftet Minerva

Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn

Skandinavisk Museum

Bibliografier

Bibliotheca Danica, Systematisk Fortegnelse over den danske Litteratur fra 1484 til 1830. vol I-V. Kbh 1877 ff.

Ehrencron-Müller, H. Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814. Kbh. 1924 ff.

Erslew, Th. H. Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende bilande fra før 1814 til 1840. Kbh. 1843 ff

Nyerup, R. Litteraturlexikon. Kbh. 1820

Fremstillinger

Adils, Jón, *Den danske monopolhandel i Island 1602-1787*. Kbh. 1926/27

Bisgård, H.L., *Den danske nationaløkonomi i det 18. århundrede*. Kbh. 1902

Balle, Thomas, *Islændernes Håb til Kongen om allernådigst Forandring af deres hårde skæbne, hvorpå beroer Danmarks floer, fremsat på Islands vegne*. Kbh. 1771

Balle, Thomas, *Oeconomiske Tanker over Island til højere Betænkning*. Kbh. 1760/61

Bergsøe, A.F., *Om Geheimestatsminister Grev Reventlows embedsvirksomhed som kongens embedsmand og statens borger*. I-II. Kbh. 1837

Clausen, Holger P., *Nogle Betænkninger over det Spørgsmål: Er en Frihandel for fremmede Nationer på Island skadelig for Danmark og Island*. Kbh. 1816.

Eggers, Christian Ulrich Ditlev, *Physikalische Schilderung der gegenwärtigen Verfassung von Island, nebst Stephensen, zuverlässiger Beschreibung des Erdbrandes im Jahre 1783 und anderen authentischen Beilegen mit einem neuen Chartre dieses Landes und Zweien Kupfertafeln*. Altona 1786.

Eggers, Christian Ulrich Ditlev, *Physikalische und Statistische Beschreibung von Island aus authentischen Quellen nach den neuesten Nachrichten*. Kbh. 1786

Erichsen, Jón, *Forsøg til Forberedelse til at besvare det Kgl. Danske Landhusholdningselskabs Spørgsmål om den tjenligste Handelsindretning for Staten og Island indbyrdes*. Kbh. 1783

Fieldsted, Torchield, *Om den nye Handelsindretning udi Island i anledning af Det Kgl. Landhusholdningselskabs Prisspørgsmål om den bedste Handelsindretning (udi Island i) for dette Land*. Kbh. 1784

- Forordning angående den Islandske Handel og Skibsfart af 13. juni 1787.* Kbh. 1787
- Guldberg, Ove Høegh, *Breve fra Ove Høegh Guldberg til Johan von Bülow.* *Hist. Td.* 1869-70. 4 Rk. 1 pp 125-466
- Heckscher, Eli F., *Merkantilismen I-II.* Stockholm 1931
- Henkel, Henrich, *Nødvendig Replik på en deel af Indholdet i Skriftet kaldet Forsvar for Islands fornærmede Øvrighed m.v.* Kbh. 1799
- Holck, Axel, *Dansk Statistiks historie.* Kbh. 1901
- Islandophilus, *Anmærkninger over Compagniets Handel på Island.* Kbh. 1772
- Om den Islandske Handel. I Anledning af det i Adresse-Avisen no. 130 indførte.* Kbh. 1787.
- Johansen, Hans Chr., *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784.* Århus 1968
- Jónsson, Jón, *Den danske regering og den islandske monopohandel, nærmest i det 18. århundrede.* *Hist. Td.* 1895-97 pp 535-610
- Jørgensen, Ellen, *Historieforskning og historieskrivning i Danmark indtil år 1800.* Kbh. – optryk 1964.
- Jørgensen, Harald, *Tidsskriftspressen i Danmark indtil 1848.* Kbh. 1961.
- Jørgensen, Harald, *Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799-1848.* Kbh. 1944.
- Kyhne, G.A., *Nødværge imod den i Island regerende Øvrighed, eller betimelig og fornøden Dom vejledende til en nøjagtig Undersøgelse og rigtig Bedømmelse af en såkaldet Islandsk almindelige Ansøgning til Kongen.* Kbh. 1797.
- Lütken, F.C., *Oeconomiske Tanker til højere Eftertanke.* Kbh. 1759-61
- Nyerup, Rasmus, *Historisk statistisk Skildring af tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider.* vol I-IV. Kbh 1803-06
- Olafsen, Eggert og Biarne Povelsen, *Eggert Olafsens Reise igennem ... Island foranstaltet af Videnskabernes Selskab.* Sorø 1772
- Ólason, Páll Eggert, *Grunndrag av Islands historie.* Oslo 1927
- Ólason, Páll Eggert, *Jón Sigurdsson, Islands politiske fører.* Kbh. 1940
- Olavius, Olaus, *Oeconomisk Reise igennem de nordvestlige Kanter af Island...* Sorø 1780
- Nogle Oplysninger og Anmærkninger over Islands Ansøgning til Kongen ...* Kbh. 1797
- Olavsen, John, *Korte Betænkninger over den islandske Handel, delte udi tvende Afhandlinger ...* Kbh. 1772
- Petersen, N.M., *Den danske litteraturs historie* vol V. Kbh. 1860
- Philocosi, Betænkninger over adskillige vigtige politiske Materier i Anledning* Kbh. 1771
- Philodani, Tanker over Philocosi Betænkninger...* Kbh. 1771
- Philodani, Undersøgelser af Philopatreas Anmærkninger ...* Kbh. 1770/71
- Philopatreas trende Anmærkninger ...* Kbh. 1770
- Plum, J.C., *Historien om min Handel på Island, mine Spøreiser og Hendelser; i anledning af Islands almindelig Ansøgning ...* Kbh. 1799
- Pontoppidan, Carl, *Magazin for Almennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger i de danske Stater.* I-II. Kbh. 1792-93
- Pontoppidan, Carl, *Samlinger til et Handelsmagazin for Island.* Kbh. 1787/88
- Rasch, Åge, *Dansk toldpolitik 1760-1797.* Århus 1955
- Rubin, Marcus, *1807-14. Studier i Københavns og Danmarks historie.* Kbh. 1892.
- Rubin, Marcus, *Fra Kielerfreden til Kongens død.* Kbh. 1895
- Schlegel, J.F.W., *Statistisk Beskrivelse af de fornemste europæiske stater.* Kbh. 1793-96.
- Schovelin, Jul. *Fra den danske handels empire.* Kbh. 1899
- Schram, Chr. Gynther, *Syenålen og Eenskilligen. Et par Ord til Laugmand Magnus Stephensen og hans søskendebarn i Island.* Kbh. 1799
- Schytte, Andreas, *Danmarks og Norges naturlige og politiske Forfatning.* Kbh. 1777.
- Sneedorff, Frederik, *Samlede Skrifter* vol I-IX . Kbh. 1775-94.
- Sneedorff, Frederik's *Samlede Skrifter* I-IV Kbh. 1794-98

- Steenstrup, Johannes, *Historieskrivningen i Danmark i det 19. årh.* Kbh. 1889.
- Stephensen, Magnus, *Island i det 18. århundrede, historisk og politisk skildret.* Kbh. 1808.
- Stephensen, Olav, *Kort Underretning om den islandske Handels førselse fra år 874 til 1788.* Kbh. 1798.
- Thaarup, Fr., *Fædrenelandsk Nekrolog 1821-26.* Kbh. 1835-44.
- Thaarup, Fr. *Udførlig Vejledning til det danske Monarkis Statistik* vol I-VI. Kbh. 1812-19
- Thaarup, Fr. *Vejledning til det danske Monarkis Statistik.* Kbh. 1794
- Thorarensen, Stephen, *Tanker til højere Eftertanke om Uår og dets virkninger.* Kbh. 1792
- Tillæg til Philodani første Hæfte eller Afhandling om Handelen, og især den islandske.* Kbh. 1771
- Upartiske Tanker om det Islandske Handels-Compagni og dets færende Købmænd.* Kbh. 1771

Noter og henvisninger

Som hovedregel er bøger og afhandlinger forkortede ved at anføre forfatternavnet, idet der da henvises til litteraturlisten. Er der af samme forfatter anvendt flere arbejder, anføres tillige kort titlen. Ved skrifter uden forfatterangivelse anvendes titlen, evt. dennes vigtigste ord.

Indledning

1. Adils p 576, Bloch, *Stiftamtmand* p 145
2. Jørgensen, *Trykkefrihedsspørgsmålet*
3. *Bibl. Danica* vol I forord
4. Rubin *1807-14*
id, *Fra Kielerfreden*
5. Se f.eks. Òlasen, Pál Eggert, *Jón Sigurdsson*
Edv. Holm har dog også en større behandling af den islandske monopolhandel og dens problemer.

Den tidlige debat

1. Ehrencron-Müller vol I pp 213
Adresse-Contoires Efterretninger no. 268, 17/12 1787; Thomas Balle, *Islændernes Håb.* pp30
2. Balle 1761 p 41
3. Balle 1760 p 36
4. Balle 1761 p 40
5. Balle 1760 p 38
6. Balle 1761 p 55
7. Balle 1761 p 42
8. Balle 1761 pp 60
9. Balle 1761 p 37
10. Balle 1760 p 61
11. Balle 1761 p 54
12. Balle 1761 p 80
13. *Islændernes Håb* 1771; *Adresse-Contoires Efterretninger* 17/12 no. 268, 1787
14. Ehrencron-Müller vol V pp 247; Bisgård pp 46
15. *Oeconomiske Tanker til højere Eftertanke* IX del pp 66-73. (Kbh. 1761)
16. *ibid* pp 70
17. Bisgård pp 48
18. Ehrencron-Müller vol IX pp 74

19. Deo, Rei.. p 4
20. *Kritiske Journal* no. 12 for år 1769 pp 113-120
21. *Kjøbenhavnske Efterretninger om Lærde Sager* no. 15 13/4 1769 p 251
22. *Kritiske Journal* no. 12 for år 1769 p 120

Debatten i lyset af Trykkefrihedsforordningen – 1770'ernes debat

1. *Fortegn. Tryk. Fr. skr.* 2. årg. 1771 no. 316 p 356 (Kbh. 1772)
2. *Islændernes Håb* p 41
3. *Fortegn. Tryk. Frih. Skr.* 2. årg. 1771 no. 316 p 356
4. *Iris og Hebe* 1796 IV p 385
5. *Islændernes Håb* pp 30
6. *ibid* pp 16
7. Balles kalkulationer og argumenter skulle siden komme til at indgå og danne grundlag for en debat og siden en retssag mellem islandske uldfabrikantinteresser i Reykjavik og Det Almindelige Handelskompagni i oktober 1773. Se *Islandske Måneds-Tidender* for år 1774. 1. post januar 1774 ff
8. *Islændernes Håb* p 44
9. *ibid* p 40
10. Eggers, *Physikalische und ..* (1786) p 262, *Iris og Hebe* juli 1793
11. *Philopatris trende anmærkninger* (1770) p 20
12. *Philopatris første fortsættelse* (1771) p 14
13. *Tryk. Fr. Skr.* vol I pp 3
14. Ehrencron-Müller vol I pp 386
15. *Philopatris første fortsættelse* p 55
16. Ehrencron-Müller vol I pp 386
17. *Philodani Undersøgelse I* fortale
18. *Tryk. Fr. Skr.* vol I pp 5
19. *Philodani Undersøgelse* pp 40-60
20. *ibid* p 58
21. *Hist. Td.* 4 Rk. 1 p 161 brev af 24. juli 1787
22. Ehrencron-Müller vol V pp 321
23. Bisgård p 91. *Tryk. Fr. Skr.* Vol I p 232 no. 226
24. *Philocosmi Betænkning* p 218
25. *Anonym og pseudonym Lexikon* (1940) oplyser ikke forfatterens identitet.
26. *Tillæg til Philodani* p 39
27. *ibid* pp 12
28. *ibid* p 33
29. *ibid* p 39
30. *ibid* p 30
31. *Tryk. Fr. Skr.* vol I pp 86
32. *Upartiske Tanker* p 32
33. *ibid* p 7
34. *ibid* p 30
35. *ibid*
36. Ehrencron-Müller vol IV 301; *Magazin for Patriotiske Skribentere* no 65-66 (Kbh. 1771)
37. *Magazin for ..* no. 107
38. Ehrencron-Müller vol V p 292
39. anonymt udgivet. *Bibl. Danica* vol III p 624-25
40. *Svar* p 1

41. *Svar* p 33
42. *Svar* pp 36
43. *ibid* p 16
44. *Anmærkninger over Compagniets Handel* 1. hæfte (1772) p 44
45. *Svar* p 1
46. noten udgår
47. *Anmærkninger over Compagniet* 2. hæfte pp 5
48. *ibid* pp 15 og p 19
49. *ibid* p 28
50. *ibid* p 36
51. *ibid* pp 37
52. *ibid* pp 108
53. Nyerup, *Forfatterlexikon* p 439
54. *Korte Betænkninger* p 4
55. *ibid* p 64
56. *ibid* pp 66
57. *ibid* pp 72
58. *Islandske Måneds-Tidender* juni 1774 pp 83-91
59. *ibid* pp 92-100
60. *ibid* 1774 p 100
61. *ibid* 1774 p 144
62. *Erslew* vol II p 577
63. *Se* pp 35
64. *Oeconomisk Reise* pp LIX
65. *ibid* p LVI
66. *ibid* p 5
67. *Bisgård* pp 75
68. Schytte, *Danmarks og Norges* pp 189-206 og pp 509-14
69. *ibid* p 205

Den islandske frihandels årti – 1780'erne

1. Fieldsted, forord
2. Nyerup, *Forfatterlexikon* p 153
3. Erichsen p 137
4. *ibid* p 5
5. *Bisgård*
6. Erichsen p 7
7. *ibid* pp 11
8. *ibid* pp 33
9. *ibid* pp 140
10. Ehrencron-Müller vol III pp 44. 1786 blev han forflyttet til Trondhjem, hvor han blev stiftamtmand. 1796 vendte han hjem til København for at blive postdirektør her, men han døde samme år.
11. Fieldsted pp 18 og p 31
12. *ibid* p 24
13. *ibid* pp 41
14. *ibid* p 52
15. *ibid* p 52
16. *Nyeste Kbh. Efter. om Lærde Sager* 28. maj 1784 pp 337-342

17. Trykt i Altona 1786. Denne tysker i Danmark er kun medtaget p. gr. af værkernes centrale placering. Ovennævnte værk var trykt i København. Af afgrænsningsmæssige årsager er de såkaldte »statistiske værkers« behandling af Island ikke medtaget. Det drejer sig i første omgang om den bekendte Frederik Thårups talrige og grundige værker, der begyndte at udkomme fra 1790 med bl.a. »Kort Veiledning til det Danske monarkies Statistik« med en anden udgave 1794 samt hans store arbejde fra 1812-19 i 6 bind »Udførlig Veiledning til det Danske Monarkies Statistik«. J.F.W. Schlegels »Statistisk Beskrivelse af de fornemste Stater« I-II fra 1793-96, Frederik Sneedorffs arbejde må i denne forbindelse heller ikke forbigåes. – Se i øvrigt Axel Holch, *Dansk Statistiks historie*. (Kbh. 1901)
18. Eggers, *Physikalische pp* 207-304
19. *ibid* p 300, p 284 og p 290

Frihandelsreformerne 1786 og 87

1. I Lovsamlingen »Forordninger angående den Islandske Handel og skibsart af 13. juni 1787« findes aftrykt de fortsat gældende og i 13. juni forordningen påberåbte bestemmelser. Lovsamlingen er en særdeles værdifuld publikation på i alt 197 sider, der bl.a. rummer officielle statistikker over ind- og udførsel af enkelte varegrupper for hver enkelt havn i årene 1764-1783. Herunder videre værdiansættelser af de enkelte handelssteder, omsætningstal for disse osv. Endelig en opgørelse over huse, inventar og beholdninger i Island 1784, ligeledes opregnet på de enkelte pladser. Jf. også de senere bestemmelser i Plakaten af 1. juni 1792, Plakaten af 23. april 1793 og Plakaten af 22. april 1807

Debatten i lyset af de nye frihandelsordninger

1. *Adresse-Avisen* 17/12 1787 no. 268. Opfordringen ses i *Adresse-Avisen* 25. juni 1787 no. 130. Heri krævedes en upartisk undersøgelse af hele Islandsspørgsmålet. »En upartisk undersøgelse og overvejelse af det hele, frihandelen angående, med hensigt til tiden, måden og omstændighederne ledsaget af den fornødne vejledning og advarsel. – Sagen burde behandles pragmatisk, hed det videre, idet handelen jo havde været Københavns visseste næringsvej.« Før Thomas Balle skrev sit indlæg i *Adresse-Avisen* i december 1787, havde ovennævnte opfordring allerede båret frugt i form af en pamflet på kun 8 sider »Om den islandske Handel i anledning af det i *Adresse-Avisen* no. 130 indførte«. (Kbh. 1787) Den anonyme forfatter siger, at hans arbejde ikke vil forsvare monopolhandelen, men dog vil han påpege, at den ikke kan lastes for alle Islands ulykker. Jordbrand bl.a. 1783, fårepest samt modstand mod forbedringer samt uvirkomme love må tages i betragtning. Af væsentligt kræves, at regnskaberne eller bogholderiet over Islandshandelen udskilles fra statens øvrige regnskaber. I øvrigt finder den ukendte forfatter, at det rejste spørgsmål i *Adresse-Avisen* no. 130 allerede er besvaret fyldestgørende hos Philocosmus fra 1771.
2. Ellen Jørgensen p 214
3. *Nyeste Københavnske Eflerretninger om Lærde Sager* fra 1787 pp 361-384
4. *ibid* p 373
5. *ibid* p 384
6. *Kritik og Antikritik* no. 4, 5 og 8 1787 pp 58
7. *Magazin for almennyttige Bidrag* I-II (1792-93). Vol I: 297 sider om Grønlands, Finmarkens og Islands handel. Om sidstnævnte pp 166-300. Vol II: 523 sider rummer alene fattigvæsensspørgsmål
8. *ibid* vol I forord
9. *ibid* p 4
10. En vis interesse havde han dog i at søge at tilbagevise Eggers' i »*Minerva*« 1791 anførte

- påstande om, at den Kgl. handel over 16 år havde mistet mere end 3. mill Rdlr. på handelen på Nordhavet i årene op mod 1790. Månedsskriftet *Minerva* 1791 jan-marts pp 33-57 og pp 187-225, ibid april-juni pp 1-19 og pp 223-251
11. *Københavns Lærde Efterretninger* for år 1792 pp 472; Månedsskriftet *Iris* aug. 1792 pp 216; ibid dec. 1793 pp 325; *Københavns Lærde Efterretninger* for år 1794 pp 417

Den store debat om 1787-handelsordningen

1. *Islands alm. ansøgning* p 5
2. ibid p 8
3. ibid p 38
4. ibid p 71
5. ibid p 79
6. ibid p 31
7. *Iris og Hebe* 1797 vol I pp 234-238
8. *Erslew* vol I p 219
9. *Nogle Oplysninger og Anmærkninger* p 5
10. ibid p 27
11. ibid p 9
12. ibid p 7
13. *Kyhn, Nødværge* p 13
14. ibid p 13, Bilag A
15. ibid på 19
16. ibid p 21
17. *En Fremmed* p 4. Henkels skrift fra 1797 »*Aftvunget Svar på Islands alm. ansøgning*« er for-gæves efterspurgt. *Bibl. Danica* vol III sp. 625-26
18. *En fremmed* p 8
19. *Kort Underretning* p 4
20. ibid pp 32. Samme argumentation ses ligeledes hos Olav Stephensen i *Isl. Litt.Sel. Skr.* 5 bd. pp 67
21. *Kort Underretning* p 64
22. ibid p 29
23. Thorarensen, *Tanker ved Gennemlæsning* p 3
24. ibid p 6
25. ibid pp 58 og p 63
26. ibid p 70
27. ibid p 76
28. Magnus Stephensen, *Forsvar* – forord
29. ibid pp 1
30. *Skandinavisk Museum* bd. 1798 pp 377-89
31. ibid p 282
32. *Minerva* maj 1797 p 221
33. *Iris og Hebe* 1799 vol 2 pp 106
34. Henkel p 64
35. *Iris og Hebe* 1799 vol 2 pp 106
36. Plum p 295
37. ibid p 286
38. *Iris og Hebe* 1799 vol 2 pp 106
39. *Collegial-Tidende* 20. april 1799 no. 16 pp 241-253

40. *ibid* p 245. Hvorfra oplyses ikke – alle embedsmænd synes jo at have taget mere eller mindre del i »ansøgningen«, hvorfor en upartisk holdning herfra næppe kunne forventes.
41. *Collegial-Tidende* p 240
42. *ibid* p 250
43. *Skandinavisk Museum* I. bd. 1798 pp 387
44. *Collegial-Tidende* p 252

Den fornyede debat omkring Magnus Stephensen

1. Erslew vol III pp 242; Stephensen, *Island i det 18. årh.* pp 450
2. *Københavns Lærde Efterretninger* for 1808, no. 26 pp 401-415, no. 27 pp 317-430, no. 28 pp 433-447, no. 29 pp 449-459
3. *ibid* no. 26 p 404
4. *ibid* no 28 pp 442
5. *Nyeste Skilderie af København* 1808 no. 85, 86, 89, 90, 92 og 93 – aug. sept.
6. *ibid* sp 1458
7. Se Erslew vol III p 244

Regeringens fornyede frihandelsforslag

1. Se afsnit Frihandelsreformerne 1786 og 87 samt note 1 hertil
2. *Collegial-Tidende* no 46, 5. okt. 1816
3. Erslew vol I p 298
4. *Skilderiet* 4. maj 1816, no 36
5. Henrik Fode, *Patriotisk-økonomiske selskaber*. – Utrykt specialeafhandling. Århus, april 1972. Delvis udgivet i *Erhvervshistorisk Årbog 1973*, s. 27-104 : Selskabet for indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
6. *Skilderiet* 18. maj 1816 no. 40 sp. 633
7. *ibid* 21. maj 1816 no. 41 sp. 644
8. *ibid* sp. 645
9. *Dansk Litteratur-Tidende* for 1816, no. 23. pp 354-376 og 380-83.

Teknologioverførelse inden for dansk gasmotorindustri i 1880'erne

Maskinfabrikken Tuxen & Hammerich

AF MORTEN KARNØE SØNDERGAARD

Udenlandske påvirkninger på dansk industri har været en særdeles betydende faktor i den industrielle udviklingsproces. Import af industrimaskiner og -udstyr, erhvervede patentrettigheder og erfaringer fra rejser i udlandet, kombineret med formidling gennem tidsskrifter og lærebøger bidrog til, at viden om ny og relevant teknik overraskende hurtigt nåede Danmark. I det følgende analyseres overførelsen af ny teknologi indenfor dansk gasmotorindustri i 1880'erne. Oscar Madsen, værktøjer og senere direktør ved den københavnske maskinfabrik Tuxen & Hammerich, rejste i årene fra 1883 til 1885 rundt i Tyskland, England og Skotland med det foremål at erhverve viden om gasmotorproduktion. Med udgangspunkt i de bevarede dagbogsfortegnelser skildres dels den teknik og kunnen, Oscar Madsen blev konfronteret med, dels konkretiseres betydningen af de indvundne erfaringer i forhold til udviklingen indenfor den danske gasmotorindustri.

I starten af 1860'erne konstruerede franskmændene Jean-Joseph-Étienne Lenoir den første i praksis anvendelige gasmotor¹. Det var en dobbeltvirkende motor, som havde en vis lighed med den Wattske dampmaskine. Gas og luft bragtes skiftevis til eksplosion på den ene og den anden side af et stempel i en horisontal cylinder. Motoren fik indenfor kort tid udførlig omtale i flere udenlandske tidsskrifter. I »Würtenberger Gewerbeblatt« blev motoren omtalt som afløseren for dampmaskinen og begyndelsen på en ny epoke for industrien. En samtidig omtale i »Breslauer Gewerbeblatt« vurderede dog, at maskinen ville have en del besvær med at bane sig vej til større anvendelse, så længe det ikke var muligt at producere en billigere gas

til motorens drift. I de danske fagtidsskrifter var holdningerne de samme. Motoren havde potentiale, men det store kraftspilde og betydelige gasforbrug, blev anset som væsentlige ulemper². I 1865 bragte redaktør A. Steenberg³ en lille Lenoir maskine på 0,5 HK. til Danmark fra Paris. Intet tyder imidlertid på, at Lenoir maskinen skulle have haft nogen praktisk anvendelse i dansk industri og håndværk⁴.

På Pariserudstillingen i 1867 mødte tyskerne Nicolas August Otto og Eugen Langen fra Deutz ved Köln frem med en gasmotor af anderledes konstruktion. Maskinen var en såkaldt atmosfærisk gasmaskine. Den var enkeltvirkende med vertikal cylinder. Ved eksplosionen af gas og luftblandingen steg stemplet til vejrs uden at udføre arbejde. Dette skete først på vejen ned, dels som følge af det frembragte undertryk og dels i kraft af stemplets vægt. Som resultat af motorens enkeltvirkende gang var gasforbruget en del mindre end ved Lenoir maskinen, og til forskel fra Lenoir motoren fik Otto & Langens motor efterhånden praktisk betydning i dansk håndværk og industri. Den første virksomhed, som anskaffede en Otto & Langen motor, var provinsens største bogtrykkeri, Fyens stiftsbogtrykkeri i Odense. Dette skete 1870. Året efter fulgte kirurgisk instrumentmager Camillus Nyrop i København med en lille motor på 1 HK. Ved udgangen af 1875 arbejdede der mindst 9 motorer i hovedstadens industri og håndværk, de fleste i bog- og stentrykkerier. Disse maskiner har formentlig alle været af Otto & Langens fabrikat⁵.

I 1876 introducerede »Gasmotorenfabrikken Deutz« en helt ny konstruktion. Ottos nye såkaldte lydløse motor revolutionerede gasmotorfabrikationen. Med denne konstruktion blev den teknologiske arv fra dampmaskinerne definitivt forladt til fordel for det nye firetaktsprincip: 1) ind sugning af gasblandingen 2) komprimering af blandingen 3) antænding og eksplosion 4) udstødning af forbrændingsprodukterne. Trejde takt var arbejssløst, mens komprimeringen fandt sted ved andet slag. Motoren var vandkølet, havde glidestyring og antændelsen skete ved hjælp af gasflamme. Den nye konstruktion udgjorde ikke blot grundformen for de kommende gasmotorer, men ligeledes for en stor del af de senere petroleum- og benzinmotorer⁶. Den nye motor havde et lidt større gasforbrug end forgængeren. Blandt fordelene talte den nævnte lydsvaghed, mindre dimensioner samt en roligere gang. Herudeover var anskaffelsessummen mindre end ved den tidligere Otto & Langen motor. I

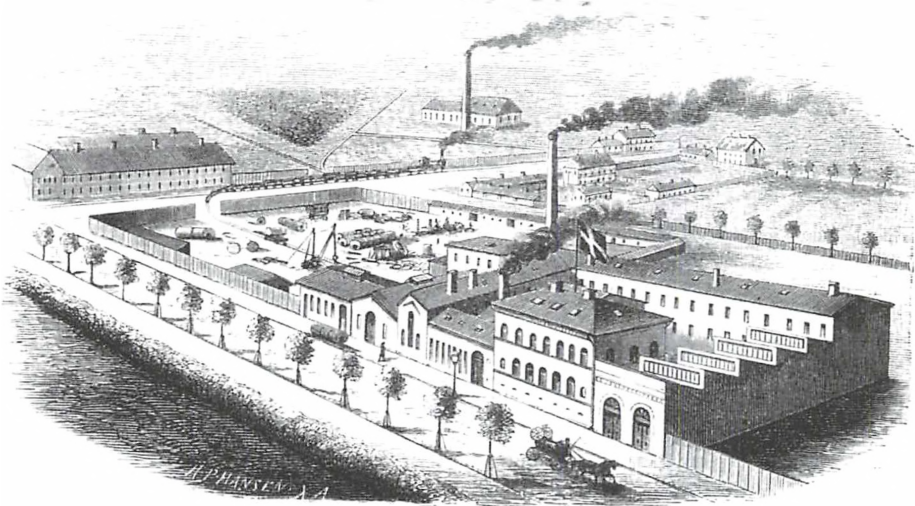
begyndelsen af 1880'erne solgtes en Otto motor for 2.250 Kr. for en på 2 HK. og 3.150 for en på 4HK⁷.

Danske gasmotorproducenter

Ved Otto & Langen motorens introduktion i Danmark fungerede Herman Jensen i Århus som firmaets hovedagent. Fra midten af 1870'erne blev motorene desuden solgt af maskinfabrikkerne A.F. Hammel og J.G.A. Eickhoff i København. Til trods for erklæringer herom synes motorerne ikke at være blevet produceret i Danmark. Ved introduktionen af Ottos nye motor i Danmark omkring 1877 kom J.G.A. Eickhoff til at fungere som firmaets forhandler, og i 1878 erhvervede Eickhoff eneretten for Danmark til at fabrikere Otto motorer. Allerede i 1888 havde fabrikken produceret ikke mindre end 200 gasmotorer⁸. Grundlaget for firmaets umiddelbare succes var dels en ledende position indenfor den grafiske industri, hvor behovet for effektive småmotorer var særlig udtalt, og dels støtte fra ledelsen af Københavns gasværker⁹. Eickhoffs succes opfordrede til efterligning. I slutningen af 1881 udløb Ottos patent og flere fabrikker udviklede og patenterede herefter »nye« gasmotorer¹⁰.

Maskinfabrikant A.F. Hammel omlagde i 1880'erne sin produktion til overvejende at omfatte gasmotorer. Ligeledes udviklede fabrikkerne P. Jonassen og F. Jensen konkurrerende gasmotorproduktion¹¹. Eickhoffs alvorligste hjemlige konkurrent blev dog Maskinfabrikken Tuxen & Hammerich med kontorer og værksteder i København og Nakskov. Tuxen & Hammerich blev etableret i Nakskov 1847 under navnet Carl P. Langes Jernstøberi og Maskinfabrik. Oprindeligt var virksomheden baseret på fremstilling af landbrugsmaskiner og almindeligt støbegods. Allerede i begyndelsen af 1850'erne centreredes produktionen imidlertid omkring dampmaskiner og kedler. I 1853 udfærdiges den første større dampmaskine på 16 nominelle hestekræfter. Herefter udvikledes dampmaskiner op til 200 HK. I enkelte år producerede virksomheden op til 50 dampmaskiner. Afsætningen fandt sted indenfor en række forskellige brancher såsom; Savværker, bryggerier, malterier, udtørringsanlæg, dampbagerier, mejerier, teglværker, samt kloak- og vandværker¹².

På denne baggrund planlagde virksomheden i 1880'erne at gå ind på det hastigt ekspanderende marked for små gasmotorer. Virk-

Tuxen & Hammerichs fabriksanlæg i Nakskov. I starten af 1880'erne udgjorde det samlede produktionsareal omkring 2300 m², og virksomheden beskæftigede på dette tidspunkt ca. 200 mand. Salgskatalog 1889. Tuxen & Hammerichs arkiv, Erhvervsarkivet.

somheden manglede imidlertid den fornødne ekspertise til at varetage en sådan produktion. I slutningen af 1883 valgte direktør Tuxen¹³ derfor at sende den unge værkfører Oscar Madsen til udlandet. Om opgaven skrev Oscar Madsen senere: »Formålet med min rejse var foruden yderligere uddannelse i faget at få adgang til Ottos Gasmotor Fabrik i Deutz ved Kølne og dér sætte mig ind i fabrikationen. Min opgave skulle altså være ved at komme ind på fabrikken i Deutz, at sætte mig ind i fabrikationen og sende forskellige oplysninger hjem.¹⁴«

Tyskland

I starten af oktober 1883 realiseredes rejseplanerne. Med damperen fra Nakskov rejste Madsen mod Tyskland, hvor der var skaffet plads ved Verkezeugmaschinenfabrik »Union« i Chemnitz. Han ankom hertil den 11. oktober. Under et introduktionsmøde med direktøren senere samme dag blev den endelige tiltrædelse berammet til slutningen af oktober. De følgende uger stod til Madsens egen disposition.

Den 12. oktober rejste han derfor videre til Wien, hvor han havde bekendte. De følgende dage blev tilbragt med at besigtige den 1' internationale elektricitetsudstilling der netop blev afholdt i Wien på dette tidspunkt. Her hørte Madsen for første gang en tale i telefon, ligesom han for første gang så en lille smalsporet elektrisk jernbane i drift. Madsen bemærkede desuden den store opmærksomhed, som den danske professor Jürgensen tiltrak med sin udstillede dynamo¹⁵.

I slutningen af oktober var Madsen tilbage i Chemnitz, klar til at udfylde sin plads ved »Union«. Han blev fra starten anvist arbejde i værkstedet. Her var danskeren, »ein grosser Karl«, de første dage en stor attraktion, men efterhånden som han faldte til, kunne han helleg sig arbejdet. Fabrikken koncentrerede sig om produktion af værktøjsmaskiner, drejebænke, samt fræse og høvlemaskiner. I fabrikationen blev der lagt vægt på stor nøjagtighed. Madsen, der var bekendt med »Unions« udmærkede produkter hjemme fra fabrikken i Nakskov, noterede sig med stor nidkærhed alle detaljer. Han udfærdigede endog en fuldstændig plan over fabrikken med dens arbejdsmaskiner.

Under arbejdet ved »Union« traf Madsen flere landsmænd, der som han optrådte som volontører ved fabrikkerne i området. Madsen var heldig, at træffe ingeniøren Sofus Heide fra Horsens, der var indehaver af en lokal blikvarefabrik. Forbindelsen til Heide gav meget belejligt Madsen mulighed for at besigtige adskillige fabrikker i området. Danskslesvigeren Hr. Friedrichs var en anden interessant kontakt. Han studerede ved den tekniske højskole i Chemnitz. Via Friedrichs blev Madsen introduceret for studenterforeningen ved højskolen, hvorigennem yderligere forbindelser blev knyttet. Under tiden i Chemnitz benyttede Madsen sig af dette forgrenede kontaktnet til bl.a. at bese Richard Wagners fabrik for værktøjer, Zimmerman og Germanias maskinfabrikker for tekstilmaskiner, damp- og kølemaskiner, lokomotiver m.m. Endvidere blev Sonderrmann & Stiers og Oscar Schimmels fabrikker besøgt. Fra hver fabrik, udarbejdede Madsen via hukommelsen, skitser over fabriksanlægget og noterede de forhold, maskiner og arbejdsmetoder, som fangede hans interesse.

Trods mange anstrengelser på at knytte kontakter, der kunne bringe ham nærmere rejsens oprindelige mål; ansættelse ved »Gasmotorfabrikken Deutz«, befandt Madsen sig endnu ved årskiftet i

Chemnitz. Gennem sin korrespondance med Hr. Tuxen forstod Madsen, at denne situation var uholdbar. I Nakskov var det besluttet at påbegynde produktion af gasmotorer og Tuxen afventede interessante oplysninger og råd. Madsen tog derfor straks efter nytåret 1884 sin afsked fra »Union«, og få dage senere, rejste han videre til Deutz ved Köln. Han ankom tidligt om morgenen den 13. januar.

Situationen i Rhinprovinsen var en anden end i Chemnitz. Det viste sig fra begyndelsen, at være mere besværligt at få arbejde. Madsen fik allerede den første dag afslag på sin ansøgning om arbejde ved »Deutz«. Fra andre virksomheder fulgte flere afslag, men det bremsede dog ikke Madsen. I slutningen af januar fik han ved sin energiske indsats beskæftigelse ved Siller & Dubois Maskinfabrik i Kalk. Det stod imidlertid snart klart, at denne fabrik ikke kunne bringe meget nyt til »studierne«. Ifølge Madsen var fabrikkens værktøjsmaskiner dårlige, arbejdstegningerne ufuldstændige og der var en generel mangel på rigtig disciplin og arbejdsmetode. Det var dog, som Madsen bemærkede i sine erindringer, et fast arbejde. I februar måned var heldet dog atter med Madsen. Han fik således kontakt til en værkfører, Hr. Rose, der arbejdede ved motorfabrikken »Deutz«. En tæt kontakt med flere private besøg blev efterhånden etableret. Ved et af disse besøg forklarede Madsen, hvad der kun var en halv sandhed, at der ikke var mere arbejde hos Siller & Dubois. Han bad derfor Rose om at gøre alvor af et tidligere afgivet løfte om ansættelse ved »Deutz«. Ved endnu et besøg hos Rose, nogle få dage senere, fik Madsen besked om, at hans ønske var imødekommet. En meget glad Oscar Madsen telegraferede således den 4. april til Hr. Tuxen i Nakskov, for at berette om sin ansættelse ved gasmotorfabrikken »Deutz«.

I sine optegnelser skrev Madsen senere om denne arbejdsplads: »Otto's fabrik var enestående, vel nok den mest moderne og bedst organiserede fabrik på den tid. Den havde rig afsætning på gasmotorer, tjente mange penge og havde derfor råd til at installere de nyeste og bedste værktøjsmaskiner fra de bedste tyske og amerikanske fabrikker. Jeg havde gjort mig store forventninger, men virkeligheden oversteg alle. Foruden det meget store maskinværksted, var der jernstøberi, stort råmateriale- og lagerrum, et prøveværksted, hvor *alle* motorer blev prøvet og afbremset, en stor administrationsbygning med kontorer og tegnestue, smedie og modelværksted. Fabriksbygningen var bygget som 1. etages med rigeligt ovenlys fra ta-

gene, der hvilede på jernsøjler og ved skillerum af trætræmmen delt i forskellige afdelinger. I min tid var vi ca. 500 mand og 70 funktionærer. Alle arbejdstegninger var opklæbede på pap, lakerede og med alle mål tydeligt påskrevet, så man behøvede ikke tommestok for at måle sig til dimensioner o.l. Da der kun fremstilledes gasmotorer, var alle værktøjsmaskiner baserede på og konstruerede til denne specialitet.¹⁶«

Madsen fik i første omgang plads i værktøjsafdelingen. Her fik han brug for hele sin kunnen for at møde de krav, som fabrikken stillede til grundigt og korrekt arbejde. Betjeningen af de nye og meget præcise værktøjer blev indlært, under den meget strenge arbejdsdisciplin der herskede på fabrikken. Som den første udlænding der havde fået adgang til værkstederne, var Madsen genstand for opmærksomhed, såvel i udførelsen af sit arbejde som i sin færden. Det var derfor med største forsigtighed, at Madsen begyndte udførelsen af sin »specielle opgave«. Herom beretter han: »Min specielle opgave var det nu at studere fabrikationen og undersøge alt, hvad der var af betydning, for at kunne sende oplysninger derom til Naskov, hvor man netop var gået igang med at bygge gasmotorer og således straks kunne hjælpe dem. Men jeg måtte være meget forsigtig, at ingen – og særlig Hr. Glück (værkføreren, forf.) – mærkede, hvad jeg havde for. Jeg brugte mine øjne som fotografiapparat og mine skridt som målestok, trænede min hukommelse, så jeg om aftenen kunde skitsere og opnotere alt, hvad jeg havde set om dagen. Og det varede ikke længe, før jeg kunne sende en fuldstændig plantegning af hele fabrikken med dens mange maskiner og værktøj hjem, hvilket glædede Hr. Tuxen meget.«

Ved det daglige arbejde på værkstedet lærte Madsen efterhånden at udføre flere arbejdsopgaver, såsom at tildanne fræsere, at hærde og efterslibe dem, slibe spiralbor på særlige slibemaskiner og tildanne forskellige værktøjsstål. Gennem en samtidig flittig arbejdsindsats fik han både sine kollegaer og arbejdsledernes tillid. Ved en enkelt lejlighed blev han endog betroet at reperere en kostbar amerikansk specialmaskine, der under normale omstændigheder kun blev betjent af betroet personale i et aflåst lokale. Sandsynligvis opilnet af denne tillid søgte Madsen kort tid efter arbejde i selve gasmotorfabrikationen. Dette blev dog afvist med henvisning til hans status som udlænding. Helt udeladt fra selve maskinproduktionen var Madsen dog ikke. Værkstedets produktion af forskellige hjælpe-

værktøjer skulle fra tid til anden prøves i de enkelte produktionsværksteder. Hermed fik Madsen lejlighed til at komme rundt og studere arbejdsmetoderne ved maskinerne. På baggrund af disse iagttagelser dannede han sig efterhånden et meget nøjagtigt billede af de forskellige arbejdsmetoder: »Fræsemaskiner anvendtes i stor udstrækning, og det interesserede mig meget. Mester Solveen var efterhånden blevet min gode ven; jeg kunne spørge ham om alt, og han gav mig mange oplysninger. Ved siden af værktøjsafdelingen lå kontrolværkstedet, hvor en kontrollør med et par assistenter eftermålte og kontrollerede alt arbejde. Her fandtes store planborde med fineste måleværktøj og fandtes den mindste fejl, blev arbejdstykket kasseret, og arbejderen, der havde udført det, blev draget til ansvar, idet han måtte betale en bøde eller blev afskediget. Ved siden af kontrollen lå et stort lagerlokale for de afkontrollerede maskindele -Arbejdsgangen i værkstedet var sådan, at de enkelte maskindele blev udført i serie, f.eks. krumtappe, plejlstænger, stempler osv. og de lagredes så i lageret efter motorens størrelse. Når der så kom ordre på en eller flere motorer, fik monteringsværkstedet ordre til at få udleveret alle pågældende maskindele, og da alle dele passede, foregik monteringen hurtigt og motoren gik videre til prøveværkstedet.«

Trods de allerede talrige oplysninger Madsen var kommet i besiddelse af, søgte han til stadighed at udbygge sin viden. I starten af august ansøgte han derfor atter om at blive overflyttet til en anden afdeling. Svaret var som tidligere et afslag. I stedet blev han flyttet til en afsides krog af værkstedet, hvor de tildelte arbejdsopgaver ikke bibragte noget nyt. Under indtryk af denne nye situation besluttede Madsen sig for at tage sin afsked: »Jeg fik så en samtale med Hr. Rose og meddelte, at jeg ville høre op. Han var som sædvanlig venlig og sagde: »Waren sie auch lange genug hier«, og disse ord slog mig; thi han havde sikkert følt, at jeg ikke alene var der for at tjene mit daglige brød.«

Den nu arbejdsløse Oscar Madsen rejste i midten af august nogle dage til Mannheim. Det var her planen at søge arbejde ved Mannheimer motorfabrik, hvor der produceredes gasmotorer. Planen var dog ikke succesfuld. For det første var fabrikken ganske uanselig, og for det andet havde man ikke den store interesse for at ansætte yderligere arbejdskraft. Skuffet måtte Madsen således returnere til Deutz. Da Hr. Tuxen samtidigt fik afslag hos en forbindelse i Bel-

gien, der tidligere havde lovet arbejde til Madsen, bestemte Madsen sig i slutningen af august for at prøve lykken i London.

England

Søndag den 24. august 1884 ankom Madsen til London. De første dage i den engelske hovedstad tilbragte han med at bese en større »Health Exhibition«. Her fik Madsen særlig interesse for et Dowson gasanlæg, der udviklede billig gas til drift af gasmotorer. Madsen var overbevist om, at her var et produkt, der kunne få stor betydning for fabrikken i Nakskov. Derfor rettede han straks henvendelse til det udstillende firma, The Dowson Economic Gas Power Co. for yderligere information om anlæggets enkelte dele og pasning. Hjemme på hotellet noterede han alle de relevante oplysninger ned, og udfra rekvirerede patentskrifter tegnede han møjsommeligt skitser over anlæget. Til Madsens glæde syntes anlæget både at være enkelt og let at fremstille. Denne positive begivenhed bødede i nogen grad for det faktum, at Madsen ikke kunne finde arbejde i London.

Den sidste dag i oktober rejste han derfor videre til Manchester. Efter ankomsten hertil søgte Madsen først kontakt med et dansk firma – Rahr & Raundrup – som firmaet i Nakskov havde en del kontakt med. Her tog man venligt imod den unge dansker, men måtte skuffe ham med, at tiderne var dårlige i England, og det ville blive vanskeligt at finde arbejde. Madsens aktiviteter i de følgende dage bekræftigede dette billede. Han søgte arbejde hos Crossleys Bros.¹⁷ Wm. Muir & Co, Whitworth & Co., Smith & Coventry, Hülse & Co., Galloway & Sons og Beyer & Peacock, men alle steder forgæves. Herpå besluttede Madsen at rejse til Liverpool for at besøge Hr. Rode, en gammel ven af Hr. Tuxen, for at høre om han havde nogle kontakter der kunne være til nytte. Madsen tilbragte dagene i Liverpool dels i selskab med Hr. Rode og dels med at studere patentskrifter på diverse biblioteker. Arbejde var der dog intet af, og i starten af september rejste han tilbage til Manchester, hvor han igen søgte arbejde ved Crossley Bros.: »Den 7. september tog jeg til Manchester igen og stillede mandag morgen den 9. september udenfor Crossley Fabr. og talte med værkføreren, men der var intet at gøre. Så tog jeg mod til mig, gik ind på kontoret, afleverede mit visitkort og bad om at måtte tale med Mr. Crossley. Jeg blev vist ind i venteværelset, og lidt efter kom han. Jeg viste ham min anbefaling fra

Deutz og bad om arbejde, men han svarede, der var intet, gik og slog døren hårdt i efter sig.«

Lykkeligvis havde Hr. Rode i mellemtiden skaffet Madsen en plads ved John Elder & Co. Fairfield Shipbuilding and Engineering Co. – et større skibsværft i nærheden af Govan, Glasgow. Da pladsen imidlertid ikke var ledig med øjeblikkelig virkning, havde Madsen nogle ledige dage. Han besøgte derfor endnu en gang den store »Health Exhibiton« i London for at studere det udstillede Dowson gasanlæg.

Skotland

Fra London rejste Madsen direkte til Govan, hvortil han ankom om morgenen den 15. september. Arbejdsforholdene på den nye arbejdsplads i Skotland oplevede Madsen som ganske forskellig fra de tyske forhold: »Her lød ingen kommando, som hos Otto, her blev ikke jaget med arbejdet, tværtimod sagde formanden »don't hurry on, take time« – de forlangte godt arbejde. Det var store skibsdampmaskiner, der byggedes og derfor svære maskindele vi baksede med. Vi var altid 2 mand, som arbejdede sammen, og medarbejderen kaldtes »my mate«.«

De friere forhold tillod, at Madsen frit kunne bevæge sig rundt på værftet og undersøge alt, uden at nogen gjorde indvendinger. Han noterede sig, at det ikke kun var arbejdstempoet der var anderledes, kvalitetsmæssigt var de anvendte værktøjsmaskiner dårligere i forhold til det materiale, der fandtes hos Otto. Det samme gjaldt for håndværktøjet. Desuden var der intet system og orden i arbejdsprocessen. Uden således at kunne lære sig meget nyt, begyndte Madsen at lede efter ny beskæftigelse. Særlig interesse havde den lokale gasmotorfabrik -L.Sterne & Co.- men her var der ikke brug for mere arbejdskraft. Madsen formåede dog at få gennemtruffet en rundvisning, hvor han blev nøje indsat i virksomhedens konstruktion af gasmotorer. På samme vis lykkedes det i dagene op til jul, at besigtige Löbner & Co. Maskinfabrik & Skibsværft i Renfrew. Arbejds-mæssigt var situationen imidlertid stadig uforandret. En større afskedsrunde i starten af januar 1885 blev en velkommen lejlighed for Madsen til at tage afsked med Elder & Co. Han havde besluttet sig for at søge tilbage til England, for om muligt igen at få beskæftigelse indenfor gasmotorindustrien. Inden den endelige afrejse fra

Glasgow besøgte Madsen direktøren for byens gasværker. Madsen havde i patentkontorets arkiver fundet frem til, at direktøren havde udtaget patent på en gasmotor, og var meget opsat på at se denne. Hans forespørgsel blev blankt afvist. Udover dette noget mislykkede foretagende brugte Madsen den sidste tid i Glasgow på, at besigtige de talrige værfter og maskinfabrikker langs Clyde. En særlig oplevelse for den teknisk interesserede Madsen var desuden et besøg på Glasgow tekniske museum, hvor James Watts første dampmaskine var opstillet.

I midten af januar 1885 rejste Madsen som planlagt tilbage til England. Første stop blev Manchester, hvor han opsøgte Stern & Co. moderfabrik. Her fik han en længere samtale med Mr. Clerk, opfinderen af den gasmotor, som Madsen tidligere havde haft lejlighed til at se ved Stern & Co. i Glasgow. Til trods for gensidig sympati de to imellem, fik Madsen ingen plads. Mr. Clerk bemærkede dog, at havde han haft plads, ville Madsen have været selvskrevet til jobbet. Madsen måtte se i øjene, at tiderne i England var magre, og et arbejde ville det blive umuligt at finde. Han skrev derfor til Hr. Tuxen og berettede om situationen. Svaret kom kort tid efter: »Kom de nu hjem, de er inderlig velkommen, så skal vi bygge den nye fabrik, som de skal være leder af; jeg har en fætter, Herman Tuxen, som kan hjælpe dem«.

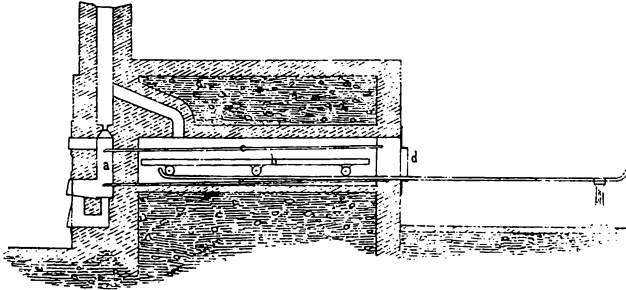
Etableringen af en gasmotorproduktion

Efter at have taget afsked med England, afsejlede Madsen 28. januar 1885 fra Newcastle. 1. februar ankom han til København. I halvandet år havde den unge værkfører rejst og oplevet meget nyt på både mindre og større fabrikker i Tyskland, England og Skotland. Han havde oplevet hvad en mere nuanceret teknologi muliggjorde, dels i form af forbedrede produkter og produktionsprincipper, og dels i form af forøget omsætning. Da Madsen ved middagstid 3. februar træt vendte tilbage til Nakskov, var det således med mange erfaringer og stor idérigdom i bagagen. Et nyt afsnit stod overfor sin begyndelse.

Ved en række samtaler med Hr. Tuxen i midten af februar, blev det pålagt Madsen at ordne og lede produktionen af gasmotorer i den rigtige retning. Siden 1882 havde virksomheden dels forsøgt sig med en række egne konstruktioner, dels købt, opmålt og kopieret

DAMPBAGEOVNE

med Rørsystem og bevægelig Bageplade.

Leveres i
3 Størrelser, såvel
enkelte som
dobbelte (i 2 Etager).

Fordelagtige
for
ethvert Bageri.

Vore Dampbageovne ere nu anvendte i Praksis i over 16 År med aldeles tilfredsstillende Resultat.

Eneste Bagesystem, der yder følgende Fordele:

1) Fuldstændig ens Temperatur overalt i Ovnen.	6) Ovnen kan drives uafbrudt med ringe Brændselsforbrug
2) Let Kontrol og Regulering af Ovnens Temperatur.	7) Samme Ovn kan benyttes til 6 Bagninger i Døgnet.
3) Brødene blive aldrig brændte.	8) En Tønde Rug bages ved 20 Ø Kul.
4) Brødene komme ikke i Forbindelse med Brændsølet.	9) Den mest fuldkomne Renlighed
5) Brødene få altid en ren og smuk Skorpe samt ligelig Bagning.	10) Betjeningen kan foretages med uøvde Folk.

Priser og Planer til komplette Bagerianlæg med Ælte- og Brødpålningsmaskiner drøves ved Hjælp af Damp- eller Gasmaskiner, leveres gratis på Forlangende.

NAKSKOV.

Tuxen & Hammerich.
Maskinfabrikker og Jernstøberi.
Hovedfabrik i Nakskov.
Filialfabrik: Vesterfælledvej, København.

KØBENHAVN.

Indtil slutningen af 1890'erne havde Tuxen & Hammerich produktion både i København og Nakskov. I 1898 overtog A/S Atlas aktiviteterne i København, mens J.P.E. Tuxen indtil 1905 videreførte Nakskovafdelingen som J.P.E. Tuxen & Hammerichs Maskinfabrik. Tidsskrift for Skandinavisk Mølleindustri 1893.

en Otto motor, begge dele uden større succes¹⁸. Forsøgene var primært blevet bedrevet med udgangspunkt i de oprindelige fabriktionsfaciliteter i Nakskov. Oscar Madsen indså hurtigt, at disse faciliteter ikke var tilstrækkelige. Der måtte nytænkning og udvikling til. Det første initiativ blev at flytte virksomhedens administration og tegnestue til industriforeningens lokaler på Vesterbrogade i København. Allerede i foråret 1885 blev hovedkontorets adresse imidlertid flyttet fra Vesterbrogade til Halmtorvet. Samtidigt anlagde firmaet en filialfabrik på Vesterfælledvej, hvis formål det var at producere gasmotorer.

Oscar Madsen, der nu var direktør, bar ansvaret for fabrikkens indretning og fik herved lejlighed til at vise, at han havde annammet den nye teknologi i udlandet. Fabrikken blev indrettet med de

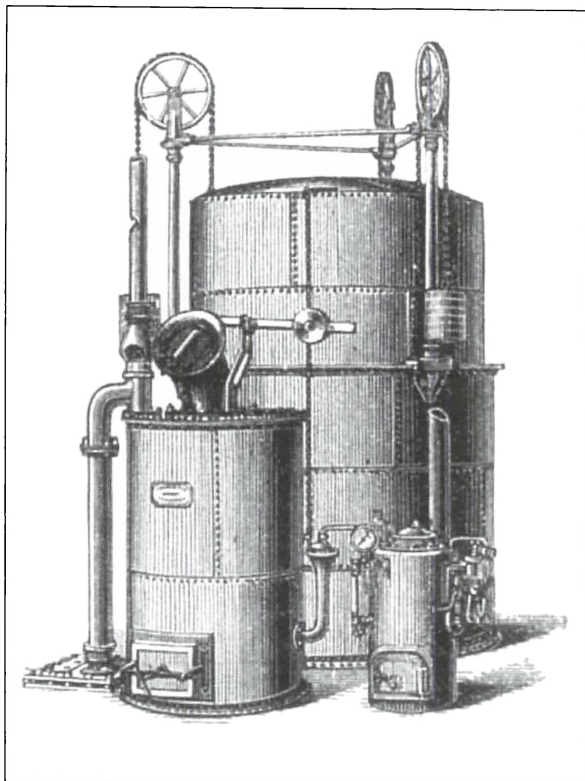
mest avancerede maskinværktøjer. Der installeredes ikke blot dreje- og høvlebænke, men også fræsemaskiner og revolverbænke.

Sammenholdt med den øvrige danske industri var indretningen overordentlig moderne. Specielt benyttelsen af revolverbænke stod på forkant af udviklingen. Landets dengang ledende værktøjsvirksomhed, Nielsen & Winther, havde blot få år forinden introduceret nogle af de første revolverbænke i Danmark¹⁹. Produktionsapparatets høje kvalitet tillod Tuxen & Hammerich at søge nye og bedre standarder. Ikke overraskende hævdedes det i firmaets salgsmateriale at: »Fabrikationen af gasmaskiner i vore fabrikker foregår med stor omhu og nøjagtighed og efter samme system og fremgangsmåde som i »Gasmotorenfabrik Deutz«, hvor de originale »Otto« gasmaskiner bygges.²⁰ «

Teknologioverførelsen til den danske gasmotorindustri

Forøget konkurrence var det direkte resultat af Tuxen & Hammerichs introduktion på markedet for gasmotorer. Konkurrencen bidrog til en betydelig vækst i antallet af gasmaskiner. Stadig flere brancher i et stadig større geografisk område rådede over gasmaskiner. Yderligere stimulerende i denne udvikling var et betydeligt fald i prisen på gasmotorer, samt en gradvis sænkning af prisen på gas til motorene²¹.

I denne udvikling har Tuxen & Hammerich formentlig haft en ikke ubetydelig fordel i et moderne produktionsapparat. I virksomhedens egen beskrivelse af produktionen skinner den udenlandske inspiration igennem. Det er ganske vist tvivlsomt, om fabrikken fuldt ud skulle have arbejdet efter samme principper som ved gasmotorfabrikken Deutz. Særligt var graden af nøjagtighed i produktionen en anden. Ved gasmotorfabrikken Deutz arbejdedes der allerede i starten af 1880'erne med så høje præcisionskrav (1/1000mm.), at gasmotorernes enkelte dele i praksis var udskiftelige. Dette til trods for at de tyske normer for værktøjsmaskiner og deres ydelser først kulminerede ved århundredeskiftet²². Tuxen & Hammerichs produktion nåede ikke disse krav. Det blev tilstræbt at opnå den størst mulige egalitet og ensartethed ved udarbejdelsen af de enkelte dele, men det synes at have været normalt med slutbearbejdninger og justeringer efter et andet allerede færdigbearbejdet emne. Når de principper der praktiseredes ved Gasmotorfabrikken

Dowson gasanlægget, som Tuxen & Hammerich udviklede fra 1885. Anlægget var oprindeligt konstrueret af englænderen Dowson omkring 1880. Tidsskrift for Skandinavisk Mølleindustri 1891.

Deutz, ikke smittede direkte af på Tuxen & Hammerich, skyldes det, at forskellene såvel teknisk som kulturelt var for store. Erfaringerne måtte tilpasses efter danske forhold. Til trods herfor havde fabrikken nogle grundlæggende fortrin overfor konkurrenterne, særligt i form af viden om nye produkter.

Sandsynligvis var ledelsen ved Tuxen & Hammerich allerede inden Oscar Madsens rejse klar over, at det ville blive nødvendigt at værne om de gjorte erfaringer. Rejsen blev derfor finansieret privat. Herved undgik Oscar Madsen at aflægge beretning om rejsen, som det var kutyme, hvis støtten blev givet fra offentlige fonde. En beretning ville indebære, at konkurrenter havde muligheden for at se og kopiere tegninger til nye maskinkonstruktioner, og herved afgav man vigtige informationer, der kunne give konkurrenterne utiltænkte fordele²³.

Kom Tuxen & Hammerichs erfaringer ikke konkurrenterne direkte tilgode, fungerede virksomheden efter etableringen som et

teknologisk lokomotiv indenfor dansk gasmotorindustri. Både nye gasmaskinekonstruktioner og nye fabrikationsområder spirede frem som et resultat af virksomhedens indsats. Eksempler herpå er fremkomsten af Dowson-gasanlægget og senere i midten af 1890'erne, kunstige køleanlæg²⁴. Særligt udviklingen af Dowson-gasanlægget havde tætte relationer til Oscar Madsens rejse. Det første anlæg af denne type konstruerede englænderen Dowson omkring 1880. Dette anlæg havde Oscar Madsen tilegnet sig viden om gennem de grundige studier under sit ophold i London. Ganske naturligt havde Tuxen & Hammerich derfor de bedste forudsætninger for at udvikle et sådant anlæg. De første eksperimenter blev gennemført i 1885 og i 1890 kunne virksomheden præsentere det første anlæg af denne type i drift²⁵.

Sammenfatning

Dansk gasmotorindustri blev udvidet betydeligt fra starten af 1880'erne, hvor stadig flere fabrikanter optog produktion af gasmotorer. Særlig hastig gik udviklingen efter 1881, hvor Ottos patent udløb. De mest indgribende forandringer i gasmotorindustriens udvikling skete imidlertid i 1885, da Tuxen & Hammerich for alvor begyndte at satse på tilvirkningen af gasmotorer. Med direktør Oscar Madsen i spidsen opbyggedes en ny moderne fabrik for gasmotorfabrikation i København.

En stor del af grundlaget for denne produktion var indhentet i udlandet. Oscar Madsens rejse til virksomheder i Tyskland, England og Skotland skaffede fornyet viden om produktionsforhold og maskinkonstruktion. Særligt erfaringerne fra opholdet ved Ottos Gasmotorfabrik i Deutz viste sig nyttige. Her blev der arbejdet med nye raffinerede værktøjsmaskiner og helt anderledes standarder for proceshastighed og præcision. Teknikker der endnu på daværende tidspunkt var næsten ukendte i Danmark. Usikkerhed overfor og begrænsede erfaringer med disse teknikker bevirkede dog, at de ikke blev udnyttet fuldt ud ved Tuxen & Hammerichs nye fabrik. Anderledes var det med den indvundne viden om maskinkonstruktioner, der blev kopieret og benyttet flittigt. Tuxen & Hammerich oparbejdede indenfor kort tid en position som landets næststørste gasmotorfabrikant. Kendetegnende for virksomheden var, at den forstod at forny og videreudvikle sine produkter. Et træk der ligele-

des gjorde sig gældende for markedets ledende virksomhed J.G.A. Eickhoff.

Udviklingen indenfor den danske gasmotorindustri i 1880'erne var i høj grad påvirket af inspiration indhentet fra udlandet. Tuxen & Hammerichs eksempel viser, at betydelige udviklingsomkostninger blev sparet ved at hente viden i udlandet. Overførslen og tilpasningen af teknikken til danske forhold var naturligvis forbundet med visse omkostninger, dog ikke modsvarende de oprindelige udgifter. De frigivne residualer gav mulighed for kontinuerlig udvikling, og en markedsdominerende position.

Noter

1. Følgende artikel står ubetinget i gæld til Ole Hyldtoft' tidligere arbejder indenfor området, »Københavns industrialisering 1840-1914« 1984, særligt side 142-156. Samt, »Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor« Erhvervshistorisk Årbog 1987, 75-126.
2. Dansk Ugeblad 1860, 289-90, 307-09. Journal for Haandværks- og Fabriksdrift 1861, 161-66.
3. A. Steenberg fungerede i 1860'erne som udgiver og redaktør af tidsskriftet »Journal for håndværks- og fabriksdrift«. I 1864 oprettede han, som den første i Danmark, et særlig teknisk bureau, der hjalp ansøgere i ind- og udland med at udtage og udnytte patenter.
4. Industri-Tidende 1866, 58-59.
5. Ole Hyldtoft, »Københavns industrialisering 1840-1914« 1984, 144-45.
6. Den Tekniske Forenings Tidsskrift 1880-81, 175-82.
7. Samme. Ole Hyldtoft, »Københavns industrialisering 1840-1914« 1984, 146.
8. N. Malmgren; »Danmarks industrielle etableringer« bd.1. 1888, 6. Eneretten blev erhvervet mod betaling af en patentafgift på 15% (jf. Ole Hyldtoft, »Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor« Erhvervshistorisk Årbog 1987, 110.)
9. Den Tekniske Forenings Tidsskrift 1880-81, 175-82. Særligt side 182.
10. Oftest var der tale om mindre småjusteringer og forbedringer af Otto motorens oprindelige principper. Af de patenterskrifter, der findes bevaret blandt Tuxen & Hammerichs arkivalier i Erhvervsarkivet, fremgår det, at virksomhedens konstruktører hovedsageligt stræbte imod at udvikle en motor, hvor den åbne flammetænding var opgivet til fordel for gløderør eller elektrisk tænding. Samlet set opnåede 9 danske virksomheder i 1880'erne tilsammen 14 patenter på gasmaskinekonstruktioner.
11. Ole Hyldtoft, »Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor« Erhvervshistorisk Årbog 1987, 112.
12. Maskinfabrikken Tuxen & Hammerichs arkiv, kataloger og brochurer over kølemaskiner, gasmaskiner og petroleumsmaskiner, 1884-1898.
13. J. P. E. Tuxen (1846-1937) var søn af daværende direktør N.E. Tuxen ved orlogsvæftet og begyndte som kadet i marinen. Kom senere i lære ved Burmeister & Wain. Videreuddannede sig senere ved en række maskinfabriker og skibsværfter i Skotland. Sammen med civilingeniør Holger Hammerich overtog han i 1876 Carl P. Langes Jernstøberi og Maskinfabrik i Nakskov (Dansk biografisk leksikon, 1943 bd. xxiv, 371. Desuden som note 14.)

14. Hvor intet andet er bemærket bygger følgende på Oscar Madsen dagbogsfortegnelser for årene. Disse er bevaret i Erhvervsarkivet (Maskinfabrikken Tuxen & Hammerichs arkiv, Tuxen & Hammerich, Nakskov-København, 1898). Fortegnelserne foreligger i to identiske versioner, der tidsmæssigt strækker sig fra Oscar Madsens indtræden i virksomheden i 1875 frem til 1898, hvor A/S Atlas overtog virksomheden. At dømme ud fra de indledende udsagn i fortegnelserne er de blevet renskrevet omkring 1935. For læsevenlighedens skyld er teksten ved direkte citationer underkastet en let modernisering.
15. Danmark var i perioden kun i begrænset omfang udgangspunkt for teknologioverførelse. Indenfor konstruktionen af elektriske maskiner skabte Danmark imidlertid opmærksomhed i udlandet. C. P. Jürgensens dynamo fik således guldmedalje ved verdensudstillingen i Paris 1882.
16. Fabrikken blev grundlagt i 1864 under navnet N. A. Otto & Cie. Fabrikanten Eugen Langen var den finansielle bagmand, mens medindehaveren Nicolaus August Otto stod for den tekniske kunne. Allerede i 1868 startede fabrikken en storskala produktion af Otto & Langen maskiner, da man i 1882 opgav denne produktion, til fordel for produktionen af den nye Otto motor, var der produceret ialt 2.649 af disse maskiner på 14 år. Det er i denne sammenhæng fabrikens ikke blot moderne, men teknologisk ledende produktion og indretning skal ses.
17. Crossley Bros. erhvervede i 1869 eneretten for England til at fabrikere Otto & Langen maskinen. I 1877 erhvervede virksomheden de samme rettigheder til Ottos nye motor. I Danmark leverede T. R. Englishs maskinforretning Otto motorer fra Crossley Bros.
18. Ingeniør Carl Winsløw (1852-1941), der fra 1881 overtog medindehaverenskab efter Holger Hammerich, var manden bag forsøgene med egne konstruktioner. Det lykkedes i 1882, 1883 og 1884 at få eneretsbevillinger på forskellige af disse gasmaskinekonstruktioner, som nævnt dog uden den store salgsucces. Efter uoverensstemmelser udtrådte Winsløw af firmaet i 1886. Om Winsløws virke som gasmaskinekonstruktør kan det bemærkes, at hans indsigt i dette emne bevirkede, at Burmeister & Wain, der i 1897 ønskede at komme i forbindelse med den tyske ingeniør Rudolf Diesel, benyttede Carl Winsløw som mellemmand. (Dansk biografisk leksikon, 1944 bd. xxvi, 100-101.)
19. Jan Pedersen, »Teknologisk udvikling i maskinindustrien: B & W 1875-1939« 1999, 162.
20. Maskinfabrikken Tuxen & Hammerichs arkiv, kataloger og brochurer over kølemaskiner, gasmaskiner og petroleumsmaskiner, 1884-1898.
21. Ole Hyltoft, »Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor« Erhvervshistorisk Årbog 1987, 112.
22. Jan Pedersen, »Teknologisk udvikling i maskinindustrien: B & W 1875-1939« 1999, 192.
23. Poul Strømstad, »Teknologioverførelse eller hvor lærte de det?« Fabrik og Bolig 1989, bd. 1, 8.
24. Vedr. kunstige køleanlæg se Ole Hyltoft, »Teknologiske forandringer i dansk industri 1870-1896« 1996, 81.
25. Maskinfabrikken Tuxen & Hammerichs arkiv, kataloger og brochurer over kølemaskiner, gasmaskiner og petroleumsmaskiner, 1884-1898. Desuden som note 14.

Brandpolitiloven af 1926

Falcks Redningskorps' betydning for indførelsen af privatiseret brandslukning i Danmark¹

AF MORTEN MANDEL HANSEN

I den vestlige verden organiseres brandslukning som hovedregel af det offentlige, men i Danmark varetager det private Falcks Redningskorps brandslukningen i 175 af landets 275 kommuner. Denne artikel forsøger med baggrund i en række stort set hidtil uudnyttede kilder at svare på, hvorfor der i 1926 blev åbnet mulighed for, at private brandvæsener kunne varetage den offentlige slukningsforpligtelse. Artiklen sandsynliggør på grundlag af en undersøgelse af både rigsdagens arbejde, den demografiske og teknologiske udvikling og af Falcks aktiviteter i tiden op til lovændringen i 1926, at muligheden for udlicitering af brandslukning var et forsøg på at tilpasse lovgivningen til det hastigt forandrede samfund. Et samfund hvori Falck allerede var engageret i brandslukning før 1926.

En af artiklens konklusioner er, at Falck tjente som inspirationskilde for de danske parlamentarikere i 1926, men samtidig understreges det, at der ikke kan opstilles et monokausalt forhold mellem Falck og lovændringen i 1926. Tværtimod dokumenterer artiklen også, at grundlaget for lovændringen var dels den tekniske og den bebyggelsesmæssige udvikling, dels en latent konflikt, der lå imellem økonomiske interesser hos købstæderne, sognekommunerne og brandforsikringsselskaberne.

Indledning

Falcks Redningskorps² er for mange danskere synonymt med al brandslukning og ambulancekørsel i Danmark. Det er ikke underligt, at det forholder sig sådan, allerede i begyndelsen af 1920'erne blev Falck opfattet som en halvoffentlig institution af samfundstjenstlig karakter³. Det er meget få firmaer forundt, at deres navn på denne måde er synonym med en hel branche eller alle tilsvarende produkter⁴. En sandsynlig årsag til Falcks position er, at virksomheden ikke opfattes som et privat selskab, men som en offentlig myndighed⁵.

Brandslukning er ikke en velfærdsydelse, men er på linie med politi, retsvæsen og militær det, som økonomer definerer som et ægte offentligt gode⁶.

Karakteristisk for den slags goder er, at når de først eksisterer, så kan ingen fratages dem, uanset på hvilken måde de finansieres – og *det forhold, at én borger har glæde af dem påvirker ikke den nytte, andre kan have samtidigt*⁷.

Brandvæsenet rykker ud i tilfælde af brand for at redde menneskeliv og materielle værdier. Der skelnes ikke mellem riges og fattiges brande, altså social sikkerhed i basal forstand. Dertil kommer, at brandslukning ikke kun er til gavn for den specifikke borger hvis hus brænder, men også for de omkringboende borgere, hvis huse er truet af branden.

I den vestlige verden organiseres brandbekæmpelse som hovedregel af det offentlige⁸. Også i Danmark er der tradition for, at brandslukning leveres af det offentlige, således fastslår den danske lovgivning, at opretholdelsen af et tilstrækkeligt beredskab er en offentlig opgave. Det er kommunernes ansvar, at brandvæsenet kan dække hele landet⁹. Det er derfor ikke umiddelbart klart, hvorfor det private Falck varetager brandslukningspligten i 175 af Danmarks 275 kommuner¹⁰. Det juridiske grundlag herfor er Beredskabslovens § 13, hvori det hedder at »Kommunalbestyrelsen kan indgå aftale med en anden kommunalbestyrelse, med private redningsvæsner eller med andre om at udføre opgaver inden for kommunens redningsberedskab [...]«¹¹. Loven giver således mulighed for, at de ansvarlige myndigheder kan udlicitere beredskabsforpligtelserne til private virksomheder.

Første gang denne mulighed for at entrere med private brandvæsener opstod var med brandpolitiloven i 1926. I resten af denne artikel er det hensigten at svare på, hvorfor der med revisionen af brandpolitiloven i 1926 blev åbnet mulighed for, at private brandvæsener kunne varetage den offentlige slukningsforpligtelse? Undersøgelsen udspringer af den antagelse, at lovændringen i 1926 var et led i en tilpasning af loven til den virkelighed, som var, at Falck allerede før 1926 i Odenseområdet havde privatiseret brandslukningen. Jeg har valgt at afprøve min hypotese på et snævert afgrænset kildemateriale, der relaterer sig til situationen i og omkring Odense. Det væsentligste argument for netop denne afgrænsning er, at

Odense var det første sted Falck etablerede sig i provinsen og det første sted overhovedet, at firmaet engagerede sig i decideret brandslukning¹². Det begrænsede kildemateriale bevirker, at denne artikel ikke gør krav på at være en udtømmende besvarelse af problemstillingen. Undersøgelsen har en aktør- og beslutningsorienteret tilgang. Det er med Per H. Hansens ord således et grundlæggende synspunkt, at fokusering på brudflader og uenigheder mellem de forskellige aktører er en frugtbar fremgangsmåde ved analysen af deres forskellige interesser og motiver¹³.

Det er relevant at undersøge denne udvikling af flere grunde. Netop fordi der ikke er fokus på det private element i brandslukningen, men at en stor del af befolkningen tror, at Falck er en offentlig virksomhed, er det interessant at undersøge, hvorfor lovgivningen gav mulighed for at privatisere brandvæsenet. Samtidig beskæftiger problemstillingen sig med en væsentlig del af den verserende politiske debat. Nemlig hvilke motiver og argumenter der ligger til grund for udlicitering af offentlige ydelser og goder. Væsentligt er det også, at der ikke er skrevet noget om udviklingen i retning af privatisering af brandvæsenet. Der er skrevet mange hyldemeter om privatisering af alle tænkelige brancher, endnu flere meter om teorierne bag privatisering og udlicitering. Imidlertid er der ikke lavet en eneste undersøgelse af, hvorfor et af de ægte offentlige goder, brandslukningen, som den naturligste ting er privatiseret.

Først skitseres en kort forskningsoversigt, dernæst vil jeg, med baggrund i en række hidtil stort set uudnyttede kilder analysere to handlingsforløb, som er delvist parallelle i tid. Derfor falder undersøgelsen i to dele, som hver især skrider kronologisk frem. Den første del omhandler, med udgangspunkt i Odense, miljøet for danske brandvæsener, herunder Falcks Redningskorps før 1926. Undersøgelsens anden del tager udgangspunkt i det politiske arbejde med at ændre lovgivningen. Efter selve undersøgelsen vil jeg knytte nogle principielle kommentarer til dokumentationsmaterialets karakter og kildeværdi.

Forskningsoversigt

Der er hidtil ikke skrevet noget om udviklingen frem til strukturen med både offentlige og privat brandvæsener. For *Bogen om Falck &*

Zonen. Hurtig hjælp er dobbelt hjælp fra 1975 er det gældende, at der ikke er tale om forskning, men blot et indblik i firmaet Falcks selvforståelse. Bogen behandler ikke årsagerne til lovændringen i 1926, men nævner blot, at den gav mulighed for, at Falck kunne varetage brandslukning¹⁴.

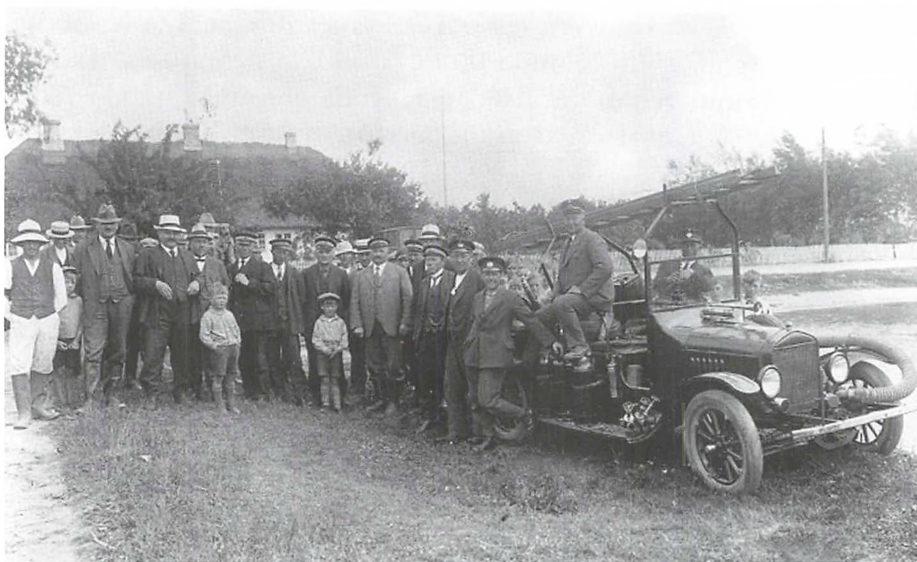
I 1944 skrev en af Falcks daværende direktører H. Duelund *Falck paa Fyn i 25 Aar*. Det er en beretning om Falcks Redningskorps skrevet i anledning af, at Sophus Falck i 1919 oprettede sin første redningsstation i provinsen i Odense. Bogens tyngde er i periodens sidste halvdel, som tildeles 75% af siderne. Med hensyn til lovændringerne i 1926 konstateres det blot, at de havde været længe undervejs, samt at »Brandpolitiloven af 31. Marts 1926 betød et stort fremskridt.«¹⁵. Værket bærer tydelige præg af at være baseret på forfatterens egne erindringer, hvilket gør det svært at kategorisere bogen som forskning. Udover disse to værker, som er de lettest tilgængelige, har Falck udgivet en række værker som alle fortæller historien om Falcks udvikling. For alle disse værker gælder det, at de ikke er videre anvendelige til at forklare den lovændring, som gjorde det muligt at udlicitere den kommunale slukningsforpligtelse.

Brandslukningens vilkår

Brandforsikring

Først med Københavns brand 20. oktober 1728 blev der taget initiativ til dannelsen af en egentlig brandforsikring og i 1731 oprettedes ved kgl. Resolution af 21. januar Københavns Brandforsikring. 30 år senere dannedes en egentlig brandforsikring, som dækkede bygninger i købstæderne og på landet, nemlig Købstædernes Brandforsikring. Efter godt 60 år udgjorde forsikringssummen på landejendomme i Købstædernes Brandforsikring et så stort beløb, at regeringen besluttede sig for at oprette decideret brandforsikring for landet. Det resulterede i, at Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger blev dannet i februar 1792¹⁶. Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger havde fra 1800 branddirektører som forretningsførere¹⁷.

Efter 1861 mistede branddirektøren tilsynspligten med brandvæsenet og opretholdelsen af brandpolitilovens bestemmelser. Forandringen var dog ikke nær så mærkbar som man kunne foranlediges til at tro. Befolkningen var vant til at kontakte branddirektørerne i

Sprøjteøvelse på Lolland ca. 1930. Sprøjte Ford T fra ca. 1926. Foto: Museum for Zone-Redningskorpset.

spørgsmål om fortolkning af lovgivningen og fortsatte derfor med denne praksis. Samtidig havde brandforsikringen en forståelig interesse i, at lovens forskrifter blev fulgt og brandfaren derved minimeret. Derfor fortsatte branddirektørerne med tilsyns- og konsulentvirksomheden¹⁸. Lovændringerne havde ingen indflydelse på, at branddirektøren stadig havde kommandoen ved brandslukningsindsatser, loven foreskrev således, at

Kommandoen ved Ildebranden, med al deraf hørende Myndighed og det dermed følgende Ansvar har Brandfogeden. Naar Branddirektøren, som snarest mulig har at begive sig til Brandstedet, kommer tilstede, da er det en Selvfølge at han kan overtage Kommandoen¹⁹.

De lovmæssige rammer før 1926

Indtil revisionen af brandlovgivningen i 1926 var de danske provinsbrandvæsener underlagt en lovgivning fra 1861 og 1873²⁰. I 1873, da købstadsbrandloven blev givet, var de såkaldte kommunesprøjter de eneste større slukningsredskaber. Deres pumper blev drevet ved håndkraft og selve sprøjten skulle trækkes hen til branden af heste eller mandskabet. Vandet til sprøjterne måtte hentes i kar eller spande fra de nærmeste pumper eller naturlige vandforråd. Et så-

dant slukningsarbejde krævede selvsagt et meget stort mandskab²¹. De få regler, som købstadsbrandloven indeholdt om brandvæsenernes organisation, forudsatte, at brandvæsenet kun skulle operere indenfor den enkelte købstads grænser. Derfor skulle det nødvendige brandmateriel anskaffes for købstadens egen regning.

Bebyggelsesmønstret på landet

Forandringerne i bebyggelsesmønstret og befolkningssammensætningen i landområderne spillede en væsentlig rolle i organiseringen af brandslukningen i Danmark. Denne undersøgelse knapt tilmålte plads tillader ikke en analyse af den bebyggelsesmæssige og demografiske udvikling i Danmark, men giver blot mulighed for kort at skitsere den gryende urbanisering af landområderne. Niels Peter Stilling har i sin bog *De nye byer* undersøgt den dynamiske byudvikling i perioden 1840-1940. Heri beskrives overgangen fra et agrart landsbysamfund til et bymæssigt bebygget område ved at fastslå skiftet fra »[...] landsby til stationsby/bymæssig bebyggelse til det tidspunkt, hvor mere end halvdelen af befolkningen i et bestemt område lever af andet end landbrug og de dertil knyttede traditionelle »serviceerhverv« som præst, skolelærer og landsbysmed.«²². I denne optik bliver det klart, at det danske samfund i løbet af slutningen af det nittende århundrede og starten af det tyvende århundrede gennemgik et forløb, som på mange områder udlignede de store forskelle mellem land og by.

Stilling undersøger systematisk vilkårene for stationsbyernes opståen, de befolkningsmæssige og erhvervsmæssige forudsætninger for og konsekvenser af stationsbyernes opståen. Stationsbyen er et begreb opstået som følge af jernbanens status som symbol på den tekniske udvikling og markedsorienteringen, her var tale om et produkt af urbaniseringen, som netop pga. jernbanens symbolske funktion, kom til at dække over både de købstadslignende byer, såvel som over små klynger af huse omkring en jernbanestation og alle de derimellem liggende mellemformer af bebyggelser på landet²³. Stationsbyerne karakteriseres som »...forposter i den markedsøkonomiske udviklingsproces på landet; [...] denne form for urbanisering i landdistrikterne [...] udtryk for nogle af de væsentlige strukturelle ændringer, som det danske landbosamfund gennemløb [...]og...] kom til at spille en central rolle i landboernes tilværelse.«²⁴.

En af de væsentligste forandringer for landbosamfundet var, at det moderne kapital og markedsbaserede samfund slog igennem på organiseringen af såvel levevis, politiske forhold og bebyggelsesstrukturen. Denne gradvise urbanisering af landområderne var selv sagt med til at øge behovet for et effektivt slukningsberedskab i sognekommunerne. Ikke kun fordi antallet af indbyggere i sognekommunerne steg, men måske i endnu højere grad fordi bebyggelsen nu havde bymæssig karakter og ikke var spredt som hidtil. Derved øgedes risikoen for brandspredning betragteligt. Denne udvikling skabte grundlaget for, at sognekommunerne fik et stigende behov for slukningsassistance fra købstadsbrandvæsenerne.

Den tekniske udvikling

I de næsten 50 år, der var gået fra vedtagelsen af købstadsbrandloven i 1873 til 1920, var der sket en stor udvikling indenfor brandslukning i Danmark. Særligt på det tekniske område var loven blevet distanceret af udviklingen. Opfindelsen af automobilet og af den motordrevne pumpe var af afgørende betydning for brandslukningen. Takket være disse to opfindelser var det muligt at fremstille automobilsprøjter, som i Danmark først blev udbredt i starten af 1920'erne²⁵. Den store gevinst ved disse sprøjter var, at udrykningstiden blev kortere, da sprøjten ikke mere blev trukket af heste eller mandskabet. Pumpekapaciteten blev tillige forøget væsentligt, da pumperne ikke mere skulle drives ved håndkraft. Disse tekniske landvindinger gjorde, at det i højere grad end hidtil blev muligt at yde mellemkommunalbistand ved brandslukning. Med de nye sprøjter tog det ikke længere halve dage at komme til hjælp i en nabokommune.

I takt med, at denne udvikling tog fart, savnedes regler for spørgsmålene om omfanget af brandvæsenernes pligt til at yde hinanden assistance. Brandpolitiloven af 1861 fastslog, at et købstadsbrandvæsen kun kunne rekvireres til assistance ved brand uden for kommunegrænsen på foranledning af den stedlige brandfoged eller politimesteren²⁶. Oprindeligt var det en regel, som, fordi den havde til formål at sikre, at alarmeringen var alvor, sikrede købstadsbrandvæsenet mod misbrug, men den endte med at være en hæmsko for både land- og købstadsbrandvæsenerne. Baggrunden for den udvikling er, at købstadsbrandvæsenerne ikke bare kørte til hjælp i andre kommuner uden at få betaling for deres udgifter. Hvis rekvisitionen

ikke var foretaget af den korrekte myndighed, kunne købstadsbrandvæsenets økonomiske krav lettere afvises. Dette underbygges af et brev fra brandinspektøren i Odense til byens brandkommission, hvori han skriver, at han som konsekvens af Den almindelige Brandforsikring for Landbygningers manglende vilje til at betale for assistance fra Odense foreslår, at »[...] der kun sker Udrykning, når Rekvirering af Assistance foretages i henhold til reglerne i Brandpolitiloven for Landet af 2. Marts 1861 §33 [...]«²⁷.

Det førte til nogle nærmest groteske situationer fx i forbindelse med en brand i Glamsbjerg Hotel den 13. december 1920. Jørgen Fink, som blandt mange andre forhold også behandler hotelbranden i sin artikel »Købstad og stationsby. Familien Plum i Assens og Glamsbjerg stationsby«, beskriver selve brandforløbet og dens nærmere baggrund. Ifølge Fink bestod hotellet af en toetages pakhusbygning, en købmandsforretning, en hotel og restaurationsbygning i to etager med kviste og tårne mod gaden, en festsal i en tidligere staldbygning og en stald og vognport. Hele dette omfangsrige bygningskompleks blev angrebet af ildløs, tilsyneladende som følge af forretningsbestyrerens uforsigtighed i et brændstoflager under hotellet. Forretningsbestyreren omkom ved branden og store dele af bygningerne gik tabt. Fink gør således status: »Det lykkedes at redde stald og vognport, festsal og den sydlige del af hotellet, mens pakhusbygningen og købmandsforretningen nedbrændte helt sammen med den nordlige del af hotellet.«²⁸.

Brandinspektør Olsens redegørelse til brandkommissionen om assistancen til branden i Glamsbjerg Hotel illustrerer meget vel det groteske i forholdet mellem købstæder og landbrandvæsenerne. Klokkeren 09.15 blev Odense Brandvæsen anmodet om assistance, men fordi anmodningen ikke kom fra en godkendt rekvirerende myndighed, blev udrykningen først foretaget halvanden time senere, nemlig klokken 10.50, da politimesteren i Assens rekvirerede hjælpen. Situationen bliver ikke mindre grotesk af, at det udelukkende var økonomiske motiver, der lå til grund for forsinkelsen, således taler Olsens bemærkninger for sig selv:

Uden Odense Brandvæsens Bistand var alle Hotellets Bygninger bleven Luernes Rov. Det maa beklages, at Forholdene ikke er saaledes, at Købstadsbrandvæsenet kan faa sine Udgifter dækkede, i saa Fald havde Hjælpen været paa Brandstedet ca. 1½ time før og den største del af Hotelbygningen vilde være bleven reddet. Udgifterne, der forhaabentlig bliver dækkede, fremgaar af det hoslagte Bilag.²⁹

Som det ses, medførte den generelle tekniske udvikling en kapacitetsforøgelse af brandslukningsredskaberne. En direkte afledt konsekvens af forandringerne i bebyggelsesstrukturen og denne effektivisering var, at økonomiske hensyn kom til at spille en stor rolle ved brandslukning i Danmark.

Finansiering af brandvæsenet

Selv om der i brandlovgivningen stod, at den enkelte sogne- og købstadskommune havde ansvaret for, at der var et beredskab mod brand, så var det ikke udelukkende kommunerne, som betalte for udgifterne til brandvæsenet. Driftsudgifter skulle kommunen afholde, men en væsentlig del af de samlede udgifter til brandvæsenet blev betalt af brandforsikringerne³⁰. I praksis foregik det på den måde, at brandvæsenet efter en udrykning sendte en opgørelse til den brandforsikring, som dækkede den brændte ejendom. Brandvæsenets udgifter til slukningen af den specifikke brand blev sat i forhold til værdien af de reddede effekter. På den baggrund blev selskabet anmodet om at afholde udgifterne forbundet med at redde værdier og dermed spare selskabet penge³¹.

Denne særlige finansieringsform er væsentlig at holde fast i, fordi den var kimen til en konflikt mellem brandvæsenet og brandforsikringen på Fyn. Således blev Odense Brandvæsen uenige med Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger om størrelsen og dermed også dækningen af udgifterne i forbindelse med brandslukning på landet. Det gav anledning til, at der i Odense blev sæt tvivl om brandvæsenets rolle³². Kernen i sagen var, at brandforsikringens branddirektør Guldbransen den 26. februar 1921 havde anmodet Odense Brandvæsen om assistance til en brand i landsbyen Fremmelev i Lunde sogn. Branddirektøren var ikke officielt rekvirent, men brandvæsenet rykkede alligevel ud, fordi selskabet hidtil havde dækket alle udgifter forbundet med slukning af bygninger, som det forsikrede³³.

Efter branden sendte brandinspektør Olsen en skrivelse til branddirektør Guldbransen med oplysninger om, at »Brandvæsenets Redskaber led ganske overordentligt... [samt at det må] ...betragtes som givet, Odense Brandvæsens Arbejde hindrede, at hele Landsbyen blev Luernes Rov.«³⁴. Det var derfor en ganske stor regning lydende på 3.253 kr. og 11 øre, som brandvæsenet præsenterede for brandforsikringen. Direktør Guldbransen ville ikke aner-

kende regningens størrelse og den 10. juni 1921, altså 6 uger efter modtagelsen af regningen, skrev han tilsyneladende til Odense Brandvæsen, at han kun ville tilbyde 1200 kr. for udrykningen til Fremmelev. Det er ikke muligt at finde Guldbrandsens brev af 10. juni, men den øvrige korrespondance mellem brandforsikringen og brandvæsenet, samt korrespondancen mellem brandinspektøren og brandkommissionen, indikerer to forhold. For det første, at det manglende brev var Guldbrandsens første reaktion på regningen³⁵. Det andet er, at det bekræftes, at Guldbrandsen ikke ville betale mere end godt en tredjedel af regningens pålydende³⁶.

Brandinspektør Olsen reagerede stærkt på Guldbrandsens manglende vilje til at betale. Som allerede nævnt foreslog han reglerne for, hvem der kunne rekvirere brandvæsenet opstrammet. Endnu videre gik han i sit forslag om, »[...] at Brandvæsenets Udrykning med Automobilsprøjter i fremtidige Tilfælde kategorisk nægtes, at der til Brande paa Landet rykkes ud med den alm. Landsprøjte til Hesteforspand [...]«³⁷. Odense Brandvæsen skulle altså ikke være til grin for landkommuner eller brandforsikringer, som hverken ville anskaffe sig moderne slukningsmateriel eller betale prisen for, at købstadsbrandvæsenet assisterede ved brandslukningen. Det fremgår endvidere af den bevarede korrespondance i Fremmelevsagen, at brandforsikringen fik rimeligheden i regningen fra Odense Brandvæsen vurderet hos Brandforsikringens Tilsynsråd, som i september 1921 afgjorde, at de allerede henviste 1200 kr. var et passende beløb, og rådet kunne »ikke gaa med til nogen Forhøjelse.«³⁸. Med denne kendelse fra tilsynsrådet fastholdt branddirektør Guldbrandsen, at han anså sagen som afsluttet og på trods af massive protester fra Odense Brandvæsen og kommunen udbetalte brandforsikringen ikke mere end de 1200 kr., som blev anvist i juni 1921. Den direkte følge af denne sag blev, at Odense byråd den 5. december 1921 vedtog

[...] fremtidigt kun at lade Brandvæsenets Automobilsprøjter deltage i Brandslukning paa Landet i Tilfælde, hvor der forud foreligger bindende Aftale om Afholdelse af Omkostningerne ved Udrykningen. Hvis saadanne Tilfælde maatte foreligge, hvor Automobilsprøjternes Medvirkning maa sige at være af stor, maaske endog samfundsmæssig Betydning, men hvor Aftale om omkostningernes Betaling ikke foreligger, da skal Tilladelse til Udrykning indhentes hos Byraadets Formand eller i hans Fraværelse hos Næstformanden.³⁹

Som det senere vil fremgå, fik dette brud mellem brandforsikringen og Odense Brandvæsen vidtrækkende konsekvenser for den fremtidige struktur af brandslukning.

Falcks Redningskorps

Grundlæggeren af Falcks Redningskorps Sophus Falck blev født den 15. november 1864. Hans far var tobaksfabrikant og Sophus Falck voksede op nær Nikolaj tårn, som var base for Københavns Brandvæsen. Det er nærliggende at antage, at det var denne nære kontakt med brandvæsenet som ansporede Sophus Falck til at starte sit redningskorps. Falck fik dog først langt senere ideen til sit korps. Han gik i lære som bøssemager og efter sin svendeprøve i 1884 valgte han at rejse til Amerika. Dagen før sin afrejse var han vidne til branden på Christiansborg Slot, han har senere sagt, at det var den udtalte mangel på ledelse, organisation, ro og disciplin, som inspirerede ham til at starte sit eget korps. Efter sin rejse rundt i Amerika startede Falck forskellige virksomheder inden han den 3. oktober 1906 kl. 16.30 åbnede sin første redningsstation – nøjagtigt 22 år efter Christiansborg branden.

Udgangspunktet for Falck var ikke brandslukning, men brandredning, som var datidens betegnelse for det, der i nutidens sprogbrug hedder følgeskadebekæmpelse. Den oprindelige tanke var således, at Falck skulle rykke ud til brande og redde værdier efter selve brandslukning. Det vil kort sagt sige at begrænse vandskade, tagafdækning, flytning af møbler og andre værdier. Tanken var så, at brandforsikringen skulle betale Falck en ydelse for at minimere selve skadeserstatningen. Falck udvidede dog sit repertoire og blandt andre aktiviteter oprettede han allerede i 1909 afdeling B, som skulle sælge brandslukningsmateriel. Falck kom til Odense i 1919 fordi han købte vognmand Steffen Mairs ambulancetransport og dermed ambulancedriften i Odense⁴⁰.

Falcks tilstedeværelse på Fyn

Som følge af, at Odense Brandvæsen skærpede betingelserne for udrykning på landet, blev det klart, at sognekommunernes stedlige slukningstjenester var særdeles primitive. De ringe forhold på landet var til dels en konsekvens af brandpolitiloven af 1861, som fastslog, at kommunerne kun havde pligt til at anskaffe en sprøjte, såfremt sognerådet anså det for nødvendigt. Hertil kom, at de anvendte ressourcer ikke var tilstrækkelige til at skaffe motorsprøjter for slet ikke at tale om automobilsprøjter. Disse meget dårlige betingelser for brandbekæmpelse på landet var ikke ukendt for Falck, som siden 1919 havde haft en aftale med Odense Brandvæ-

Chevrolet 1929 sprøjte
på personvognschassis.
Zone-Redningskorpset i
Slemminge.

Foto: Museum for Zone-
Redningskorpset.

sen om, at det alarmerede Falcks brandredning ved samtlige brande⁴¹.

Denne alarmeringsprocedure blev taget meget alvorligt af både Falck og brandvæsenet, hvilket fremgår af en brevveksling brandinspektøren havde, foranlediget af en episode i august 1922, hvor en »[...] Sprøjtefører Heinsen har glemt at alarmere Politiet og Falck, inden han blev løst af ved Alarmbordet [...]«⁴². Politimesteren sendte en anmodning til brandinspektøren om, at den alvorlige forsømmelse blev påtalt for Heinsen. Sagen endte med, at brandinspektøren skriftligt indskærpede alarmeringsprocedurerne, »[...] at i Henhold til den tidligere givne Ordre, skal Politistationen og Falcks Redningskorps alarmeres i ethvert Tilfælde, hvor regelmæssige Udrykning finder Sted.«⁴³. Sagen her er selvfølgelig ikke et bevis for, at Falck allerede på dette tidspunkt foretog brandslukning, men den dokumenterer, at Falck var med ved samtlige brande i Odense.

Samtidig med alarmeringsfejlen skete der noget, som afgørende dokumenterer, at Falcks Redningskorps var engageret i brandslukning. Det fremgår nemlig af et notat fra brandinspektør Olsen til brandkommissionen, at direktør Falck ved et besøg på brandstationen i august 1922 tilbød at købe 3 af brandvæsenets gamle sprøjter. Trods betænkeligheder anbefalede Olsen brandkommissionen at acceptere Falcks tilbud⁴⁴. På baggrund af Olsens indstilling er det sandsynligt, at Falck købte de 3 gamle sprøjter. Episoden bekræfter, at Falck i det mindste var interesseret i at udvide aktiviteterne til også at omfatte brandslukning.

Kildematerialet dokumenterer imidlertid klart, at Falck senest fra

december 1922 deltog aktivt i brandslukning. Det fremgår af brandinspektør Olsens bevarede manuskript til et indlæg i Fyns Socialdemokrat, at det var almindeligt accepteret, at Falck var et reelt alternativ til brandvæsenet⁴⁵. I den specifikke sag handlede det om, at Fyns Socialdemokrat den 9. december 1922 skrev, at en bygning i Glamsbjerg ikke blev reddet fra flammerne, fordi Odense Brandvæsen af konkurrencehensyn var uvillige til at alarmere Falcks motorsprøjter. Placeringen af Falck i et konkurrenceforhold til Odense Brandvæsen dokumenterer således, at Falck sandsynligvis allerede havde slukket brande før december 1922⁴⁶.

En væsentlig anke mod de fremførte argumenter er, at dokumentationen for Falcks aktiviteter hovedsagligt beror på indikationer. Det er således muligt for tvivlere at påstå, at der ikke er ført entydig dokumentation for, at Falck slukkede brande før det var lovligt i 1926. Den sidste rest af tvivl elimineres endegyldigt af det sidste led i argumentationsrækken. I oktober 1922 fremsatte Falck et tilbud om at varetage brandslukningen i Odense kommune. Falck benyttede simpelthen en reorganisering af brandvæsenet til at forsøge at overtage slukningsforpligtelserne⁴⁷.

Kort skitseret var situationen den, at Odense Kommune ønskede at stationere slukningsmateriel på Falcks redningsstation på Klostervej. Brandvæsenet ville så derfra rykke ud til brande, som var tættere derpå end på stationen på Slottet. Den 25. september rettede kommunen henvendelse til Falck for at høre deres vurdering af forslaget⁴⁸. Falck besvarede henvendelsen ved at foreslå, at der tegnedes en kontrakt mellem Odense kommune og Falck således, at al brandslukning blev varetaget af Falcks personale, men med kommunens materiel⁴⁹. Odense kommune afslog tilbuddet. Falcks aktiviteter på Fyn bekræftes yderligere af, at Svendborg byråd i 1924 tegnede en overenskomst med Falck om brandslukning.

Det fremgår af byrådsforhandlingerne, at baggrunden oprindeligt var en modernisering af brandvæsenet⁵⁰. Igen benyttede Falck lejligheden til at tilbyde en overenskomst og denne gang med mere held end i Odense⁵¹. Det kom tilsyneladende bag på de kommunale brandchefer, at Falck ønskede at varetage den faktiske slukning, således skrev Fredericias brandinspektør »Jeg havde efter tidligere Meddelelser forstaaet Sagen saaledes, som Falck kun skulde være Vognmand, men han er jo her tillige Brandentreprenør. Sagen haester vist.«⁵². Der er således ingen tvivl om, at Falck var engageret i

brandslukning før 1926, det interessante er derfor at undersøge, hvilke reaktioner det medførte.

Brandinspektør Olsen og brandloven

Som beskrevet i afsnittet om den teknologiske udvikling skete der et skred i antallet af købstadsbrandvæseners udrykning til brande på landet i takt med indførelsen af især motorsprøjter og automobilsprøjter⁵³. Denne udvikling medførte en stigende utilfredshed blandt købstadsbrandvæsenerne, som ikke mente, at borgerne i købstæderne skulle betale for brandslukningen på landet. På den baggrund tog Odenses brandinspektør Olsen initiativ til at samle alle de købstæder, som havde en automobilsprøjte⁵⁴. Initiativet skulle sikre, at disse i brandmæssig henseende privilegerede, men samtidigt af problemet særligt hårdt ramte, købstæder kunne stå sammen om at påvirke Rigsdagen »[...] saaledes at det ikke fremtidig bliver Pligt for Købstædernes Brandvæsen at deltage i Brandslukning ved Ildebrand paa Landet uden Vederlag.«⁵⁵.

Brandinspektør Olsen var en flittig mand, som ikke nøjedes med at påvirke lovgivningen denne ene gang. Kildematerialet afslører, at Olsen var langt inde i overvejelser om, hvordan, den fremtidige lovgivning skulle udformes. Særligt to forhold er interessante i denne sammenhæng. For det første havde han en fortrolig kontakt i justitsministeriet, som sendte udkast til lovforslag til Odense, for at Olsen kunne kommentere dem⁵⁶. I den forbindelse kan det nævnes, at Olsen også deltog i fortrolige møder i justitsministeriet⁵⁷. For det andet fremgår det af et brev fra brandinspektøren i Fredericia til Olsen i Odense, at den kontrakt, som Falck tegnede med Svendborg kommune, mødte kraftig modstand i Brandinspektørforeningen. I et brev til justitsministeriet redegjorde foreningen for, hvorfor den ikke ønskede, at Falck overtog de lovbestemte slukningsforpligtelser. Det var dels af principielle grunde, dels fordi det stred imod lovgivningen »[...] idet Kommunen formentlig ikke kan overdrage til Redningskorpsets sine Forpligtelser til at møde ved Ildebrande udenfor Kommunen.«⁵⁸.

Rigsdagens lovarbejde

Før analysen af det deciderede lovarbejde vil jeg kort præsentere den landstingsmand, som i perioden fra 1902 til 1926 var det mest

fremtrædende og gennemgående medlem i de fleste af Landstingets udvalg nedsat til behandling af forslag til lov om brandpolitiet på landet. Peter Kristian Ejsing blev født den 7. september 1855. Hans far var læreruddannet og gårdejer i Jelling. Peter Ejsing blev selv lærer og overtog ved faderens død fædrenejgården Mosevang ved Jelling.

Han bestred en lang række tillidposter, var bl.a. kasserer og forretningsfører for Vejle Amts yngre Brandforsikring, sognerådsmedlem i en kort periode, fra 1897-1910 var han amtsrådsmedlem og i en årrække (1924-33) formand for tilsynsrådet i Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger. I en uafbrudt periode fra 19. september 1902 til 1. oktober 1928 var han landstingsmand for venstre. Udover at være medlem af de nævnte udvalg til behandling af forslag til brandpolitiloven var han medlem af Udvalget af 1911 angående foranstaltninger til formindskelse af antallet af ildebrände på landet⁵⁹.

De tidlige forsøg

Brandpolitiloven fra 1926 erstattede en 65 år gammel lov, som havde været næsten uændret i alle årene. På grund af de mange forandringer, der var sket inden for byggeri, maskiner, belysning og teknologi i almindelighed, var loven blevet utidssvarende. Det var dog ikke ensbetydende med, at Rigsdagen ikke havde forsøgt at reformere loven. Problemet var, at det hidtil ikke havde været muligt at nå til enighed. I Rigsdagssamlingen i 1902-03 fremsatte daværende justitsminister Alberti et nyt lovforslag. Dette forslag strandede på grund af brandforsikringernes modvilje mod et forslag om også at tillade snævre skorstene i stråttækte bygninger⁶⁰. I oktober 1922 forelagde justitsminister Rytter lovforslaget igen, men det lykkedes heller ikke denne gang at få vedtaget en ny lov. Først med Steinckes forslag i oktober 1925 lykkedes det at få vedtaget en ny brandpolitilov.

De første private sprøjter

Første gang, begrebet privatejede sprøjter kædes sammen med den offentlige slukningsforpligtelse, er i Albertis lovforslag fra 1901, hvori det foreslås, at en kommune kan »[...] træffe Overenskomst med Sprøjtens Ejer om en billig Godtgørelse for dens Brug som Kommunesprøjte.«⁶¹. Det var altså tanken, at fx den lokale smed kunne modtage penge fra kommunen, hvis han lod sin sprøjte un-

derlægge de samme krav, der blev stillet til kommunesprøjter. På denne måde kunne han få dækket nogle af sine omkostninger samtidig med, at kommunen slap for at anskaffe sig sin egen sprøjte. På trods af den umiddelbare lighed mellem denne ordning og en kontrakt med et privat brandvæsen er der meget stor forskel på de to løsninger.

Da der næste gang blev stillet forslag om en ny brandpolitilov, var den private sprøjte fjernet og der blev i stedet stillet forslag om, at kommunerne kunne træffe aftaler med en købstadskommune eller en anden landkommune, som havde et mere veludviklet brandvæsen⁶². Det var en væsentlig forandring i forhold til tidligere, men effekten af bestemmelsen var ringe, fordi der samtidig var en bestemmelse om, at der »I ethvert Sogn skal findes mindst en transportabel Sprøjte [...]«⁶³. Det fremgår af Rigsdagstidende, at bestemmelserne om dimensioneringen af beredskabet gav anledning til megen diskussion allerede under Landstingets førstebehandling af lovforslaget den 20. oktober 1922. Blandt ordførerne på området var der bred enighed om, at det ikke var realistisk at indføre en bestemmelse om, at alle sogne skulle have en sprøjte. Argumentet bag modstanden var, at det ikke var alle sogne, som havde vandforråd, hvorved sprøjten reelt set ville blive ubrugelig⁶⁴.

I følge forhandlingerne på Rigsdagen var det meget sparsomt med konstruktive løsninger på problemet med kravet om en sprøjte i hvert sogn. Det fremgår, at Ejsing og Laursen var de eneste, som fremkom med alternativer, som ville opretholde lovforslagets intention uden at acceptere kravet. Ejsing anførte, at Ellehammer på brandvænsudstillingen i Tivoli for nylig foreviste en billig motorsprøjte, der kunne sættes i forbindelse med lastbilen. Han foreslog så, at det blev undersøgt, om sprøjten kunne danne grundlag for, at der kom flere og hurtigere sprøjter ud i kommunerne⁶⁵. Laursen gik anderledes konkret til værks, han syntes tanken bag mellemkommunale aftaler var god. Men anførte, at det var problematisk, at lovforslaget samtidig indeholdt en bestemmelse om, at udrykning med købstadskommuners automobilsprøjter til fremmede kommuner skulle betales af de interesserede brandforsikringsselskaber⁶⁶. I den forbindelse sagde han:

Det er mig bekendt, at en Institution som Falcks Redningskorps for forskellige af sine Stationers Vedkommende har Kontrakt saavel med Kommuner som med enkelte private, hvorefter

Korpset skal træde til i Ildebrandstilfælde. [...] Paa Fyn er der for Øjeblikket kun een Station, og den ligger i Odense, saa det er jo noget langt, hvis Korpset f.Eks, skal ned til det sydlige Fyn; der kan godt blive Tale om 6-6½ Mil, og i saa Fald vil det, selv om det kører meget hurtigt med sine Automobiler, komme noget sent. Jeg tror dog alligevel, man skulde have sin Opmærksomhed henvendt paa den Udvej, idet jeg er sikker paa, at det vil have sin store Betydning, om der kommer øvede Folk saavel til Redning som til Slukning⁶⁷.

Laursen var således den første, som i sammenhæng med lovrevisionen henviste direkte til Falcks Redningskorps. Det skulle senere vise sig, at han langt fra blev den sidste. Landstingets førstebehandling af lovforslaget endte med, at der blev nedsat et 15 mands udvalg med Ejsing som formand⁶⁸.

Udvalgsarbejdet i 1922-23

Det fremgår af Ejsings bevarede notater fra møderne, at udvalget mødtes 21 gange i perioden fra 15. november 1922 til 13. april 1923⁶⁹. I den periode dannedes grundlaget for, at det blev muligt for kommuner at tegne kontrakter med private brandvæsener. Det bevarede materiale fra udvalgsarbejdet afslører, hvordan udvalget fik inspiration til dets forslag. Det fremgår, at en lang række organisationer, herunder Den danske Købstadsforening, kontaktede udvalget med ideer og forslag til loven⁷⁰. Disse organisationer havde forskellige interesser at pleje, særligt interessant for denne undersøgelse er købstadsforeningens og de samvirkende sognerådsforeningers modstridende interesser.

Købstæderne ønskede, »[...] at der i alle Tilfælde ydes Købstæderne Betaling for deres Assistance ved Ildebrande paa Landet [...]«⁷¹. Købstæderne foreslog i den forbindelse, at betalingen eventuelt kunne sikres ved at pålægge brandforsikringsselskaberne at dække udgifterne. Sognekommunerne havde på den anden side et ønske om, at dimensioneringen af brandvæsenet blev overladt til

Zone-Redningskorpset i Slemminge 1926.
Foto: Museum for Zone-Redningskorpset.

den enkelte kommune, men særligt væsentligt var det »[...] at der ikke paabydes Kommuner med spredt Bebyggelse Anskaffelse af Sprøjte og Anlæg af Branddamme«⁷². Det er dette brydningsfelt mellem forskellige økonomiske interesser, der danner rammen om legitimeringen af de private brandvæsener.

Det økonomiske spændingsfelt havde tre poler; købstæderne, sognekommunerne og brandforsikringen. Alle tre parter havde en finansiell interesse i, at brandvæsenets organisering blev så billig som mulig. Som det fremgår, havde de to kommunetyper kontakten udvalget direkte, men der foreligger ikke noget bevis for, at brandforsikringen skrev til udvalget. Det var imidlertid heller ikke nødvendigt, da brandforsikringen var repræsenteret ved udvalgets formand Ejsing, som jo samtidig var formand for tilsynsrådet i Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger⁷³. Det er sandsynligt, at Ejsing i kraft af denne position havde kendskab til Fremmelevsagen mellem Guldbandsen og Olsen i Odense.

Det er ikke på baggrund af kildematerialet muligt at bevise, at Ejsing som følge af Fremmelevsagen bevidst søgte at begrænse købstadsbrandvæsenernes aktivitet på landet. Det kan dog dokumenteres, at Ejsing og resten af udvalget opsøgte Falck med henblik på at vurdere hans brandvæsen⁷⁴. Ved samtlige møder, udvalget afholdt med privatpersoner, foreninger og organisationer, som havde interesse i brandpolitiloven, er det beskrevet, at en deputation fra forening x eller y deltog i mødet⁷⁵. Det fremgår samtidig af korrespondancen med udvalget, at alle, som fik foretræde for udvalget, havde ansøgt skriftligt herom på samme måde, som fx købstadsforeningen gjorde det⁷⁶.

Det eneste udvalgsmøde med deltagelse af ikke-udvalgsmedlemmer, som ikke er kommet i stand via en ansøgning herom, er udvalgets møde med Sophus Falck. Der findes ingen bevaret korrespondance mellem Falck og udvalget⁷⁷. Alligevel mødtes udvalget med Falck på hans redningsstation i Tietgensgade for at overvære en demonstration af hans slukningsmateriel. Det »[...] var meget interessant, og de foreviste Sprøjter og Apparater var alle hver for sig gode og i god Stand, men de bedste og mest virkningsfulde (Motorsprøjter), var Udvalget enige om, var for dyre for Landkommunerne at anskaffe.«⁷⁸.

Det fremgår endvidere af Ejsings notater, at mødet med Falck gjorde et varigt indtryk på udvalget. Naturligt nok diskuteredes

Falcks demonstration på udvalgsrådet dagen efter,⁷⁹ men den virkelige effekt af mødet kom 5 dage senere, hvor det besluttedes at sende en forespørgsel om,

[...] hvorvidt Brandforsikringsselskaberne måtte være villige til at påtage sig at etablere et Samarbejde med »Falck« eller lignende Institutioner om Indførelse af Zonebrandvæsen med Motorsprøjter o.l. i Lighed med hvad Falck har med en række Kommuner og Private på Fyn.⁸⁰

Det var sidste gang, Falck nævntes i materialet fra udvalgsarbejdet med brandpolitiloven overhovedet. Udvalget fra 1922 afleverede ikke en betænkning, men sendte i april 1923 dets ændringsforslag til ministeren. Årsagen hertil var, at »[...] da Rigsdagen nu skal hjemsendes, kunde Lovforslaget ikke naa videre.«⁸¹.

Rigsdagsforhandlingerne 1925-26

Først i marts 1925, altså næsten to år efter udvalget afsluttede arbejdet, kom brandpolitiloven igen på Rigsdagens dagsorden. Problemet med det lovforslag, som Steincke fremsatte, var, at det ikke tog højde for de ændringsforslag, som 1923 blev indstillet til hans forgænger. Allerede ved førstebehandlingen blev forslaget udsat for en stærk kritik, klarest fremført af Laursen, som afsluttede sin argumentation således: »Dette dækker ikke nær det, Udvalget i sin Tid stillede Ændringsforslag om.«⁸². Enden på debatten blev, at der atter nedsattes et udvalg med Ejsing som formand. Udvalgets beretning forelå den 8. april 1925 og lød, at lovforslaget »ikke kunde naa til nogen egentlig Behandling i Udvalget.«⁸³.

Et halvt år senere fremsatte Steincke forslaget igen. Samtlige ordførere gik på talerstolen og konstaterede, at de ikke havde noget at tilføje siden debatten i foråret, hvorfor lovforslaget hurtigst muligt skulle behandles i udvalg en gang til. Ejsing blev også denne gang udvalgsformand, men der foreligger ingen notater fra udvalgets arbejde⁸⁴. I udvalgets betænkning blev det skrevet, at » [...] en Del af de Ændringer, Udvalget i 1922-23 arbejdede med, har i høj Grad bidraget til, at det lykkedes at opnaa en enig Indstilling.«⁸⁵. Det tolker jeg således, at det tre år gamle udvalgsarbejde udgjorde præmisserne for den argumentation, som udvalget præsenterede i betænkningen fra januar 1926.

I betænkningen foreslog udvalget, at pligten for sogne til at købe minimum en sprøjte skulle bortfalde. Argumentationen herfor var, at udvalget så en ny ordning af brandvæsenet vokse frem. En ord-

ning, som tegnede til at blive både bedre og billigere end den nuværende; »[...] Falchs Zonebrandvæsen – Ting, som allerede har vist sig gode og brugbare, og man haaber, at Udviklingen vil gaa i den Retning.«⁸⁶. Ved Landstingets andenbehandling af lovforslaget uddybede Ejsing udvalgets argumenter for at fjerne kravet om, at alle kommuner skulle have en sprøjte. Udvalget havde været meget uenige om spørgsmålet, særligt fordi det blev påpeget, at de steder, hvor sprøjterne var kommet frem i tide, havde de gjort megen gavn⁸⁷. De argumenter, der fremførtes for forslaget grundede alle i, at »Falcks Zonebrandvæsen har vist sig at være ganske fortræffeligt.«⁸⁸. Ejsing fortsatte med et argument om, at købstadsbrandvæseners kritik af Falck måske var et udslag af misundelse. Han rundede ganske effektivt emnet af på denne måde:

Vi er ikke i Tvivl om, at dette Zonebrandvæsen i Forbindelse med Ellehammersprøjten vil komme til at gøre god Fyldest mange Steder paa Landet og vi nærer Haab om, at der virkelig kan komme et Brandvæsen ud af det, som vil blive antaget, hvor man hidtil har sat sig imod det⁸⁹.

Det er i denne forbindelse væsentligt at bemærke, at der samtidig fremsattes to ændringsforslag som dels betød, at købstadens pligt til at assistere vederlagsfrit på landet var begrænset til håndsprøjter, dels at det ikke var brandforsikringerne, men kommunen, der skulle betale for at tilkalde en motorsprøjte fra en nabo kommune⁹⁰. Denne fremtidige løsning på dimensioneringen af brandvæsenet var således umiddelbart et kompromis mellem de økonomiske interesser.

Ved Landstingets tredjebehandling blev loven, med de af udvalget forslåede ændringer, enstemmigt vedtaget og den 16. februar 1926 fremsatte Steincke lovforslaget i Folketinget. I sin præsentation af forslaget for Folketinget kom Steincke ind på, at den umiddelbare forringelse der lå i, at sprøjtekravet var fjernet, skulle ses i lyset af Falcks fremkomst og Landstingets dertil knyttede håb om en fortsat udbredelse af ordningen⁹¹. Folketinget nedsatte et udvalg, som skulle behandle lovforslaget, men hverken dette arbejde eller de senere forhandlinger i Folketinget medførte nogle ændringer af relevans for denne undersøgelse. Slutteligt blev lovforslaget efter tilbagesendelse fra Folketinget vedtaget i Landstinget den 25. marts 1926.

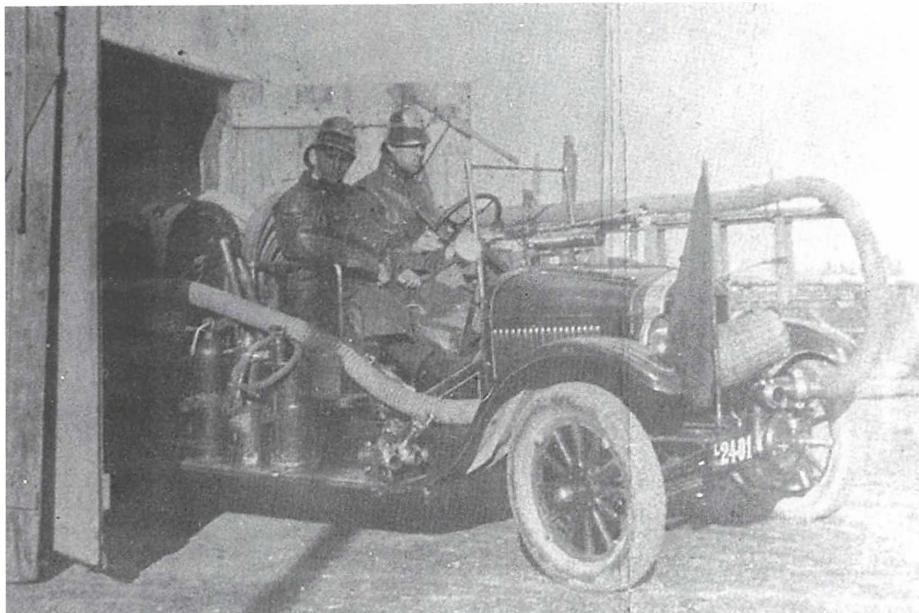
Konklusion

I følge gældende dansk lov er det en kommunal forpligtelse at opretholde et forsvarligt brandvæsen, men som noget helt enestående i verden er denne opgave i stort omfang overdraget en privat entreprenør, nemlig Falck. Mit udgangspunkt var, at det juridiske grundlag for udliciteringen af brandslukning blev skabt som konsekvens af, at Falck allerede foretog brandslukning. Min problemstilling var følgelig, at undersøge hvorfor brandlovgivningen blev ændret således, at det blev muligt at overdrage den kommunale slukningspligt til et privat firma. Her skal det endnu engang pointeres, at denne artikel ikke gør krav på at besvare problemstillingen udtømmende. Dertil kræves detailstudier og analyser af Falcks aktiviteter i mange flere byer, af brandforsikringernes, købstads- og sognekommunernes motiver og tiltag, samt adgang til Falcks egne arkiver.

Med denne artikel har jeg påpeget nogle tendenser og mulige forklaringer på hvorfor der blev åbnet for udlicitering af brandslukning i Danmark. Undersøgelsen har således været koncentreret om to forhold, det første, at analysere den situation, der forelå før lovændringen i 1926, med særligt henblik på at dokumentere, at Falck allerede var engageret i brandslukning. Det andet forhold var den politiske beslutningsproces, som var uadskillelig fra de økonomiske interesser, som knyttede sig til brandslukningen.

Analysen af materialet i Odense Brandvæsens arkiv har vist, at den latente konflikt, som lå mellem brandforsikringsselskaberne og købstadsbrandvæsener var Falcks mulighed for at komme ind på markedet for brandslukning. Konflikten opstod, dels fordi bebyggelsen i landområderne flere steder havde skiftet karakter fra spredt bebyggelse til noget nær bymæssig bebyggelse, med øget risiko for brandspredning til følge. Dels fordi den teknologiske udvikling løb fra lovgivningen, hvilket betød, at et samfund med biler og motordrevne pumper var reguleret af en lov lavet for hestevogne og håndsprøjter. Den nye teknologi gav en øget mulighed for mellemkommunale assistancer – som opstod pga. den forandrede bebyggelsesstruktur – fordi det således blev realistisk at nå frem til nabo-kommunens brand i tide. Problemet i denne konstruktion var, at købstæderne ønskede betaling for at assistere landkommunerne, som typisk ikke investerede i automobilsprøjter.

På grund af datidens finansielle ordning for brandvæsenerne

Packard 1929 Zone-Redningskorpset i Søllested. Foto. Museum for Zone-Redningskorpset.

blev en stor del af omkostningerne afholdt af brandforsikringselskaberne. I hvert tilfælde ét selskab kviede sig ved at betale ublu regninger fra Odense Brandvæsen. Det resulterede i, at brandvæsenet i Odense fra december 1921 kun rykkede ud til brande på landet, når de fik en forhåndsgaranti for, at deres udgifter ved udrykningen blev dækket. Brandinspektør Olsen i Odense forsøgte i denne forbindelse at påvirke lovgivningen således, at købstæderne ikke havde pligt til at assistere landkommunerne uden betaling herfor.

I dette assistancevakuum så Falck, som havde deltaget med redningspersonel ved samtlige brande i Odense siden 1919, en mulighed for at stille sprøjter til rådighed for landkommunerne. Herefter begyndte Falck at rykke ud til brande, særligt brande på landet. Firmaets sprøjter var ikke store og mange, men det rygtedes hurtigt, at der var et reelt alternativ til købstadsbrandvæsenet. Det fremgår således af Fyns Socialdemokrat den 9. december 1922, at en nedbrændt bygning i Glamsbjerg kunne være reddet, hvis blot Falcks Redningskorps var blevet tilkaldt. I samme artikel antydes det, at Falck og Odense Brandvæsen stod i et konkurrenceforhold til hinanden.

Det fremgår også af arkivalierne, at Falck hurtigt så vækstpotentialet i brandslukning og tilbød Odense kommune at overtage slukningspligten i kommunen. Dygtig politik og hurtige og loyale argumenter fra brandinspektør Olsen fik kommunen til at afslå Falcks tilbud. Derfor var det et stort irritationsmoment for Olsen og hans kolleger i brandinspektørforeningen, at Falck i 1924 tegnede kontrakt med Svendborg om brandslukning i kommunen. På trods af, at kildematerialet ikke inkluderer arkivalier fra Falcks arkiver, giver det en klar og entydig dokumentation af, at Falck var aktivt involveret i brandslukning flere år før 1926.

Det fremgår endvidere af kildematerialet fra Rigsdagens Arkiv på Christiansborg, samt betænkninger om lovforslagene, at selve lovændringen havde været længe undervejs. Allerede i 1902 anvendtes begrebet private sprøjter i sammenhæng med kommunesprøjten. Det var dog først i Rigsdagsamlingen i 1922-23, at private brandvæsener blev nævnt og da var det Falck. Kravet om, at alle sogne skulle have minimum en sprøjte, udgjorde kernepunktet i striden om brandvæsenets dimensionering.

Det væsentligste argument for, at Falck havde betydning for lovændringen, har rod i de notater, som Peter Ejsing lavede til udvalgsarbejdet i 1922-23. Heraf fremgår det, at rigsdagsudvalget havde kontakt med Falck, men endnu vigtigere, at det var udvalget, som tog initiativ til kontakten og ikke omvendt. Det er et særdeles vigtigt argument, fordi det i alle andre situationer, hvor udvalget mødtes med fremmede, var interessenterne, som søgte om at foretræde for udvalget. Det er min vurdering, at den dokumenterede kontakt mellem udvalget og Falck har været medvirkende til, at udvalget senere anbefalede brugen af private brandvæsener.

Som det fremgår af denne opsummering af undersøgelsen, er det umiddelbart muligt at konkludere, at den lovændring i 1926, som legitimerede danske kommuners brug af private brandvæsener, hovedsagligt blev foretaget for at tilpasse loven til det eksisterende samfund. Der er en klar tendens i kildematerialet i retning af, at Falcks aktive indsats i brandslukning i tiden fra 1920 til 1926 var afgørende for, at Rigsdagen valgte en løsning, som indebar private brandvæsener. Undersøgelsen har således dokumenteret tesen om Falcks betydning for lovgivningen.

At konkludere, at det udelukkende var Falck, som var årsag til lovændringen vil dog være en uacceptabel simplificering af under-

søgelsens resultat. Det er vigtigt at pointere, at Falck kom ind i brandslukningen, fordi den teknologiske udvikling medførte nogle hidtil uanede muligheder for brandslukning. Teknologien medførte også en optrapning af den latente konflikt, der lå i det spændingsfelt mellem de økonomiske interesser hos købstæderne, sognekommunerne og brandforsikringsselskaberne. Det er på grundlag af konflikten mellem især brandforsikringerne og købstæderne i almindelighed og Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger og Odense Brandvæsen i særdeleshed, at det blev attraktivt for Falck at deltage i brandslukning.

Anskues undersøgelsens resultater med en aktør og konfliktbaseret tilgangsvinkel, er det muligt at se lovændringen som et opgør mellem på den ene side Brandforsikringen repræsenteret ved Ejning, og på den anden side købstæderne repræsenteret ved Olsen. En sådan tilgangsvinkel understøttes af, at det lykkedes Ejning at få ændret loven således, at der godt nok ikke var pligt til at yde vederlagsfrie assistancer, men samtidig blev omkostningerne hældt over på den rekvirerende kommune. Genistregen var, at tillade private brandvæsener, som kunne konkurrere med købstæderne og således mindske både landkommunernes og brandforsikringernes udgifter og samtidig købstædernes indtægter.

Argumentationen understøttes yderligere af, at det var Peter Ejning og udvalget, som tog kontakt til Falck og ikke omvendt. I dette perspektiv er det umiddelbart nærliggende at antage, at Ejning på kort sigt gik af med sejren. Brandforsikringsselskaberne fik vist købstæderne, hvem der havde magten. På langt sigt var Falck isole-ret set den af aktørerne, som vandt. Selskabet havde en overordentlig stor betydning for, at loven blev som den gjorde og en stor del af ansvaret for, at de tekniske landvindinger på slukningsområdet også kom landdistrikterne til gavn.

Kildegrundlaget

Lovgivningsprocessen udgør rammen for lovændringen og det er derfor også naturligt, at årsagerne til ændringerne søges her. For at efterprøve min antagelse om, at lovændringen var en tilpasning til Falcks eksisterende aktiviteter, er det påkrævet, at undersøgelsen også inkluderer en analyse af kildematerialet med henblik på at påvise Falcks engagement i brandslukning før 1926. Eftersom un-

dersøgelsen også sigter mod at dokumentere Falcks aktiviteter før 1926 har det – som nævnt – været naturligt for mig at søge dokumentationen herfor i et snævert afgrænset kildemateriale, der relaterer sig til situationen i og omkring Odense

Lovforslag og vedtagne love

Qua undersøgelsens genstandsområde er lovforslag og vedtagne love essentielle kilder. Fordi materialet har til formål at sætte rammerne for fremtidig adfærd, er det som udgangspunkt normativt og fremtidsrettet, hvorfor det ikke umiddelbart er muligt at slutte fra det til virkeligheden. Der hersker derfor bred enighed om, at love derfor skal anvendes som levn. En udvidelse af anvendelsesområdet for lovtekster sker ved at foretage en indirekte slutning til virkelighed, analog til en slutning fra indicier. Det er således rimeligt at antage, at private brandvæsener har eksisteret, hvis de nævnes i lovgivningen. En sådan antagelse er en indirekte slutning til virkelighed. En normativ tekst kan således indeholde elementer, som beskriver tekstens samfundsmæssige kontekst. Det betyder omvendt ikke, at det er muligt at konkludere, at der ikke fandtes private brandvæsener, blot fordi de ikke er nævnt i lovgivningen.

Forhandlinger i Rigsdagen og udvalgsbetænkninger

Stenografiske referater af forhandlingerne i Rigsdagen, samt betænkninger fra udvalg nedsat af Rigsdagen, udgør grundstammen i undersøgelsen af den parlamentariske debat, der var forud for lovenes tilblivelse. Styrken er, at det giver et detaljeret og kronologisk indblik i selve forhandlingerne i Rigsdagen. Endvidere indeholder udvalgsbetænkningerne udvalgets motiverede indstilling til Tinget, herunder også argumenter for eventuelle ændringsforslag til stillede lovforslag.

Arkivmateriale

I enhver undersøgelse af Falcks aktiviteter vil adgang til Falcks arkivmateriale være en uvurderlig styrke og give et mere fyldestgørende og i mange henseender et tilsvarende mere korrekt billede af årsagerne til lovændringerne i 1926. Desværre viste det sig umuligt at få arkivadgang⁹². Som en konsekvens af denne manglende arkivadgang og de forholdsvis restriktive pladsrammer, som afgrænser denne undersøgelse, er omfanget af det anvendte kildemateriale be-

grænset. Således hviler undersøgelsen af Falcks aktiviteter hovedsagligt på arkivalier fra Odense Brandvæsens Arkiv. Af samme årsag udgør dette arkiv også grundlaget for analysen af brandvæseners situation før 1926⁹³.

En undersøgelse i Folketingets arkiv på Christiansborg viste, at dette indeholdt materiale med informationer med relevans for denne undersøgelse. Det lykkedes at finde to store foliobind med forarbejdet til brandpolitiloven fra 1926⁹⁴. Foliomappen *Bilag I* indeholder originalerne af al bevaret korrespondance til alle udvalg nedsat af Rigsdagen i forbindelse med behandlingen af brandpolitiloven⁹⁵. Foliomappen *Bilag II* indeholder alle originale notater foretaget af de forskellige udvalgsformænd⁹⁶.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Rigsdagens Arkiv Christiansborg, Folketingets bibliotek

Foliobind *Bygningsvæsen Nr 8 Bilag I 1. bind 1880-1941* af særlig interesse er:

- Fortegnelse over korrespondance indeholdt i mappen akt nr. 53: Brev fra Den danske Købstadsforening til Landstinget, dateret 19.10.1922.
- akt nr. 58: Brev fra De samvirkende Sogneraadforeninger til Landstinget, dateret 12.03.1923

Foliobind *Bygningsvæsen Nr 8 Bilag II 1. bind 1880-1941* af særlig interesse er Landstingsmand P. Ejsings notater dateret 07.12.1922 – 12.01.1923.

Odense Brandvæsens Arkiv

Af særlig interesse er:

- Dagbog nr. 141/1920-21 Akter vedr. branden i Glamsbjerg hotel 1920
- Dagbog nr. 187/1920-21 Akter vedr. branden i Fremmelev 1921
- Dagbog nr. 39/1921-22 Falcks forsøg på at købe sprøjter fra Odense Brandvæsen aug. 1922
- Dagbog nr. 78/1921-22 Akter vedr. forsøg på påvirke brandpolitiloven
- Dagbog nr. 118/1921-22 Akter vedr. forsøg på at samle modstand mod vederlagsfri assistancer
- Dagbog nr. 42/1922-23 Akter vedr. offentlige angreb mod regningerne fra Odense Brandvæsen
- Dagbog nr. 56/1922-23 Akter vedr. fejl i alarmeringsproceduren aug. 1922
- Dagbog nr. 129/1922-23 Akter vedr. Falcks forsøg på at overtage brandslukningen i Odense
- Dagbog nr. 147/1922-23 Akter vedr. avisdebat: Falck ctr. Odense Brandvæsen 1922

Trykte kilder:

Beredskabsloven 1992, lov nr. 1054 af 23.12.1992, som udgivet af Beredskabsstyrelsen 1993.

Beretninger afgivet fra Landstingets udvalg angaaende Forslag til lov om Brandpolitiet [...] afgivet 25.04.1923 og 08.04.1925.

- Betænkning om forslag til lov om Brandpoliti paa Landet [...] som optrykt i *Tillæg B til Rigsdagstidende 1925-26*: Spalte 309-316 og 2159-2160.
- Forslag til lov om Brandpolitiet paa Landet og det nærmest dermed i Forbindelse staaende Bygningsvæsen*
- fremsat i Folketinget den 15.05.1902 af justitsminister Alberti
 - fremsat i Landstinget den 04.10.1922 af justitsminister Rytter
 - fremsat i Landstinget den 04.03.1925 af justitsminister Steincke
 - fremsat i Landstinget den 08.10.1925 af justitsminister Steincke
- Lov om Brandpolitiet paa Landet og det nærmest dermed i Forbindelse staaende Bygningsvæsen af 2. marts 1861.*
- Lov om Brandvæsenet i Kjøbstæderne med Undtagelse af Kjøbenhavn af 6. marts 1873. Som optrykt i *Tillæg C til Rigsdagstidende 1872-73* spalte 121–140.
- Lov om Brandpolitiet paa Landet og det nærmest dermed i Forbindelse staaende Bygningsvæsen af 20. marts 1926. Som optrykt i *Tillæg C til Rigsdagstidende 78de ordentlige Samling 1925* spalte 465-508.
- Rigsdagstidende, Forhandlinger i Landstinget 1922-23: Spalte 8-9, 55-81.
- Rigsdagstidende, Forhandlinger i Landstinget 1924-25: Spalte 793-799, 957-968.
- Rigsdagstidende, Forhandlinger i Landstinget 1925-26: Spalte 12, 79-81, 682-693, 1586-1584.
- Rigsdagstidende, Forhandlinger i Folketinget 1925-26: Spalte: 5059-5098, 6015-6018.
- Svendborg Byraads Forhandlinger i perioden fra 18.12.1922 – 03.12.1923.

Litteratur

- Belæknning angående organisationen af brandvæsenet i Danmark 1952.*
- Brandfare og Brandværn (1921-22) vol. 38*
- Christensen, Jens (1942): *Brandforsikringen gennem 150 år* Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, s.l.
- De danske Redningskorps Fællesforbund (1921): *Redningskorpset for København og Frederiksberg A/S Beretning 1906-1921. Fyns Redningskorps A/S oprettet 1919, Nordjyllands Redningskorps oprettet 1920*, Kbh.
- De danske Redningskorps Fællesforbund (1931): *Falcks Redningskorps 1906 – 3. oktober – 1931*. Kbh.
- De danske Redningskorps Fællesforbund (1956): *Falcks Redningskorps Jubileumsskrift*, Kbh.
- Duelund, H. (1944): *Falck paa Fyn i 25 aar*, s.l.
- Elberling, V (1949): *Rigsdagens Medlemmer gennem Hundrede Aar 1848-1948 bd I* Kbh.
- Fink, Jørgen (1986): »Købstad og stationsby. Familien Plum i Assens og Glamsbjerg stationsby« i *Nyt fra Stationsbyen*, nr. 9, 1986
- Flora, P and A.J. Heidenheimer (1984): »The Historical Core and Chaging Boundaries of the Welfare State« i P. Flora and A.J. Heidenheimer: *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick
- Goodin, Robert E. (1988): *Reasons for welfare*, Princeton
- Hansen, Per H. (1996): *På glidebanen til den bitre ende. Dansk bankvæsen i krise, 1920-1933*, Odense
- Kjær, Preben og Steffen Christensen (red.) (1975): *Bogen om Falck & Zonen. Hurtig hjælp er dobbelt hjælp*, Kbh.
- Kristensen, Ole P. (1983): »Privatiseringsdebatten« *Brandværn* årgang 9 nr. 11, Kbh.
- Larsen, Svend og J.M. Due Jensen (1950): *De fynske Købstæders Brandforsikring af 1850*, Odense
- Stilling, Niels Peter (1987): *De nye Byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940*, Selskabet for Stationsbyforskning s.l.
- Thorsen, Chr. (1931): *Den private forsikringsvirksomheds udvikling i Danmark 1914-1930*, Kbh.

Noter

1. Denne artikel er baseret på undersøgelser foretaget i forbindelse med mit bachelorprojekt ved Odense Universitet maj 1998.
2. I denne artikel anvendes betegnelsen Falck eller Falcks Redningskorps om Sophus Falcks firmaer. Der skelnes altså ikke mellem *Falcks Redningskorps*, *Redningskorpsset for København og Frederiksberg*, som var det oprindelige selskab, *Fyens Redningskorps A/S*, som var navnet på Falcks fynske filial eller *De danske Redningskorps Fællesforbund*, en paraplyorganisation for alle Falcks selskaber.
3. *Brandfare og brandværn* årg. 1921-22 s. 196-198.
4. I det danske samfund på tærsklen til det nye årtusind er det stort set kun firmaer som Lego, Nescafé, Nintendo, Nutella og Falcks Redningskorps, der kan pryde sig med den værdighed.
5. Konstateringen af Falcks forhøjede prisfastsættelse ved udbedring af stormskader fik for en kort tid rettet fokus væk fra institutionaliseringen af Falck. Se bl.a. Jyllands Posten 7. februar 2000 Erhverv og Økonomi s. 3 »Orkanskader: Falck i modvind«, 10. februar 2000 Erhverv og Økonomi s. 4 »Orkanregning: Falcks orkantillæg skal undersøges nærmere« og 22. februar 2000 Erhverv og Økonomi s. 2 »Skattebetalt orkanarbejde« Dette intermezzo til trods opfattes Falck stadig som garant for effektiv brandslukning og redningsjætneste i dagens Danmark.
6. Diskussionen om hvorvidt brandslukning hører til blandt velfærdsstatens kerneydelser eller er et ægte offentligt gode skal ikke føres her. Blot skal det nævnes, at argumentationen for at henregne brandslukning til en velfærdsydelse hviler på den antagelse, at det falder inden for de fundamentale dimensioner i velfærdsstaten, social sikkerheder, lighed og opfyldelse af basale behov. Disse dimensioner er beskrevet i bl.a. Flora og Heidenheimer 1984, s. 17 og Goodin 1988, s. 11.
7. Strøjer Madsen 1982, s. 47.
8. Kristensen 1983, s. 17.
9. *Beredskabsloven* kapitel 3.
10. Tallet kan læses på Falcks internetadresse: <http://www.falck.dk>
11. *Beredskabsloven* § 13, stk. 2 og *Sundhedsministeriets bekendtgørelse nr. 987 af 6. december 1994* § 2, stk. 2.
12. Se fx *De danske Redningskorps Fællesforbund 1956* og *Duelund 1944*, s. 10-12.
13. Hansen 1996 s. 56.
14. Kjær og Christensen 1975, s. 7-37.
15. *Duelund*, 1944, s. 28.
16. Christensen 1942, s. 9-14.
17. Da brandforsikringen var ejet af staten helt frem til 1872 var branddirektørerne altså oprindeligt ansat i kgl. embeder under justitsministeriet. Først i 1851 ophørte stillingen med at være forbeholdt militære personer. Branddirektørerne havde blandt mange opgaver også tilsynspligten med brandvæsenet på landet og overholdelse af brandlovens forskrifter i bygningsmæssig henseende.
18. Christensen 1942 s. 38-54.
19. *Lov nr. 164 af 28. februar 1860 om Brandpoliti paa Landet og nærmeste dermed i forbindelse staaende Bygninger* (herefter *Brandpolitiloven af 1861*) § 44.
20. De gældende regler for ordningen af brandvæsenet udenfor København fandtes i *Brandpolitiloven af 1861* (se note 19) og *Lov nr. 28 af 21. marts 1873 om Brandvæsenet i Købstæderne med undtagelse af København* (herefter *Købstadsbrandloven*).
21. *Betænkning afgivet af kommissionen angående organisationen af brandvæsener i Danmark* Kbh. 1952, s. 9.
22. Stilling 1987, s. 13-14.

23. *ibid.* s. 179-80.
24. *ibid.* s. 175.
25. *Betænkning afgivet af kommissionen angående organisationen af brandvæsener i Danmark* Kbh. 1952, s. 11.
26. Se *Brandpolitiloven af 1861* § 33.
27. Odense Brandvæsens Arkiv (herefter OBA), Dagbog nr. 187/1920-21 brev fra brandinspektøren til kommissionen, dateret 15.06.1921.
28. Fink 1986, s. 47.
29. OBA, Dagbog nr. 141/1920-21 brev fra brandinspektøren til kommissionen, dateret 06.01.1921.
30. Se *Købstadsbrandloven* § 4.
31. Et eksempel herpå er OBA, Dagbog nr. 187/1920-21 brev fra Odense Brandvæsen til branddirektør Guldbrandsen, dateret 03.03.1921.
32. Tvivlen manifesterede sig i dagspressen som en anklage mod Odense Brandvæsens krav om betaling for dets ydelser. Se bl.a. OBA, Dagbog nr. 42/1922-23 notat til brandkommissionen, dateret 26.06.1922.
33. OBA, Dagbog nr. 187/1920-21 brev fra brandinspektøren til brandkommissionen, dateret 15.06.1921.
34. OBA, Dagbog 187/1920-21 brev fra Odense Brandvæsen til branddirektør Guldbrandsen, dateret 03.03.1921.
35. Se særligt OBA, Dagbog nr. 187/1920-21, brev fra brandinspektøren til brandkommissionen, dateret 15.06.1921, som indledes: »Vedrørende Branden i Fremmelev den 26. Februar d.A., hvortil Odense Brandvæsen foretog Udrykning efter ønske af Branddirektør Guldbrandsen og med bestemt Tilsagn fra ham om, at Brandvæsenets Udgifter vilde blive betalt af Landbygningernes alm. Brandforsikring, har Brandvæsenet modtaget den hoslågte skrivelse af 10. ds. fra bemeldte Brandforsikring hvorefter der tilbydes Brandvæsenet 1200 Kr.[...]«
36. Se især: OBA, Dagbog 187/1920-21:
 - brev fra brandinspektøren til brandkommissionen, dateret 15.06.21
 - brev fra brandkommissionen til branddirektør Guldbrandsen, dateret 23.06.1921
 - brev fra brandforsikringen til Odense Brandvæsen, dateret 21.09.1921
 - brev fra brandforsikringen til brandkommissionen i Odense, dateret 28.11.1921
 - brev fra brandkommissionen i Odense til brandforsikringen, dateret 02.12.1921
37. OBA, Dagbog nr. 187/1920-21, brev fra brandinspektøren til brandkommissionen, dateret 15.06.1921.
38. OBA, Dagbog nr. 187/1920-21, brev fra brandforsikringen til Odense Brandvæsen, dateret 21.09.1921.
39. OBA, Dagbog nr. 147/1922-23, brev fra brandinspektøren til brandkommissionen, dateret 12.12.1922.
40. Duelund 1944, s. 3-12 og Kjær og Christensen 1975, s. 7-37 og De danske Redningskorps Fællesforbund 1956, s. 2-26.
41. OBA, Dagbog nr. 147/1922-23, notat fra brandinspektøren til brandkommissionen, dateret 12.12.1922. Heri fremgår det, at aftalen om at alarmere Falck kom i stand på brandinspektør Olsens forslag. Se endvidere Duelund 1944, s. 15.
42. OBA, Dagbog nr. 56/1922-23, brev fra brandinspektøren til politimesteren, dateret 01.08.1922.
43. OBA, Dagbog nr. 56/1922-23, brev fra brandinspektøren til brandmester Hardt, dateret 18.08.1922.
44. OBA, Dagbog nr. 36/1922-23, notat fra brandinspektøren til brandkommissionen, dateret 16.08.1922.

45. OBA, Dagbog nr. 147/1922-23, brandinspektørens manuskript til Odense Avis og Fyns Socialdemokrat. Indlægget blev bragt i nævnte aviser 12.12.1922.
46. OBA, Dagbog nr. 147/1922-23, brandinspektørens manuskript til Odense Avis og Fyns Socialdemokrat.
47. OBA, Dagbog nr. 129/1922-23, brev fra Fyns Redningskorps til magistraten i Odense, dateret 06.10.1922.
48. Kommunens henvendelse er ikke tilgængelig, men OBA, Dagbog nr. 129/1922-23, brev fra Fyns Redningskorps til magistraten i Odense, dateret 06.10.1922 er et svar på kommunens henvendelse.
49. OBA, Dagbog nr. 129/1922-23, udkast til overenskomst mellem Odense byråd og Fyns Redningskorps (Falck) bilagt brev fra Fyns Redningskorps til magistraten i Odense, dateret 06.10.1922.
50. Brandvæsnet og Falcks overtagelse af brandslukningen debatteredes i Svendborg byråd følgende datoer: 18.12.1922, 02.07.1923, 24.09.1923, 05.11.1923 og 03.13.1923.
51. Svendborg Byraads Forhandling den 2. juli 1923.
52. OBA, Dagbog 129/1922-23 brev fra brandinspektøren i Fredericia til brandinspektør Olsen, dateret 15.08.1925.
53. Udviklingen fremgår af bl.a. OBA, Dagbog 78/1921-22, fortegnelse over brandvæsnets udrykning til brande i andre kommuner i tiden fra april 1909 til april 1921, dateret 04.07.1921.
54. OBA, Dagbog 118/1921-22, brev til brandkommissionen fra brandinspektøren indeholdende forslag til ordlyden på brev sendt til øvrige købstæder, dateret 12.10.1921.
55. OBA, Dagbog 118/1921-22, brev fra brandkommissionen i Odense til brandkommissionerne i de 14 købstæder, som havde automobilsprøjter, dateret 10.11.1921.
56. Det fremgår af et ikke journaliseret notat fra sekretær i justitsministeriet Robert Hove til brandinspektør Olsen. Notatet er dateret 28.04.1922.
57. OBA, Dagbog nr. 118/1921-22, brev fra brandkommissionen i Odense til brandkommissionerne i de 12 købstæder, som reagerede positivt på skrivelsen af 10.11.1921, dateret 04.12.1921.
58. Kopi af brandinspektørforeningens brev til justitsministeriet, som er bilagt OBA, Dagbog 129/1922-23 brev fra brandinspektøren i Fredericia til brandinspektør Olsen, dateret 15.08.1925.
59. Elberling 1949 og Christensen 1942, s. 25.
60. Betænkning over forslag til brandpolitilov afgivet 07.01.1926 Tillæg B til Rigsdagstidende 78de ordentlige Samling 1925-26 spalte 309 og 310.
61. Forslag til lov om brandpolitiet fremsat 15. maj 1902 af Alberti, § 38.
62. Forslag til lov om brandpolitiet fremsat 4. oktober 1922 af Rytter, § 34.
63. Forslag til lov om brandpolitiet fremsat 4. oktober 1922 af Rytter, § 31.
64. Det fremgår af Landstingstidende 1922-23, at argumentet bl.a. fremførtes af Ejsing (spalte 60), Laursen (spalte 71-72) og Holdgaard (spalte 78).
65. Landstingstidende 1922-23 spalte 60.
66. Rigsdagstidende 1922-23 spalte 73.
67. Rigsdagstidende 1922-23 spalte 73.
68. Rigsdagstidende 1922-23 spalte 81.
69. Rigsdagens Arkiv Christiansborg (herefter RAC) Folio: *Bygningsvæsen Nr. 8 Bilag II 1. bind* Ejsings fremmødeprotokol.
70. RAC, Folio: *Bygningsvæsen Nr. 8 Bilag I 1. bind* fortegnelse over korrespondance indeholdt i folio.
71. RAC, Folio: *Bygningsvæsen Nr. 8 Bilag I 1. bind* aktstykke nr. 53 brev fra købstadforeningen til Landstinget, dateret 19.10.1922.

72. RAC, Folio: *Bygningsvæsen Nr. 8 Bilag I 1. bind* aktstykke nr. 58 brev fra sognerådforeningerne til Landstinget, dateret 12.03.1923.
73. Elberling 1948, s. 134
74. Det fremgår af RAC, *Bygningsvæsen Nr. 8 bilag II 1. bind* dagbog dateret 07.12.1922.
75. Se eksempelvis RAC, *Bygningsvæsen Nr. 8 bilag II 1. bind* dagbog dateret 08.12.1922, 13.12.1922, 14.12.1922.
76. RAC, Folio: *Bygningsvæsen Nr. 8 Bilag I 1. bind* aktstykke nr. 53 brev fra købstadforeningen til Landstinget, dateret 19.10.1922 og aktstykke nr. 58 brev fra sognerådforeningerne til Landstinget, dateret 12.03.1923.
77. RAC, Folio: *Bygningsvæsen Nr. 8 Bilag I 1. bind* fortegnelse over korrespondance indeholdt i folio.
78. RAC, *Bygningsvæsen Nr. 8 bilag II 1. bind* dagbog dateret 07.12.1922.
79. RAC, *Bygningsvæsen Nr. 8 bilag II 1. bind* dagbog dateret 08.12.1922.
80. RAC, *Bygningsvæsen Nr. 8 bilag II 1. bind* dagbog dateret 13.12.1922. De anvendte bolle-å'er er originale.
81. Beretning fra Landstingets Udvalg angaaende Forslag til Lov om Brandpolitiet paa Landet og det nærmest dermed i Forbindelse staaende Bygningsvæsen, afgivet 25.04.1923.
82. Rigsdagstidende 1924-25 spalte 960.
83. Beretning fra Landstingets Udvalg angaaende Forslag til Lov om Brandpolitiet paa Landet og det nærmest dermed i Forbindelse staaende Bygningsvæsen, afgivet 08.04.1925.
84. RAC, Folio: *Bygningsvæsen Nr. 8 Bilag II 1. bind*
85. Betænkning over forslag til brandpolitilov afgivet 07.01.1926 Tillæg B til Rigsdagstidende 78de ordentlige Samling 1925-26 spalte 311.
86. Betænkning over forslag til brandpolitilov afgivet 07.01.1926 Tillæg B til Rigsdagstidende 78de ordentlige Samling 1925-26 spalte 312. Fejlstavningen af Falcks navn findes i betænkningen.
87. Rigsdagstidende 1925-26 spalte 686.
88. Rigsdagstidende 1925-26 spalte 686.
89. Rigsdagstidende 1925-26 spalte 687.
90. Rigsdagstidende 1925-26 spalte 5061.
91. Rigsdagstidende 1925-26 spalte 5063.
92. Efter denne undersøgelses afslutning har jeg modtaget oplysninger om, at en medarbejder i Falck har ansvaret for en lang række uordnede arkivalier. Disse opbevares i en nedlagt Falckstation og er tilgængelige for arkivstudier.
93. Arkivet indeholder alle bevarede arkivalier fra brandinspektøren, brandkommissionen og korrespondance til begge institutioner. En del af akterne findes kun som afskrifter, disse anvendes som primære kilder i den udstrækning, at originalerne ikke findes i arkivet. Dette begrundes med to forhold. Et, der er ikke grundlag for at tro, at manglende originaler er fjernet fra arkivet med henblik på arkivering andre steder. To, en del af akterne er afsendte breve, som således kun er arkiveret i kopiform.
94. Titlerne på foliobindene er *Bygningsvæsen Nr 8 Bilag I 1. bind 1880-1941* og *Bygningsvæsen Nr 8 Bilag II 1. bind 1880-1941*.
95. Mappens indhold er en væsentlig kilde til undersøgelse af, hvilke personer, foreninger, organisationer og virksomheder, der har opsøgt de nedsatte udvalg i forbindelse med lovgivningsarbejdet.
96. Omfanget af bevarede notater er stærkt varierende fra udvalg til udvalg. Denne mappe udgør dog en vigtig kilde til undersøgelse af udvalgsarbejdet.

»... de tærskede løs paa os ...«

En smuglersag fra Vejle 1825

AF POUL PORSKÆR POULSEN

Købmændene blev almindeligvis regnet til den finere og førende del af købstædernes borgerskab, men krisetider kunne bringe selv ærværdige borgere ud over lovens grænser. Det illustreres af en smuglersag i Vejle i november 1825, hvor tre af byens købmænd blev grebet på fersk gerning under indsmugling af købmandsvarer ved Vejle fjord.

»Imedens vi vare ifærd med at aflæsse den tilbageblevne Vogn, kom Voldemars Karl løbende tilbage i Forening med deres Handelsbetjent Møel, samt hans anden Karl navnlig Jens, den første og sidste hver med en Knippel, hvormed de tærskede løs paa os, ja endog sigtede Slagene stedse efter Hovedet, saaledes at de ved at treffe rigtigt, som ikke saavel i Nattens Mørke ville lade sig gjøre, letteligen kunnet være dræbende.«

Ovenstående citat har fået et dramatisk tilsnit. Fortælleren, som var blevet overfaldet, lægger ikke fingrene imellem og antyder endog, at det kunne være endt med døden. Så slemt var det muligvis ikke, men dramatisk nok var det, at nogle personer var blevet overfaldet af tre karle i nattens mulm og mørke. Det gjorde naturligvis ikke sagen bedre, at de overfaldne var toldbetjentene Bang, Federspiel og Wichmann, der netop havde grebet ind i en forbrydelse. Fra Vejle Fjord var der dukket både op på stranden ved Tirsbæk slot på nord-siden af fjorden, og i strandkanten holdt to vogne klar til at tage imod smuglervarer. Varerne bestod af melissukker, candissukker, sirup, rødvin, kaffe, cikorie, krydderier, jernvarer, tøj osv. Alt sammen almindelige købmandsvarer, og det var faktisk også nogle af Vejles købmænd, der stod bag forsøget på at smugle varer ind til Tirsbæk Strand, og derfra bringe det videre til købmændenes lagre i Vejle.

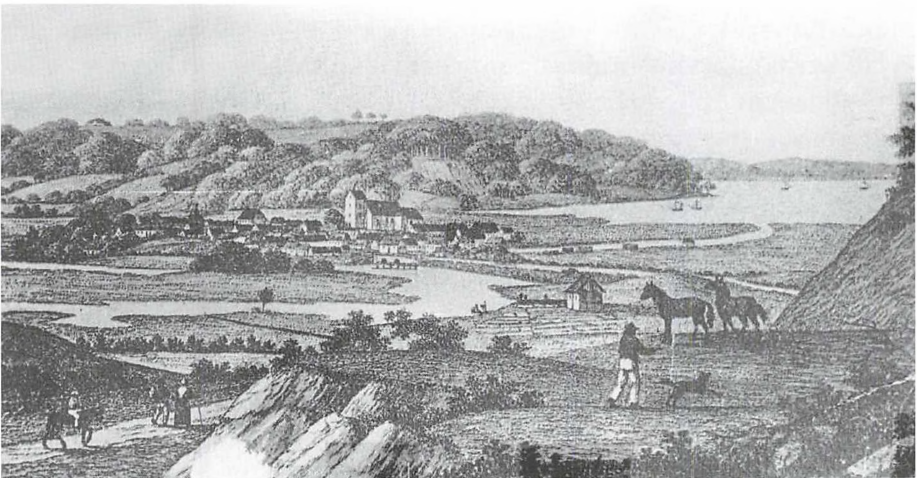
Smugleriet lykkedes ikke, og det er naturligvis også derfor, vi kender noget til det. For der blev en lang retsbehandling ud af sagen

med alenlange afhøringer af de mange mennesker, der var indblandet på den ene eller den anden måde. Sagen er enestående for Vejle, i hvert fald ses det ikke andre steder i sagslisterne fra by- og herredsfogeden, at der har været gjort forsøg på smugleri. Trods denne enestående karakter er sagen god til at fortælle om tiden i Vejle, fordi vi både får noget at vide om personer, om handel, om søfart mm. – den løfter en lille flig af købstadens liv i november 1825.

Den lille handelsby

Vejle var ikke nogen stor købstad i 1825. Ganske vist var der sket en stigning i indbyggertallet siden 1787, hvor der blot boede 843 i Vejle, men antallet af indbyggere lå kun lidt over 2.000 i midten af 1820'erne. Medvirkende til, at byen trods alt var vokset fra slutningen af 1700-tallet, var, at det nye Vejle Amt blev oprettet i 1796 til afløsning af Koldinghus Amt, og amtsgården kom til at ligge i Vejle. Det gav nogle muligheder for byens handelsliv, idet mennesker fra en ret stor radius fra tid til anden måtte begive sig til Vejle pga. ærinde på amtsgården.

Et andet forhold, der satte yderligere gang i Vejles udvikling, var etableringen af en rigtig havn. Før åbningen af havnen måtte skibene med varer til købmændene ankre op et godt stykke ude i fjorden, og varer blev så færget ind til Gammel Havn i fladbundede pramme.

Oversigt over den lille købstad set fra syd 1823. (Vejle Byhistoriske Arkiv & Stadsarkivet).

Dette blev efterhånden en torn i øjet på byens købmænd, og de var primus motorer i det arbejde, der i første fjerdedel af 1800-tallet blev lagt i at få etableret en rigtig havn med så dybt vand, at skibene kunne sejle helt ind til kajkanten. 1826 stod havnen klar, og allerede året efter modtog havnefoged Jeppe Jensen 107 skibe i havnen.

Vejle var en handelsby, hvortil et stort oplands bønder agede, og i købmandsgårdene udvekslede bønderne deres korn med forskellige varer. Frem til loven om fri næring i 1857 havde købstæderne monopol på handelen, således at alle landbrugsvarer skulle bringes til torvs i købstaden. Ligeledes skulle bønderne købe alle de fornødenheder, som de ikke selv producerede, hos købmændene i byen. Købstæderne var omgivet af en såkaldt konsumtionslinie, og der skulle betales afgift (konsumtion) for de varer, der blev bragt ind gennem byens porte.

Vejle havde sine konsumtionsporte mod syd og mod nord. Mod syd lå porten lige ved broen over Sønderåen, og mod nord lå porten på vestsiden af det nuværende Nørretorv med to stakitporte. Vi har en beskrivelse af Nørreport fra 1840'erne:

»[Stakitportene] laa tæt ved hinanden, og i Hjørnet mellem dem var Acciseboden, hvorfra en Tolder kom ud med sin Smørstikker for at undersøge hver en Vogn, der kom fra Landet, eller hver en Mand, der sammestedsfra kom bærende med en Sæk, der var saa stor, at den vakte Mistanke om at indeholde accisepligtige genstande.«¹

Portkonsumtionen blev ophævet 1851.

Vi har ikke antallet af købmænd i Vejle i 1825, men ved folketællingen i 1834 var der 51, og det må nok siges at være et højt tal for en by med ikke engang 2.500 indbyggere. I 1834 var jo imidlertid den krise overstået, der efter »statsbankerotten« i 1813 havde givet store problemer for landbruget – og dermed også for købmændene i byerne. I 1830'erne gik det fremad igen med kornhandelen, der gav mange penge på kistebunden for købmændene, men i 1825 havde det ikke været let for handelen, og det er vel en af de mest indlysende grunde til, at nogle Vejle-købmænd forsøgte sig som smugler-bagmænd.²

Krisen har været slem ved en del af byens købmænd her i 1820'erne. En af de købmænd, der var indblandet i smuglersagen, var Jens Jacob Feveile, og for hans vedkommende kan det ligefrem ses af Tingjournalen, at han var ude i svære finansielle problemer.

Både i 1826 og 1827 var der sager vedr. gæld til et handelshus i Christiania, 1827 vedr. gæld til en kammerråd i Horsens og i 1830 var Feveile indklaget af proprietær Albrechtsen, Skovgaard, for en gæld på mere end 500 rigsbankdaler.³

En anden af byens købmænd, der dog ikke længere fungerede som sådan, men lejede sin krambod ud, blev også i 1825 grebet på fersk gerning i at begå tyveri i kramboden. Udbyttet af de natlige besøg i kramboden var ikke særlig stort, noget rom, kaffe og tobak, og hvorvidt tyveriet blev begået pga. tidernes ugunst, eller som den pågrebne købmand selv sagde en følge af »Begjærlighed og Enfoldighed« får stå hen. Straffen blev i hvert fald ganske hård, nemlig et års forbedringshusarbejde samt sagens omkostninger.⁴

Vi kender lidt til en købmandsgårds indhold og kundekredsens omfang lidt senere i historien, idet Chr. Andersen gik fallit med sin købmandsgård i Nørregade i 1842. Andersen havde blot to år tidligere overtaget købmandsgården fra en af hovedpersonerne i smuglersagen, nemlig J.J. Feveile. I forbindelse med fallitten blev hele købmandsgårdens varelager gjort op, og man kan se, at det var et stort lager, der skulle holdes selv for en købmand i en lille by som Vejle. Der var forskellige madvarer og krydderier og en omfattende vinkælder med både rødvin, champagne, »Gammelvin«, »Franskvin«, cognac, rom mm. Andre varegrupper var kakkelovne, seletøj, kridt, kalk, tobak, gummi, gryder, kasseroller, spejle og meget mere. Men kundekredsen var også stor, og spredt over et stort område. Chr. Andersens købmandsgård lå i den nordlige del af byen, tæt ved Nørreport, og de fleste af hans oplandskunder kom da også fra området nord og vest for byen. Størsteparten inden for en radius af under 20 km, men der var også enkelte kunder så langt nordpå som i Vesterlund og Brande og så langt mod vest som Grindsted og Sdr. Omme.⁵

Med vogn og båd til Tirsbæk Strand

Men vi skal tilbage til aftenen og natten mellem den 19. og 20. november 1825. Sidst på dagen var tjenestekarlen Mogens, der tjente hos Feveile, kørt op til Feveiles gård Lille Grundet. Her stødte karlen Peder Laursen, der tjente hos købmand Woldemar, til sammen med en anden tjenestekarl med vogn, og sammen kørte de ved 10-tiden om aftenen til Tirsbæk Strand. Her ventede de et stykke tid, indtil to både med varer dukkede ud af mørket på fjorden. Den ene

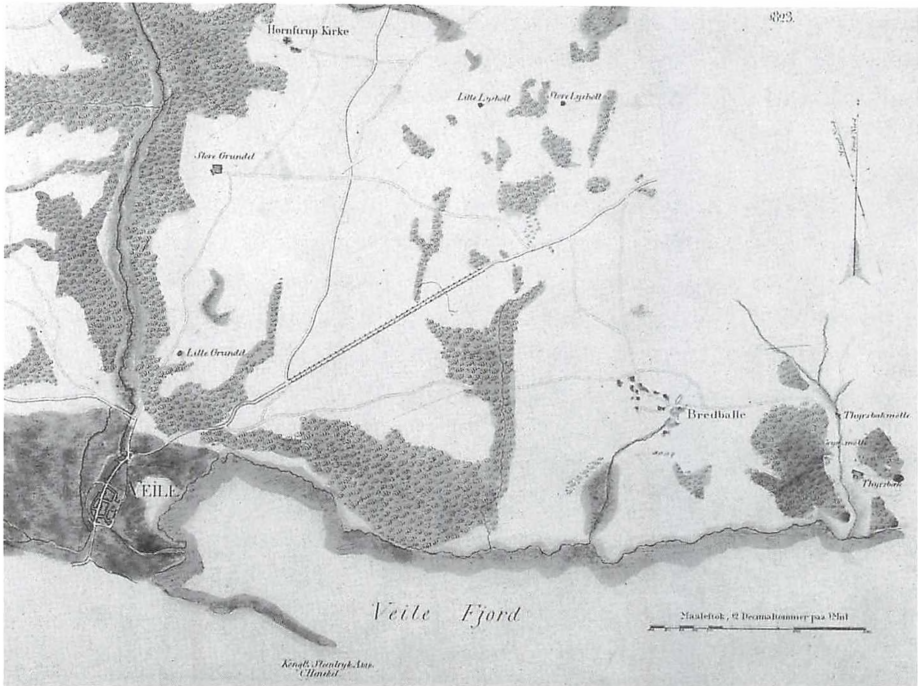
vogn kørte nu ned til strandkanten, og karlene skyndte sig at få lodset varer over i vognen. Derefter kørte vognen op i alleen ved Tirsbæk Slot. Da de var i gang med at fylde den anden vogn, dukkede toldbetjentene op og arresterede hele molevitten. Dvs. en betjent blev ved den vogn, der holdt i alleen, mens de andre gik ned og forsøgte at få hold på den anden vogn og evt. nogle af bådene.

Her i vandkanten kom det til håndgemæng, idet tjenestekarlene Peter Laursen og Jens Johansen gik til angreb på toldbetjentene med en pisk og en gren, som de brugte til at slå betjentene. Betjentene blev trængt i defensiven, og en af dem så sig nødsaget til at afgyde sin pistol. Der blev også kastet med sten og råbt ukvemsord af værste skuffe, og det lykkedes at vriste både vognen i strandkanten og den i alleen ud af toldvæsenets varetægt.

Smuglerne, som bestod af tjenestekarlene Peder Laursen, Jens Johansen og Peder Jensen samt handelsbetjent Møhl – alle i tjeneste hos købmand H.H. Woldemar i Vejle – og tjenestekarl Mogens Olesen, der tjente hos købmand J.J. Feveile og endelig købmand J.K. Madsen, skyndte sig derefter afsted over Bredballe Mark til Bredal Mark, hvor de fik læsset af hos to gårdmænd, Hans Kjeldsen og Peder Mogensen. De to Bredal-bønder fik at vide, at læssene på de to vogne bestod af ærter, som ville blive afhentet snart igen. Via Lille Grundet gik turen derefter tilbage til Vejle for smuglerne.

Smuglervarerne var hentet på skipper Jens Jensens fartøj, der var ankret op ude i fjorden. Gennem afhøringerne kom det frem, at vist nok på foranledning af købmand Woldemar blev to både med mandskab hyret af bådfører Johan Hvidtfeldt, og disse sejlede ud på sydsiden af fjorden, hvor købmand J.K. Madsen og handelsbetjent Møhl steg ombord. Derefter roede de ud til Jensens skib, steg ombord og fik sig en dram, mens den af toldvæsenet forseglede luge til lastrummet på skibet blev åbnet. En masse varer i tønder, sække og fustager blev derefter læsset over i bådene. Nogle af folkene havde vist nok også forsøgt at lave afledningsmanøvrer, i fald toldvæsenet skulle være på fjorden, ved at sejle væk i en jolle.

Derefter gik turen ind til Tirsbæk Strand, hvor varer blev læsset over i vognene, og toldbetjentene kom til stede. Søfolkene havde tilsyneladende ikke været indblandet i slagsmålet i vandkanten. Skibet, som havde medbragt varerne fra Lybæk, hed »Activ«, var på 4½ kommercelæster og blev ført af skipper Jens Jensen. Ejeren af skibet var købmand Woldemar.

»Skelet-Kort« over Vejle-egnen 1823. Yderst til højre stranden ved Tirsbæk, og lige nord for Vejle er Lille Grundet markeret. Der er endnu ikke kommet en rigtig havn i Vejle – transporten med pramme skete gennem Sønderåens løb. (Vejle Byhistoriske Arkiv & Stadsarkivet).

Varerne, der jo nu var opmagasineret på Bredal Mark, skulle selvfølgelig fragtes ind til Vejle. De to gårdmænd blev bedt om at gøre dette mod betaling, og de kørte derefter afsted via Ll. Grundet og ind til byen. De blev dog ikke ført gennem den nordre konsumtionsport, men tværtimod bag om byen til leddet ved købmand Feveiles eng, som jo udgjorde en del af konsumtionslinien. Leddet blev åbnet og varerne kørt ind i Feveiles gård. Købmanden selv stod parat og anviste pladsen, hvor varerne skulle placeres.

Anklagerne

Der kan ikke siges at være megen tvivl om, at der her var tale om en ulovlig indføring af varer til Vejle. Alene det at åbne lugen på skibet og udtage varer, der så blev ført i land ved Tirsbæk, var en ulovlighed. Før en last kom i land fra et skib skulle toldvæsenet nemlig

kontrollere, at alle papirer var i orden, og at de segl, som krydstoldvæsenet havde sat på lastrummets luge, ikke var brudt. Der skulle betales told af alle varer, der blev indført fra vandsiden. Det andet forhold, der måtte betegnes som kriminelt var vold mod toldbetjentene, der søgte at anholde hele flokken og få fingrene i kontrabandevarene, og endelig var åbningen af leddet og indførslen af varer ad bagvejen en overtrædelse af konsumtionsanordningen.

Men der var mange mennesker indblandet, og det var vanskeligt at finde ud af, hvem der var direkte ansvarlige, og hvem der måske uforvarende var kommet med i smugleriet. Det der med at være kommet uforvarende med, kan det måske være svært at tro på, men i hvert fald kunne langt de fleste af tjenestefolkene henholde sig til, at de kun gjorde, hvad de fik besked på, og at de ikke anede, hvad det var, de skulle lave.

Men nogle af personerne havde meget vanskeligt ved at undslå sig skyld. Selvom de prøvede ihærdigt alle sammen. Købmand J.J. Feveile kendte aldeles ikke noget til smugleriet, han havde blot lånt en vogn til Woldemar og givet lov til, at varerne kunne opbevares i hans gård. Det var dog svært for ham at påstå, at han skulle være uvidende om, at varerne var blevet ført ulovligt ind i byen via hans egen eng. Så han lignede umiddelbart en af hovedmændene til smugleriet.

Woldemar havde heller ingen anelse om, hvad der var foregået og nægtede på det bestemteste at være hovedmanden bag smugleriet. Som det skulle være fremgået af sagsgennemgangen, var der dog meget, der pegede i retning af købmand Woldemar. Det var hans tjenestefolk og handelsbetjent, der spillede hovedroller i begivenhederne, han ejede smuglerskibet, og alle de afhørte udpegede Woldemar som hovedmanden. Han havde desuden et par domme bag sig for at »snyde på vægten« i forhold til toldvæsenet.

Købmand H.H. Woldemars handelsbetjent, Møhl, forsøgte at gøre gældende, at han blot udførte sin herrers ordrer, men måtte også efterhånden vedgå sin andel i smugleriet. Ikke mindst efter at det blev bekræftet, at han havde været med i Bredal og her sørget for, at varerne blev gemt af vejen. Købmand J.K. Madsen forsøgte også at benægte så meget som muligt, men eftersom flere tjenestefolk og matroser bevidnede, at han havde været med i båden ud til Jensens skib og derfra med ind til Tirsbæk med varerne, blev det efterhånden sværere og sværere for ham at spille uskyldig. Også han

havde været på Bredal Mark. Desuden vedgik han, at der i blandt smuglervarerne var en pakke, som var hans, nemlig en pakke med spejle, som han, da det begyndte at se farefuldt ud på stranden ved Tirsbæk, havde skyndt sig at få gemt bort hos en fisker i nærheden.

Skipper Jensen forsøgte først at påstå, at han havde været så fuld, da bådene lagde til ved hans skib, at han ikke havde været i stand til noget som helst, men han måtte konfronteret med andre vidneudsagn gå med til, at han, skønt beskænket, måske nok havde foranstaltet, at varerne blev bragt til Vejle Fjord, og at lugen blev åbnet. De papirer, han havde på de varer, der var blevet ført i land, havde han desværre tabt. Skipperens skyld blev efterhånden helt åbenbar, og de to Bredal-bønders forklaring om, at han havde været ude at overtale dem til at køre smuglervarerne ind til byen, gjorde ikke sagen bedre.

Med hensyn til de to tjenestekarle, Jens Johansen og Peder Laursen, stod sagerne slet ikke godt. De var da også forsvundet fra byen, og først den 20. december kunne Jens Johansen fremstilles for byfoged Hersleb. Han havde selv meldt sig, fordi han mente, at det var det klogeste. Han kunne bekræfte, at han havde hjulpet med at læsse smuglervarerne i vognene, men også, at han havde været med i slagsmålet. Han fortalte til byfogeden, hvordan det var gået til, da han og Peder Laursen løb fra den vogn, der holdt i alleen, og ned til stranden:

»Comp. havde beholdt Pidsken i Haanden og paa Tilbageveien brød Peder Laursen en Green af et Træ som han tog med sig. Da de kom til den anden Vogn gav Peder Laursen sig til at slaa paa Toldvæsenet der befandt sig ved samme, men hvem han i Særdeleshed traf veed Comp. ikke, og da Comp. troede, at det skulde saa være, fulgte han Peder Laursens Exempel og slog Betjent Federspiel med sin Pidsk.«

Her var endelig en konkret indrømmelse, der dog var ledsaget af en understregning af, at det var Peder Laursen, der var den ledende. Jens havde blot i sin naivitet fulgt trop. Jens beskrives som *»før af Vægt og Statur, et fyldigt Ansigt, frisk af Ansigtfarven, blaa Øine, bruun Haar, en kroget Finger paa Venstre Haand..«*

Også Peder Laursen meldte sig frivilligt, da der var gået et stykke tid. Vi skal hen til den 19. januar 1826 for at finde forhøret med ham, og han bekræftede hele historien. Peder Laursen lagde især vægt på, at han var blevet beordret af sin principal, Woldemar, til at drage ud til nordsiden af fjorden for at hente varerne. Han måtte

Måske det allerældste fotografi af Vejle, set fra syd, optaget omkring 1860. I midten af byen rager Sct. Nicolai Kirke op, endnu med det gamle tårn, og i en lysning på bakken mod nord ses Lille Grundet. (Vejle Byhistoriske Arkiv & Stadsarkivet).

derfor også nidkært forsvare varerne og vognen, når nogle søgte at beslaglægge disse. Han påstod, at han ikke havde set, at det var toldbetjente, men blot nogle ham ukendte personer, som ville forhindre, at vognene blev kørt væk. Ved slagsmålet havde toldbetjent Wichmann skudt på ham og ramt ham med hagl i brystet.

De fleste andre af de afhørte havde nemmere ved at sandsynliggøre, at de ikke havde egentlig lod og del i smugleriet eller overfaldet på toldbetjentene. Nogle var søfolk ombord på Jensens fartøj, og de udførte blot deres arbejde. Andre var lokale karle og søfolk, der var blevet hyret til at følge med ud til skibet og derfra til Tirsbæk Strand. Undtaget herfra var bådførerne fra Vejle – formodentlig fiskere og førere af de både, som normalt førte varer fra skibene på rheden og ind til den gamle havn ved Sønderbro – Johan og Knud Hvidtfeldt, Christen Hansen Bødker og Anders Rebslager.

Dommen

Sagen var langvarig og kompliceret, og den krævede mange og lange afhøringer. Først den 28. september 1827 blev der afsagt dom i

sagen af byfoged Hersleb og hans meddomsmænd Morten Post, Ole Bødker, Christopher Linthner og Mons Pedersen.⁶

Selve overfaldet på toldbetjentene var det, efter at de hovedmistænkte var vendt tilbage til byen og taget i forvaring, nogenlunde let for retten at tage stilling til. Man holdt sig til, at der her blot var to skyldige, og de blev så dømt for forholdet. Peder Laursen blev anset for at være hovedmanden, men det blev dog fremført som en slags undskyldning for hans opførelse:

»...at han var sendt i sin Hosbonds Ærinde, hvis Gods han troede at maatte forsvare, at man ikke kan forudsætte eller antage at han som henhørende til den lavere Klasse har kjendt Graden af det strafskyldige i hans Forhold og de mulige Følger af samme og at Toldvæsenets Betjente ved at bruge Skud, hvortil de ikke ansees at have været berettigede, mulig have givet Anledning til at Tiltalte har forseet sig i den høiere Grad end ellers vilde have været Tilfældet.«

Peder Laursens påstand om, at han som en forpligtelse over for sin husbond måtte forsvare vogn og læs med næb og klør, havde altså virket. Men dog ikke mere end at han blev idømt en straf af fængsel på vand og brød i seks gange fem dage samt en bøde på $\frac{1}{10}$ af det beløb, de indsmuglede varer ville indbringe ved en auktion.

Jens Johansen blev også kendt skyldig som medvirkende ved overfaldet på toldbetjentene, men her mente retten, at han var blevet forledt af Peder Laursen, så hans fængselsstraf blev lidt kortere, nemlig fire gange fem dage på vand og brød.

Købmand H.H. Woldemar, hvis købmandsgård lå i Nørregade 16, blev anset for hovedmanden i smugleriet, og da han tilmed tidligere havde fået konfiskeret varer, som var indsmuglet, var der ikke mange undskyldninger at finde her. Bøden til ham blev på halvdel af varernes værdi, dvs. en bøde på ca. 600 Rigsbankdaler. Woldemar var i mellemtiden afgang ved døden, så det var enken, der måtte udrede beløbet.

Købmand Feveiles skyld blev ikke anset som så stor som Wolde-mars, i hvert fald ikke i selve smugleriet. Derimod blev han idømt en bøde på 60 Rbd. Sølv for at have bragt varer ind til sin købmandsgård i Nørregade 35, og det alvorlige her lå i at have brudt låsen for ledet til toften bag hans gård, så smuglergodset kunne slippe ind ad bagevejen.

Købmand J.K. Madsen, Nørregade 5, der også var til stede og havde andel i smugleriet, fik en mulkt til Veile Bys Fattiggasse på 10

Rbd. Sølv. Og endelig måtte skipper Jens Jensen bøde for den ulovlige losning af varer, for at have brudt krydstoldvæsenets segl på skibets lastrum, have sat nye bolter på lugen og været medhjælper ved indsmuglingen, i alt 95 Rbd. Sølv.

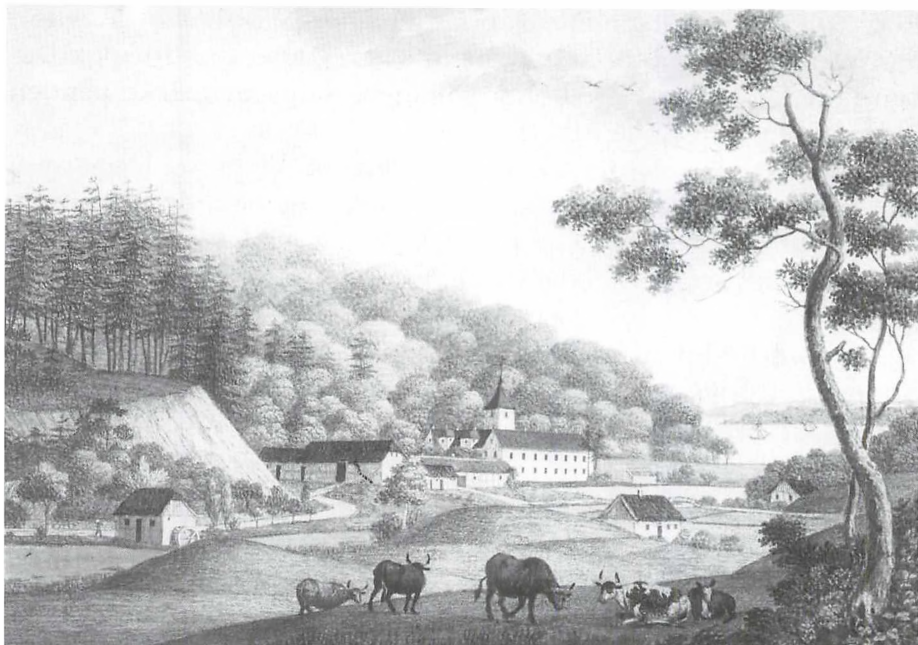
Ud over disse personer, der i variende grad blev anset for at være de egentlige hovedmænd bag smugleriet, blev også en række vejlesere dømt som medhjælper. De havde altså ikke været i stand til at sandsynliggøre, at de ikke vidste, hvad der foregik, så handelsbejntene Møhl og Sabroe, karlene Peder Jensen og Mogens Olesen, og bådførerne Johan og Knud Hvidtfeldt, Chr. Hansen Bødker og Anders Rebslager måtte hver udrede $\frac{1}{10}$ af de indsmuglede varers værdi.

Personerne

Det er opsigtsvækkende ved denne sag, at vi ikke har at gøre med et skummelt, mislibigt persongalleri. Det er ikke Vejles bærme, vi har at gøre med, tilsyneladende. Vi kan naturligvis ikke vide, om der overhovedet fandtes en sådan »undergrund« i den lille by Vejle, hvor alle kendte hinanden, men i hvert fald er det påfaldende, at der er tale om ret ansete mænd især fra byens nordre del, og flere af dem var købmænd med gårde ved byens hovedstrøg.

Den mest kendte var nok Jens Jacob Feveile, født ca. 1787 i en gammel, fin købmandsslægt, der havde præget byen i mere end hundrede år. Feveile ejede i 1825 Lille Grundet på bakken lige nord for byen, men det var dog en stakket frist. Allerede 1828 blev den lille herregård solgt, og som det er nævnt oven for, ser det ikke ud til at gå alt for godt med Feveiles økonomi på dette tidspunkt. Han skyldte penge mange steder, og andelen i smugleriet var måske et forsøg på at gøre noget ved en kritisk situation. Han døde blot 55 år gammel i 1842, og hans købmandsgård var 1840 blevet overtaget af den købmand Chr. Andersen, som blot to år senere gik fallit. Gården lå på hjørnet af Nørregade og Tønnesgade, og der var åbenbart ikke meget held ved den, for i 1850'erne gik den næste ejer, Peder Hendrichsen, også fallit med købmandsgården.

Købmand J.K. Madsen var ganske ung, og han var dermed også i begyndelsen af sin karriere som købmand i Vejle. Det er dog værd at lægge mærke til, at han udviklede sin forretning til en af de bedre i Nørregade. I 1845 sad han som 49-årig enkemand i købmandsgår-

Tirsbæk Slot på Vejle Fjords nordlige side 1823. I baggrunden fjorden, hvorfra bådene med smuglervarer kom. (Vejle Byhistoriske Arkiv & Stadsarkivet).

den i Nørregade 5 med tre sønner og to døtre, en husholderske, tre handelslærlinge, to tjenestekarle og to tjenestepiger. Den sidste gang, han optræder i Folketællingen, er i 1870 som 73-årig, hvor hans søn havde overtaget driften af købmandsgården.

Købmand Woldemar kender vi desværre ikke så meget til, men sagen her viser i hvert fald, at han flere gange havde forsøgt sig med ulovligheder. Hans handelsbetjent i 1825 hed Møhl, og vi får på intet tidspunkt hans fornavn at vide, men der kan være tale om den N.F. Møhl, som fra 1828 nedsatte sig som købmand og brændevinsbrænder i Søndergade.

Navnet Hvidtfeldt på to af de bådførere, der blev dømt i sagen, vækker vel også en del genklang – også uden for Vejle. Bådfører Johan Hvidtfeldt var, skønt navnet Johan går igen flere gange i familien, formodentlig den nu afdøde rigsarkivar Johan Hvidtfeldts bedstefar.⁷

Som tidligere nævnt var der krise i 1820'erne, og bl.a. købmændene havde deres store problemer med at få det hele til at hænge sam-

men. Således også i Vejle, og krisen må betragtes som hovedårsagen til, at smugleriet ved Tirsbæk Strand overhovedet blev forsøgt. Der kan have været andre, meget lokale, grunde, som vi ikke kender. Måske har vi at gøre med en praksis, som havde været brugt mange gange tidligere, men bare aldrig var blevet opdaget af myndighederne. Det sidste lyder dog usandsynligt i en så lille by, hvor man sikkert havde ganske godt styr på hinanden.

Det må have været en stor sag i den lille by, at så mange var indblandet i en forbrydelse af denne art, men den har mærkeligt nok ikke sat sig særligt mange spor. Først ved at gennemgå sagslisterne til politiprotokollen er den dukket op, og det er f.eks. bemærkelsesværdigt, at Vejle Bys Historie, som udkom blot 100 år senere, ikke med et eneste ord nævner episoden. Sagen er blevet fortrængt og gemt bort, fordi den var pinlig for byen og for købmændene, som ellers omtales som – og som var – byens førende mænd i 1800-årene.

Det er derfor også interessant at falde over sagen næsten 175 år senere, og her opdage, at der gik ting i svang i den lille fjordby, som man ikke troede muligt. Det lægger alen til vor viden om byens historie, at man på denne måde kan få nuanceret synet på, hvad der skete i fortiden. At byens købmænd, der altid fremstår som dominerende og enerådende, også ind imellem kunne finde på at rode sig ind i kriminelle handlinger. Og at det fra tid til anden kunne være et både besværligt og farligt job at være toldbetjent.

Noter

1. Kragballe, L.: Gamle Minder. Navnlig fra Veile, Horsens og Kjøbenhavn. Kbh. 1904.
2. Generelt vedr. havnen og byens handelsliv, se: Vejles Historie, bind 2, Moderne tider 1786-1970, s. 51 ff
3. Vedr. Feveiles gæld: Tingjournalen B69 107, sag 50/1826, 1/1827, 2/1827, 41/1830.
4. Vedr. købmandstyveri, se artiklen: Poul Porskær Poulsen: Købmandstyveri i Vejle 1825, i: Journalen 1998:4.
5. Vedr. købmand Chr. Andersens fallit: Vejle Byfoged B69 260. Se artiklen Poul Porskær Poulsen: Købmand Andersens fallit 1842. En købmandsgård i Nørregade, i: Vejlebogen 1998 s.21 ff.
6. Vedr. retssagen om smugleri ved Tirsbæk Strand og vold mod toldbetjente: Vejle Byfoged B69 -25, Justitsprotokol, Vejle Købstad 1818-1839; B69-47, Dokumenter til Justitsprotokollen 1825-1826; B69-80, Politiprotokollen, Vejle Købstad 1821-1831. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg
7. Folketællingerne for Vejle Købstad samt udklipsamlingen Vejle Byhistoriske Arkiv, og Vejle Bys Historie 1927.

Provinsmatador på kur-, lyst- og studierejse

Tobaksfabrikant Thomas P. Funders rejsedagbøger fra 1840-50'erne

AF KENN TARBENSEN

Tobaksfabrikant Thomas P. Funder (1804-60) var i midten af 1800-tallet en af de rigeste og mest fremtrædende borgere i Århus. I hvert af årene 1844, 1845 og 1853 foretog han sammen med sin familie årligt en længere rejse til kursteder i Europa. Sådanne kurrejser var i 1800-tallet en del af »etiketten« i borgerskabet. Som for andre var der for Thomas P. Funder ikke alene tale om en kurrejse, men om en kombineret kur-, lyst- og studierejse. Det viser de dagbøger, han forfattede under rejserne. Disse giver dels et godt indblik i en stor-købmands tankeverden, dels meddeler iagttagelser om politiske, økonomiske og sociale forhold. Dagbøgerne, der findes i Rigsarkivet, har tidligere været anvendt af Jens Clausen i en biografisk artikel om Funder. Den blev bragt i Østjydsk Hjemstavn 1939, men pladsen tillod kun Clausen at referere rejserne ganske kort. Nærværende artikel bygger på en genlæsning af dagbøgerne, der som følge af en række trivialiteter næppe egner sig til en udgivelse in extenso. Hensigten i det følgende er ved sammendrag og udvalgte uddrag, dels at tegne et billede af en provinsmatador »på rejse« i midten af 1800-tallet, dels at fastholde Thomas P. Funders notitser især vedrørende de erhvervsøkonomiske forhold.

Thomas P. Funder

Thomas Pedersen Funder blev født 20. juni 1804.¹ Navnet Funder stammede fra Thomas P. Funders bedstefader, der stammede fra landsbyen Funder vest for Silkeborg, men i 1767 tog borgerskab i Århus som købmand. Det gik bedstefaderen godt, og hans søn, Peder Funder, tog 28 år gammel borgerskab i 1801, hvor han overtog faderens forretning. Peder Funder drev forretningen yderligere i vejret. Han boede i Rosensgade i en købmandsgård, hvor der hørte

landbrug til. Desuden drev han den største af byens tre tobaksfabrikker. Peder Funder blev en meget anset mand i byen. Fra 1816 til sin død i 1829 var han en af de eligerede borgere, der på borgerskabets vegne forhandlede med magistraten i kommunale spørgsmål. Og da Frederik 6. i 1824 besøgte Århus, var det Peder Funders tobaksfabrik, at kongen så. I kraft af sin position var det derfor kun naturligt, at Peder Funder lod sønnen gå i katedralskolen. Thomas P. Funder blev student derfra i 1821, og fortsatte ved universitetet, hvorfra han i 1826 tog juridisk embedseksamen med fine karakterer. Som akademiker havde han alle muligheder for at blive en anset embedsmand, men kort efter at han var blevet juridisk kandidat trådte han ind i forretningen, som han førte videre efter faderens død i 1829.

Thomas P. Funder fik det held at virke i opgangstider. Kriseårene efter Napoleonskrigene og Statsbankerotten i 1813 var i 1829 stort set overvundet. Købmandsforretningen trivedes, tobaksfabrikken blomstrede, og formuen udvidedes yderligere. Funder havde desuden et godt blik for nye muligheder. I 1833 købte han sammen med 14 andre mænd teglværkstoften med teglværket udenfor Vestergades port, og i 1837 købte han en stor andel i Stellfelds Cikoriefabrik. Da landbruget en årrække havde givet et godt afkast, ønskede han sig flere agre på Århus bymark. I 1847 købte han herregården Astrup i Salling. Funders rigdom ses bl.a. af, at han var byens største skatteyder.²

Lokalt engagerede Thomas P. Funder sig på flere centrale områder. Han var blandt andet med til at lede byens fattigforsorg, stifte *Aarhus Spare- og Laanekasse* (1839) og til at oprette en håndgernings-skole for drenge (1840). Skolen var Christian 8. meget tilfreds med, og derfor udnævnte kongen Thomas Funder til kancelliråd. Fra 1836 til 1846 var Funder sammen med borgmester H.A. Fleischer valgt i Århus som stænderdeputeret. Hans politiske hovedindsats ydede han i dette tiår. I stænderforsamlingen i Viborg fremstod han som liberal, og han proponerede i 1840 århusianernes adresse til kongen om at »føre Folket frem mod Frihed og Held.« Funder var tilhænger af, at enevælden skulle afløses af en fri forfatning. Alligevel var der grænser for hans liberale holdninger, og i 1847 blev han kun valgt til suppleant, et valg han nægtede at modtage. Derimod blev Funder, der i 1838 også var blevet borgerlig rådmand i Århus, i 1848 kongevalgt medlem af *Den grundlovgivende Rigsforsamling*. No-

Thomas P. Funder. Litografi efter maleri af David Monies. (Fra *Østjysk Hjemstavn*, IV, 1939).

gen flittig debattør i rigsforsamlingen blev han ikke, og hans betydning for grundlovens udarbejdelse synes ringe. Kun fire gange tog han ordet. Funders liberale anskuelse var blevet overhalet af de nationalliberale og Bondevennerne, og at dømme ud fra de få taler, som han holdt i rigsforsamlingen, fremstår han på højrefløjen. Han gik ind for en meget begrænset valgret. »Jeg maa afgjort bestride, at denne Ret enten er en Menneskeret eller en naturlig Borgerret.« Al snak om lighed som bærende princip var Funder imod; i stedet måtte man bygge på en erkendelse af den reelt eksisterende store forskel i befolkningens dannelse og samfundsstilling. Thomas Funder døde i 1860 som den gamle tids mand, og nekrologerne knæsatte denne opfattelse ved at gå let hen over hans senere politiske karriere.³

I hjemmelivet gik det mindre godt. I oktober 1829 blev han gift med Vilhelmine Apoline Louise Bidsted, der var datter af den da afdøde byfoged i Frederikssted, Thomas Bidsted. Parret fik en datter, Petra, der døde ét år gammel i juni 1832. I november samme år

døde den kun 28 årige Vilhelmine af »en stedse tiltagende Brystsvaghed.« Efter godt et år som enkemand giftede Funder sig på ny i november 1834, denne gang med Henriette Juditte Bidsted, der var søster til hans afdøde hustru. Det er således Henriette, der under kaldenavnet Jette, ledsagede Funder på udlandsrejserne. Parret fik aldrig sønner, men fik fire piger. Den første, der også blev døbt Petra, blev født i 1836 og døde knap 6 år gammel i 1842. Den næste, Vilhelmine Louise, blev født 1838 og døde to dage efter sin ét års fødselsdag. Senere på året 1839 fulgte Vilhelmine Louise Thomasine. Hun blev kun 2½ år gammel, idet hun døde i 1842 kun en månedstid efter Petra. »Vi nærer det Haab, at Gud, som har prøvet os saa haardt, ogsaa vil give os Styrke til at bære disse Prøvelsens Dage.« Som den eneste af børnene, overlevede kun den sidste datter, Kamma, der var født i 1841, og det er hende, der er med på rejserne.⁴ Thomas Funder døde i juli 1860 »efter længere Tids Lidelser.« Henriette levede til 1868.⁵

Dagbøgerne

Blandt Thomas Funders efterladte papirer i Rigsarkivet findes en mængde kvitteringer fra københavnske forretninger fra 1866 udstedt til »enkefru Funder.« Kvitteringerne vedrører, som Kamma siden har påskrevet »mit udstyr«, da hun giftede sig med skibsreder, kaptajn A.L. Müller og overtog Astrup i Salling. Kammass datter, frk. Gyrithe Müller, afleverede i 1919 de efterladte papirer til Rigsarkivet.⁶ Dagbogen for rejsen i 1844 består af 21 sirligt nummererede ark á 4 sider, mens dagbogen for 1845-rejsen består af to hæfter med tilsammen 104 sider. Dagbogen for rejsen i 1853 er ligeledes et hæfte med 30 siders optegnelser. Samlet består Funders rejseoptegnelser således af godt 220 sider.

Thomas Funder nedskrev sædvanligvis sine notater om dagens begivenheder om aftenen. I enkelte tilfælde undlod han dagligt at gøre optegnelser, men sammenfattede en længere periode på et senere tidspunkt. Siden oplysningstiden var det ikke alene blevet mere og mere almindeligt at føre rejsedagbøger, men også at udgive rejseberetningerne i trykt form. Mængden af rejseskildringer som breve, romaner eller egentlige rejseberetninger steg voldsomt i 1700-tallets sidste halvdel. Væksten fortsatte i 1800-tallet, men blev i stigende grad raffineret enten som litteratur, videnskabelige rap-

porter eller populariseret journalistik.⁷ Funder udtrykte ikke direkte sin hensigt med dagbøgerne, men det er ganske givet, at han ikke skrev med udgivelse for øje. Med optegnelserne ønskede han utvivlsomt alene at fastholde »døgnets kronik«: Rejseruter og opholdssteder, vejrforholdene, helbredssituationen, seværdigheder, oplevelser og bekendtskaber, politiske, sociale og kulturelle forhold på destinationerne, anskaffet og læst litteratur m.v. Som forretningsmand noterede Funder desuden rejseomkostningerne med stor pertentlighed, ligesom han gjorde sig bemærkninger om hotellers og spisededers kvaliteter (eller mangel på samme) utvivlsomt til eventuel senere brug. Funder var både en dannet, meget belæst mand, men også med en god portion humoristisk sans. De efterladte papirer rummer også et hæfte kaldet »Diversa«, der rummer over 200 ord-sprog, citater, vittigheder m.v. afskrevet fra danske, tyske, franske og latinske bøger. I dagbøgerne noterede han også gerne citater fra – og evt. længere referater af – den læste litteratur, ligesom han bragte udførlige optegnelser om de dynastiske forhold i de mange tyske hertugdømmer, der gennemrejstes. Han har tydeligvis ønsket at indprente sig dette indhold. Det har dog den konsekvens, at dagbøgerne rummer lange passager, der ikke påkalder sig videre interesse. Deraf følger også den her valgte præsentationsform med vægt på sammendrag og udvalgte uddrag.

I historisk og antropologisk forskning er rejsebeskrivelser ofte blevet anvendt som noget tvivlsomme kilder til belysning af forhold på de steder, der besøgte og berettes om. Rejseberetninger er dog snarere en fremragende kilde til forståelse af betragteren og dennes hjemlige sfærer. »Enhver kultur afslører nemlig væsentlige sider af sig selv i den måde, som den forholder sig til andre kulturer på.«⁸ Sådant forholder det sig også med Thomas Funders rejsedagbøger. Som en deskriptiv kilde til europæiske forhold i midten af 1800-tallet er de utvivlsomt af ringe værdi. Derimod er optegnelserne en glimrende mentalitetshistorisk kilde til en provinsmatador »på rejse« i midten af 1800-tallet. Gennem Funders opmærksomhed – iagttagelser, interesser og fordomme – tegner Funder først og fremmest et billede af sig selv og sin egenopfattelse, men også af det danske samfund i midten af 1800-tallet. Men Funders dagbøger er til dels en vanskelig kilde at udnytte, fordi han kun sporadisk gav udtryk for sine holdninger og vurderinger. Han var utvivlsomt en meget beskeden natur, der altovervejende nøjedes med at iagttage og regi-

strere. Det er især de emner, som han viede sin opmærksomhed, der er interessante som et bidrag til karakteristikken af Thomas Funder, ligesom dagbøgerne giver en sjælden mulighed for at bidrage til billedet af en storborger som privatperson. Enkelte passager om erhvervsøkonomiske forhold kan have interesse for den erhvervshistoriske forskning, hvorfor disse er valgt gengivet in extenso.

Funders rejsedagbøger har tidligere været fremdragne og benyttede. Adjunkt ved Aarhus Katedralskole Jens Clausen skrev i *Østjydske Hjemstavn* i 1939 en biografisk artikel om Funder.⁹ Clausens udgangspunkt var en »meget knap« fremstilling og pladsen tillod ikke Clausen at gennemgå rejserne ud over en mere generel beskrivelse.¹⁰

I datteren, Kamma Müllers besiddelse, var også enkelte andre arkivalier fra Thomas Funders virksomhed. I Erhvervsarkivet findes således en statusbog fra 1830-57, samt to brevkopibøger fra 1841-62.¹¹ I statusbogen har Funder i anmærkningerne til udgiftskontoen noteret de samlede udgifter ved de 3 rejser (1844: 2.886 rbd. – 1845: 1606 rbd. – 1853: 1863 rbd.). Anmærkningerne spænder fra 1836 til 1853 og andre udlandsrejser nævnes ikke.

Rejserne

De tre rejser havde alle kurbyen Kissingen i Bayern som hoveddestination. På hver rejse udgjorde opholdstiden i Kissingen dog kun 30-40 procent af den samlede rejsetid. Resten af tiden anvendte Funder sammen med Henriette og datteren Kamma, samt nogle få tjenestefolk,¹² til at rejse rundt i forskellige egne af Europa. Rejseruterne vidner om, at det først og fremmest var i turistøjemed, at det lille århusianske selskab rejste rundt, men Funder kunne undervejs ikke dy sig for faglige studier og betragtninger, ligesom han i enkelte tilfælde foretog egentlige forretninger.

Rejsen i 1844 blev den længste i tid og rum. Den påbegyndtes i slutningen af maj 1844. Først gjorde man ophold i Christiansfeld, hvor Funder 25. og 26. maj gjorde sig de første og meget udførlige notater om den hernnhutiske brødremenighed. Herfra gik turen videre over Flensborg, Eckernförde og Kiel indtil man nåede Hamburg den 29. maj, hvor man blev frem til 3. juni. Den næste halve snes dage gik rejsen over Celle, Hannover, Braunschweig, Harz-

burg, Lauterberg, Göttingen, Kassel, Eisenach og Meiningen indtil man ankom i Kissingen den 14. juni sent om aftenen. I Kissingen, der var rejsens egentlige bestemmelsessted, blev man frem til omkring 10. august, i hvilke knap to måneder, der blev foretaget adskillige udflugter. Fra Kissingen rejste man til Heidelberg, hvor vognen blev efterladt, og man rejste videre med jernbane til Karlsruhe. Via Baden-Baden, Offenburg, Freiburg og Blumberg begav man sig herefter til Schaffhausen på grænsen til Schweiz. Her ankom selskabet 17. august. I Schweiz besøgte Zürich og Chur inden man over Andeer og Splügen rejste til Italien. Først stop her var Chiavenna den 23. august. Herfra rejste man dagen efter videre til Colico og Varenna ved Comosøen. I Italien besøgte byen Como inden man rejste til Lugano og Bellinzona. Dermed var man allerede den 28. august tilbage i Schweiz. Fra Bellinzona gik det til Faido og her fra videre over Skt. Gotthard til Andermatt. Herfra fortsattes over Luzern, Langnau, Bern, Fribourg, Payerne til Lausanne. Her forlod Funder 7. september kone og barn, og drog med dampskib til Ville-neuve, hvor han fortsatte til Martigny og Chamonix. Familien samledes atter den 11. september i Geneve. Over Bern og Basel gik det til Strassbourg, hvor man var den 20. september. De næste 14 dage gik det nogenlunde lige nordpå: Heidelberg, Darmstadt, Frankfurt, Wiesbaden, Ems, Koblenz, Köln, Düsseldorf, Mühlheim, Oberhausen, Münster, Osnabrück, Bremen, Hamburg, Kiel, Flensborg, Åbenrå og Christiansfeld, hvor Funder den 7. oktober sluttede sine dagbogsoptegnelser. Rejsen varede altså godt 4½ måned.

Året efter varede rejsen kun 3½ måned. Rejseruten var også betydeligt indskrænket. Den 3. juli 1845 rejstes fra Århus til København, hvor man blev nogle dage. Derfra gik det med dampskib til Stettin, og straks videre med jernbane til Berlin. Under et par dages ophold besøgte bl.a. Potsdam, inden man 13. juli rejste videre til Leipzig. Herfra gik det videre over Gotha til Meiningen og 17. juli var man fremme i Kissingen. Opholdet strakte sig denne gang en måned. 17. august afrejste man over Bamberg, Forchheim, Bayreuth, (Gefrees, Alexanderbad) til Franzensbad i Bøhmen (nu Frantiskovy Lâzně i Tjekkiet). Ved dette berømte kursted blev man i 14 dage. 5.-8. september rejste man over Karlsbad (nu Karlovy Vary i Tjekkiet) til Prag. Her blev man en ugestid, 15.-16. september rejste man til Dresden via Teplitz. 21. september afgik man atter til Leipzig, hvorfra man fortsatte over Berlin og Stettin til København. Fra den 27.

Kort: Inger Bjerg Poulsen

Funders primære rejsemål var Bad Kissingen i Bayern. I tilknytning til rejserne besøgte dog mange af de andre fyrstedømmer, der i midten af 1800-tallet udgjorde Det tyske Forbund. På kortet er indtegnet nogle af de besøgte byer.

september til den 12. oktober blev man i København hos Thomas Funders moder, og efter et par dage hos nogle venner i Holbæk, rejste familien den 15. oktober tilbage til Århus.

Der er ingen umiddelbare forklaringer på, at familien ikke gennemførte rejser de følgende år. Under krigen 1848-50 kan politiske hensyn have spillet ind. I hvert fald blev rejserne først genoptaget i

1853. »3die Kissingenreise 1853« indleder han sin notesbog. Denne gang varede rejsen lidt over 3 måneder, og atter var rejseruten lagt om. Funder, Henriette, Kamma, en tjenestepige og en tjener afrejste fra Århus den 26. juni 1853 med Dampskibet Valdemar til København. Her var koleraepidemien brudt ud, men der var endnu ikke mange sygdomstilfælde. På grund af »Jettes Upasselighed« måtte de blive i København til den 30. juni. Med Dampskibet Slesvig sejlede selskabet da til Kiel, hvorfra de straks rejste videre med tog til Hamborg. Via Celle og Kassel kom de atter til Kissingen 9. juli. Her blev de til 17. august, hvor de fortsatte til Frankfurt, Bonn og Köln. 29. august rejste de videre til Holland. I Arnhem opholdt de sig 3 dage, hvorefter de fortsatte til Utrecht (2 dage), Amsterdam (5 dage), Haarlem (1 dag), samt Haag (3 dage). Den 10. september rejste de med tog tilbage til Amsterdam. Herfra fortsatte de til Arnhem, hvorfra de med dampskib sejlede til Wesel. Via Dortmund, Bielefeld og Bremen (her blev de 6 dage) og Hamborg (7 dage) nåede selskabet (byen) Slesvig 29. september og Åbenrå den 30. september. Herfra gik turen atter til Århus. Funder slutter sin sidste rejsedagbog: »Cholera er igjen begyndt i Aarhus, og da den atter viser en noget ondartet Character, have vi besluttet efter Dr. Jespersens Raad foreløbig at tage til Aarhus.« Det var næppe en galgenhumoristisk bemærkning, men en skrivefejl. Først i slutningen af oktober genoptager Funder indskrivningen i brevkopibøgerne. Funder og familien valgte formentlig at blive væk fra Århus en tid endnu.

I 1844 og 45 rejste Funder ikke med særlige akkreditiver, men i 1853, hvor de rejste over København skriver han, at han »erholdt Ministerpas af Bluhme.« (26/6-1853).

Helbred og kur

Alle tre rejser påbegyndtes altså med en omtrent 14 dages udrejse nogenlunde direkte til kurstedet Kissingen. Efter et ophold her, som nævnt af variende længde, drog selskabet ud i Europa for at se sig omkring. Det kan give det indtryk, at kuropholdet alene var lidt behagelig rekreation i tilknytning til en Europarejse – et slags alibi. Et sådant indtryk styrkes af, at dannelsesrejser i Europa i 1800-tallet var en del af etiketten i borgerskabet, men det holder dog ikke i Thomas Funders tilfælde. Rejsedagbøgerne vidner om, at især Thomas Funders helbred var meget dårligt. I 1844 fik Funder et an-

fald af synsforstyrrelser på udrejsen. »Jeg befandt mig i det Hele ikke vel i Brunsvig [Braunschweig]. Allerede paa Veien fra Celle begyndte jeg at see dobbelt, og i B. vare mine Øine meget slette til at see med og Lyset generede mig meget.« (7/6-1844) De følgende dage gik det ikke bedre, men først efter ankomst til Göttingen 9. juni sent om aftenen, besluttede Funder at opsøge en læge. »Næste Morgen spurgte jeg strax efter en Øienlæge. Man nævnte mig 3 lærde Mænd: Dr. Obermedicinalrath Langenbeck, Dr. Fuchs og endnu En, hvis Navn jeg ej erindrer. Jeg tænkte, det Bedste er ikke for godt, og erklærede mig for Langenbeck, men denne Mand var ikke at løbe til. Efterat hele Formiddagen var gaaet hen med Budsendelser, fik jeg endelig den Beskeed, at før Kl. 4 Eftm. var Hrr. Professoren ikke at faae i Tale. Jeg lod ham da være den, han var, og reiste til Cassel.« (10/6-1844). I Kassel gik det bedre. Langenbecks kollega, obermedicinalrath Schuchardt, »en temmelig høi, midaldrende Mand, som forhen havde været Militairlæge, og som kjendte lidt til de Danske fra Krigens Tid, da han havde været med i Holsteen« lod sig kalde allerede samme aften, og ordinerede Funder noget medicin og to varme bade. Den følgende tid nævnte Funder ikke øjenproblemerne, omend de fortsatte. 14. juni nåede man som nævnt Kissingen, og kuren, der blev nøje overvåget af en dr. Balling, tog sin begyndelse. Efter beskrivelsen af kuren – og Funders øvrige beskrivelse – var hans helbredsmæssige problemer langt alvorligere end blot synsforstyrrelser. Mave-, tarm- og nyresygdomme synes at være de alvorligste problemer. Kuren bestod af kurvand, Rakoczy, vine, diætmad (supper, kogt oksekød, kartofler etc., men også »Beefsteak au natural« og »Filet de Bouef (Mørbrad)« var på kostplanen. Dertil kom dagligt flere timer lange spadsererture og varme bade. Efter 5 ugers kur i Kissingen gjorde Funder helbredsmæssig status. Den meget private optegnelse vidner om, at dagbøgerne afgjort ikke blev skrevet med udgivelse for øje, men citeres her som et vidnedsbyrd som Funders sygdomme:

»Efter 4 Ugers Forløb begynde Dr. [Balling] at spørge om Farven af Excrementerne¹³, og jeg fandt da til min store Forundring, at de vare kulsorte; desuden vare de noget vandede og fyldte med Smaabrokker, som Dr. mener er gamle Levninger, der have sat sig fast i Tarmen, og det skal være disse, der er ildelugtende. For mine Øine har Dr. B. ikke lovet mig noget godt før efter Badet; imidlertid ere de kjendelig bedre og jeg seer kun sjelden dobbelt, skjøndt dog endnu bemærkes en vis Svaghed i mit Syn til at modstaa Lyset. Min Puls, som forhen var yderst træg, har faaet et raskere Slag, og jeg feiler neppe, naar jeg antager, at jeg i det Hele

følger mig lettere. At jeg er det til visse Tider, er aldeles vist. Dette nedskriver jeg Mandagen den 22. Juli, efterat havde brugt Curen i 5 Uger. Dr. Balling var i dag hos mig og gav mig Haab om at blive dimitteret i Begyndelsen af næste Uge. Jeg sporer endnu af og til lidt Smerte over Lænden, Gaben, o.s.v., men det synes ikke at have saameget Magt som forhen. Excrementerne forekommer mig ej at indeholde saa skarpe Vædsker som i Begyndelsen.; Pulsen, som slaaer raskere, synes noget uregelmæssig, og jeg sover ej saa trygt som forhen; med Congestionerne¹¹ til Hovedet er det heller ej rigtig i Orden. Der maa endnu gaae en Tid, forinden jeg rigtig kan dømme om Badet. Jette har mere bestemt erklæret sig en Forbedring i sit Velbefindende; hun har kun drukket 3 Glas og ikke Badet.« (22/7-1844).

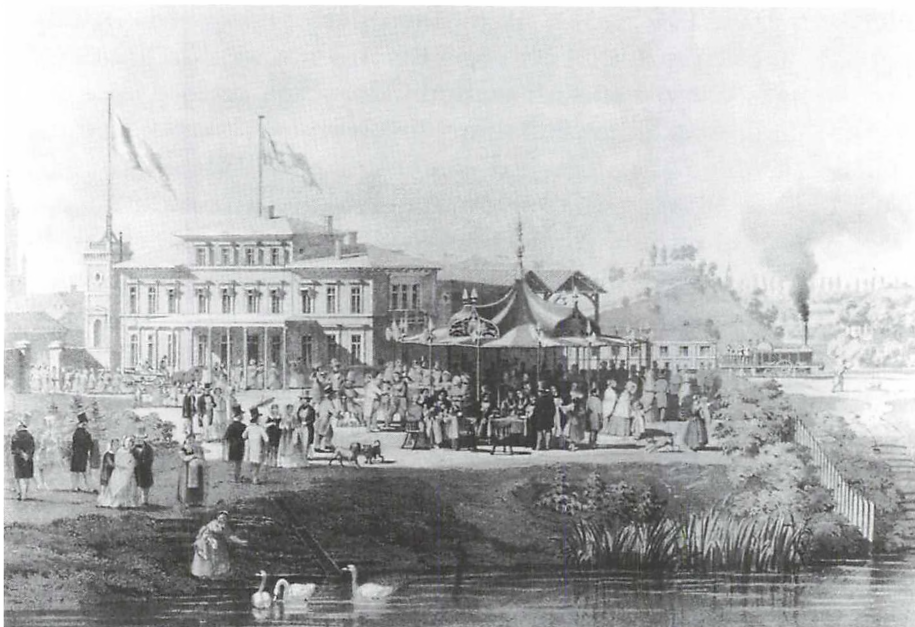
En Europarejse i midten af 1800-tallet bød på hårde strabadser, der kunne gøre selv de mest hårdføre rejsende utilpasse. Afrejsen fra København i 1845 skete i et lummert sommervej, der tydeligvis påvirkede Funderfamiliens helbred. »Kl. 3 Eftermiddag afgik vi med Dampskibet Geiser, smukt og beqvemt, af Størrelse som en Corvet, 160 Hestes Kraft. Luften var Lummer, og allerede ved Kjøge Bugt begyndte vi at lide af Søsyege, som ikke blev mindre mellem Møen og Rügen. Om Natten Regn, Torden og Lynild, men luften vedblev ikke desmindre at være qvalm og trykkende.« (8/7-1845). Som naturligt var, påvirkede vejret også humøret. »Stettin stod os ikke synderlig an. Toldundersøgelsen var uvenlig, uden dog at være chikaneus. Vi trængte til Hvile, og det var os derfor en halv Tortur at maatte slæbe os op ad nogle bakkede Gader til Hôtel de Prinse, hvor vi partout vilde logere. Her bød man os et lummert Værelse, og da vi hermed var utilfredse, et endnu lumrere, hvor vi vare færdige at qvæles af Hede. Hermed vandt den Plan Fasthed: endnu samme Aften at være i Berlin. Stettin, som har 30.000 indb. og mange velbygte Huse, havde forresten ikke noget tiltrækkende for mig; den saae mig tvertimod smudsig og uordentlig, Pommerinskerne storsnudedede, ud, men jeg var der kun kort og under Forhold, der ikke ledede til noget gunstigt Indtryk: mine Tænder gjorde Oprør, og mit Hoved var færdigt at skilles ad. Med Jette var dette bedre, lille Kamma derimod holdt sig, Gud ske Lov rask.« (9/7-1845). De følgende dages oplevelser gjorde ikke humøret bedre. »Leipzig (54.000 Indb.) undergik vor Forventning. Det er en gammel, temmelig styg By med smalle Gader. Paa Udkanterne ere dog adskillige smukke og nye Bygninger. Vi logerede i Hôtel de Baviere, et dyrt smudshul med vimse, vigtige Kellnere, hvor Gjæsten opvartes med Væggelus og Latrinlugt, for første og sidste Gang.« (14/7-1845). »Das Mohr« i Gotha maa man skye som Pesten, ikke blot for den Væggelus, men ogsaa for deres virkelige L... En Russe, som havde

ligget der Dagen iforveien, fik Skylden derfor (16/7-1845). Efterhånden blev vejret dog bedre, og i Kissingen noterede Funder sig efter en uges kurophold: »Mit befindende var meget god i det dejlige Veir, men »das Silberblick« var dog endnu ej ganske kommet. Saaledes kaldes i Chemien det Øieblik, da, ved Metallernes Op-løsning, da de rene og urene Bestanddele skilles ad, og det rene ge-diegne Guld eller Sølv glindsende kommer tilsyne. I Carlsbad har man overført det paa Curen, og betegner hermed det Stadium, da Patientens Blik klares, Sindet bliver frit, Hjertet let, Haabet glad. («Spüren Sie schon den Silberblick«?)« (23/7-1845). En uges tid efter blev Funder dog syg. Enten havde han forkølet sig under en spadseretur »eller ogsaa har jeg ikke kunnet taale en ubetydelig Smule Kirschencompot, som jeg spiste i Aften, thi jeg befandt mig meget ilde med Trykke for Hjertekulen, Bespændelser overalt, Kuldegysninger, Hovedpine, o.s.v.« (29/7 – 1/8-1845).

Transport og teknik

Som i mange andre rejseberetninger har beskrivelserne af selve rejsemåden en fremtrædende plads. Fra første færd skildres de dårlige veje. Fra Åbenrå til Flensborg i 1844: »Vejen til Flensborg er ufor-skammet. Den har alle en slet Veis Egenskaber. Vognen synker ned i det dybe Sand, og der er derhos, som Postillonon udtrykker sig, »ufornuftig mange Bjerge.« Henimod Flensborg skumpes man dygtig paa en slet gammel Brolægning, og naaer da tilsidst Byen, efterat have snoet sig med Veien i utallige Bugter.« (26/5-1844). Også vejen videre til Eckernförde var »yderst miserabel: dybt Sand, mange Stene, Bakker og Dale.« Men herefter gik det nogenlunde bedre. »Veien til Kiel, hvor vi ankom den 28. Mai, var bedre, dog foretrak Kudsken til vor Fortræd den knudrede Steenbroe for Sommerveien.« Længere ned i Europa var befordringen med hestevogn stort set ikke bedre. Gang på gang kritiserer Funder forholdene, f.eks. fra Meiningen til Kissingen i 1845: »Veien vare vi allerede kommet f.A.; den er temmelig bakket, og fra Mününnerstadt til Kissingen spændte man os paa Grund heraf 3 Heste for. De baierske befordringer ere under al Kritik, og Wienvognene have mere Lighed med Hønsehuse.« (17/9-1845).

Var Funder utilfreds med vejenes tilstand, kunne han glæde sig over at rejse i jernbanens barndom. Den første jernbane i det dan-

Funders første rejse med tog fandt sted i 1844 på den lille jernbane mellem Hamburg og Bergedorf, der var etableret i 1842. Her ses Bergedorfer-banegården i Hamburg omkring 1843. Farvelitografi. (Fra Poul Thestrup: »Dampen binder Danmark sammen«, *På sporet 1847-1997*, Odense 1997).

ske monarki, fra Kiel til Altona, blev indviet i september 1844. I Tyskland var den første jernbanestrækning åbnet mellem Nürnberg og Fürth i december 1835. Inden 1840 var det tyske jernbanenet over 500 km. langt, et tal, der allerede i 1845 var forøget til 2300 km.¹⁵ I 1842 blev der etableret en kun 15½ km. lang jernbane mellem Hamburg og Bergedorf. Denne bane var en politisk provokation. Strækningen var det længste, som man kunne anlægge på Elbens nordside fra Hamburg uden at komme ind på dansk territorium. Først i 1845 opnåedes en aftale med Danmark, så banen kunne videreføres gennem Lauenburg til Berlin.¹⁶ Forinden havde Funder haft sin debut som togrejsende. Det skete i slutningen af maj 1844, da man kom til Hamburg.

»Vi kørte paa Jernbanen til Bergedorf, og fandt intet uhyggeligt derved undtagen Skinet af Ilden under Dampkjedlen, og en ubehagelig Vægterpibelyd, som af og til lod sig høre, og sandsynligviis hidrørte derfra, at man udlod noget af Dampen. Hurtigheden var tilsyneladen-

de ikke nær saa stor, som den ofte udmales; Tider = 20 Minuter eller 22, og Veilængden angaves til 2 Miil, hvilket dog nok er Længden af den gamle Vei, der skal have snoet sig i mangfoldige Bugter.« (29/5 – 3/6-1844).

Funder ankede over prisen for turen – på første klasse – og drog konsekvensen: »ingen Drikkepenge.« Jernbanebyggeriet i Nordtyskland var i disse år under kraftig udbygning, og Funder kom til at køre meget mere med tog. I Hannover oplyste hotelværtten dem, at »der skulde nu gaae Jernbaner fra Hannover til alle Sider, blandt [andet] ogsaa til Hamborg. Det kostede uhyre, men det havde intet at betyde, da det skete for offentlig Regning, og der var Penge nok i Cassen.« Jernbanen til Braunschweig var dog anlagt, og »roses som en af de bedste i Tydskland; vi skulle nu i morgen forsøge den.« (6/6-1844). Denne anden togrejse faldt mere i Funders smag:

»Fra Hannover til Brunsvig er lidt over 8 Miil, som vi tilbagelagde paa Jernbanen i omtrent 2 Timer. Vi fandt, at denne Kjørsel gik endeel hurtigere end den paa Hbg-Berged. Banen; dog ikke anderledes end at det omkringliggende Landskab (...) bekvemmeligen kunde betragtes. Der blev standset vist 4 eller 5 Gange deels for at afsætte Reisende, deels i det mindste eengang, for at indtage Vand (10 Minuter)« (7/6-1844).

Funder synes at havde valgt togrejser når det var muligt. Men også disse rejser kunne naturligvis byde på problematiske medrejsende. Om Berlin-Leipzig-strækningen i 1845 skrev Funder:

»Kl. 13.15 afgik vi med Jernbanen, hvor vi kom i Vogn sammen med en ung Tydsker, hans Kone og et Pattedbarn, med hvilke Conversationen dog ej var meget levende. Omtrent midtvejs ved Gosvig ligger ved Elben Slørlitz (i Anhalt-Deshau), bekiendt for sine Parkanlæg, som vi naturligviis ej fik at see. Denne Jernbane kaldes »den Berlin-Magdeburg-Leipziger-Bane«, og Cøthin er Middelpunktet deri. Med Tiden vil Jernbanen blive fortsat til Gotha, men denne Tid er, desværre, endnu ej kommen.« (13/7-1845).

Samtidig med fascinationen over jernbanerne erkender Funder konkurrencemomentet: »Der arbeides stærkt paa Jernbanen herfra [Düsseldorf] til Cöln, hvorfra den vil blive fortsat til Coblentz og Mainz (?) til ubodelig Skade for Dampskibsselskaberne.« (27. sept. 1844). Også på anden vis blev det med jernbanen nye tider. Det mærkede Funder i Prag. »Ved Ankomsten hertil kjørte vi fra det ene Hotel til det andet: Schwarze Ross, Drei Linden, Goldener Engel, Kaiser von Østerreich, – ingen havde Plads for os. Endelig traf vi et Par ledige Værelser – de eneste – her i »Englisches Hof« og faa Minuter efter holdt andre Reisende udenfor, hvis Skjæbne maaske

blev endnu bedrøveligere end vor.« Funder var ikke i tvivl om årsagen til problemerne med at finde et logi.

»Den nylig aabnede Jernbaneforbindelse mod Ollmütz bringer en uhyre Mængde Reisende hertil.« (8/9-1845). I Prag noterede Funder ligeledes jernbanens indvirkning i byrummet: »Een Jernbanebanegaard, som indtager henved 7 Tønder Land, er i Begreb med at fremstaae, og gjøre de største europæiske Anlæg af denne Slags Rangen stridig.« (9-12/9-1845).

Som helhed blev Funder dog fortrolig med togrejserne. I rejsedagbogen fra 1853 nøjes han med nøgternt at konstatere at toget var benyttet på den og den strækning.

Mellemeuropas mange floder gav også mulighed for skibsrejser, hvilket Funder i flere tilfælde benyttede sig af. Fra Ems over Koblenz til Kølfn i slutningen af september 1844 rejste man med dampskib på Rhinen – eller rettere dampskibe:

»Paa Grund af Taagen var Dampskibet endnu ej ankommet. Da vi kunde vente det hvert Øieblik, saae vi intet videre af Byen. Det var næppe nok, at jeg turde fjerne mig et Par Minuter, for at kjøbe et Næsehorn til lille Kamma i Anledning af hendes treaarige Fødselsdag. Endelig kom Dampskibet, tilhørende Det Kølner-Selskab, Kl.1; jeg tog Billetter og vi begav os ombord, medens Jens blev paa Broen ved Vognen. Da denne udeblev noget længere, steg jeg igjen i Land for at paaskynde Ombordbringelsen; men, o vee! forinden jeg kom tilbage var Dampskibet fløiet bort med min Kone og mit Barn. Altsaa et Reiseeventyr paa lille Kammes Geburtstag! Heldigviis gik et andet Dampskib ½ Timestid efter, og medtog Jens, Vognen og mig. Ved Ankomst til Kølfn fandt vi vore Flygtninge igjen paa Skibsbroen. Denne Historie havde sat mig i saa slet Humeur, at jeg ej kunde skjønne paa den smukke Rhinfart...« (26/9-1844).

Rejsedagbøgerne vidner desuden om, at Funder var en meget opmærksom iagttager af teknikkens formåen. Det gjaldt helt almindelige praktiske arbejdsmetoder, der var anderledes, end det han kendte fra Danmark. Ved Montblanc noterede han i september 1844: »Her bruger man om Føraaret at bedække Sneen paa Markerne med Skiferlag, for at den hurtigere kan smelte, da Solen virker heftigere paa Skiferstykkerne.« (8/9-1844). Men ellers var det især nye opfindelser og deres praktiske nytte, der betog ham. I 1844 tog man f.eks. i Hannover ind på »et meget velindrettet Gjæstgiversted, hvor vi første Gang saae Gasbelysning.« (6/6-1844). Året efter var man i Berlin i »der Lustgarten« (ubetydelig og ikke engang med Boulaingrains¹⁷) er et Springvand, som drives med en Dampmaskine.« (10/7-1845). Men størst begejstring gjorde Funder i Kissingen i 1845 sig udførlige notater om en atmosfærisk jernbane:

»Vi saae i Eftermiddag i Cuursalen en Model af en atmosphærisk Luftjernbane, som skal være praktisk udført i Irland (fra Dublin til Dalkey). Imellem Sporene ligger en lufttæt Cylinder, hvoraf Luften udpumpes, og heri slutter en Stang, ved hvilken Vognen befastes, og som nu af den ydre Luft drives gennem det lufttomme Rum. Cylinderen er foroven forsynet med Klapper som aabner sig, for at Stangens perpendiculaire¹⁸ Deel kan passere igjennem, og strax igjen slutte hermetisk. Klapperne er af Jern med en Jernplade i Midten, og løftes ved Hjælp af 2 Skiver paa den horizontale Deel af Stangen, som desuden har en Kulpande, hvorved opvarmes et Jern, der strax igjen opvarmes og tætnet den Kit, hvormed Klapperne er befestede, og som naturligviis løsnes, efterhaanden som Stangen skrider frem. Fordelen er at kunne gaae opad Skraaninger og der gjøres i Almindelighed 8 Miil i Timen. Farten kan sagtens ved Hjælp af en Stopper, som er paa Maskinvognen, samt ved at indlede Luft gennem et Rør med Ventil, som findes paa Vognen, og ved hvis Side er anbragt et Barometer.

Desuden forevistes en saakaldet »Centrifugelvisenbahn, hvorauf man in London über Kopf falst.« . Den benyttes som Rutschbane, og man rutscher rundt med Hovedet nedad, uden at det er muligt at falde ud.« (20/7-1845).

Landbrug og politik

»Høsten er endnu i fuld Gang, og der staaer ej saa lidt Korn ude paa Marken.« (3/9-1845). Omtalen gjaldt egnen omkring Franzensbad i september 1845. Hvor Funder kom frem, gjorde han sig ofte bemærkninger om landskabets udseende, herunder især om der var tale om en frugtbar eller ufrugtbar egn. De mange optegnelser af denne karakter skal ikke her udredes. Derimod er det interessant – i lyset af 1840'ernes situation i Danmark – at når Funder gjorde sig notater om landbrug, sociale forhold mv., så satte han dem ofte ind i en større politisk-økonomisk sammenhæng. Her eksempler fra Elbingerode (Harzen), Eisenach, og Schaumburg-Lippe.

»Elbingerode hører igjen til Hannover, men her var man utilfreds med den hannoveranske Regjering, fordi denne, skjøndt Landet ellers ikke hører under det tyske Toldforbund (eller, som det hed, det preussiske), dog havde indlemmet denne lille Bye deri, paa Grund af dens Beliggenhed. Denne Omstændighed havde, sagde man, fordyret Caffé, Thee, Viin o.s.l. Artikler, med 50% og mere, og det var naturligviis ingen Spøg. Man havde søgt om at faae Erstatning ved Remission i andre Skatter, men forgjæves. Derimod var man vel tilfreds med den Indretning, at Communen kunde henvise sine Fattige til Overførsteren, der var pligtig til at skaffe dem Skovarbejde og herfor at betale dem den i Egnen gængse Arbejdsløn. Heller ikke havde man noget imod, at det staae Enhver frit for at hente Brænde i Skoven til eget Forbrug uden Betaling. Indvaanerne ernære sig af Skovhugst og Færdift; Kornproductionen har ikke meget at sige. Deres smukke røde Køer, som drives op i Bjergene, hver med sin Klokke om Halsen, opvartede os med en landlig Aftenmusik.« (8/6-1844).

»Eisenach er beliggende i Sachsen-Weimar-Eisenach og har en halv Snees tusinde Indvaanere, men i Forhold til den Indvaanerantal er det enringe og uanseelig By. Et Præg af Fattigdom

er fremherskende, og Omegnen er da ogsaa af en meget ringe Beskaffenhed, ufrugtbar og vel bjergig men uden Bjergværker. Egnen er langtfra at kunne forsyne Staden med det fornødne Korn, som tilføres tildeels fra Hessen. Colonialvarer kommer fra Bremen, i den senere Tid ogsaa fra Magdeburg, som har profiteret ved de til begge Sider anlagte Jernbaner. Derimod frembringer Egnen endeel Uld. Landmændenes Vogne er sædvanlig forspændte med Køer eller Stude, som trække med Hornene. En Barbeer, der tjente os som Fører til Wartburg, var mindre end tilfreds med sin Regjering, og beklagede sig over de høje Skatter. Jeg ytrede at, at Hertugdømmet jo havde en constitutionel Forfatning, om da intet Godt heraf var at vente? Men han lod haant om Forfatningen, og meente at den for den simple Mand intet havde at betyde; de Store gjorde dog, hvad de vilde. I Særdeleshed var han misfornøiet med de middelbare Valg, og fortalte at Politibetjenten engang havde præsenteret ham »einen Bogen« med Betydning, at han skulde møde næste Dag og stemme paa en Valgmand. Hans Blod kom herover i Kog, at han noget højirøstet havde svaret Betjenten: »Han gav ham en god Dag med hans Bogen, han vilde ikke vælge«; denne paastod derimod, at han skulde vælge, og Disputen, som forefaldt paa Gaden, blev tilsidst saa larmende, at hele Naboskabet kom i Bevægelse. Nogle Dage efter blev vor Barbeer citeret¹⁹ paa Raadstuen, som han sagde, fordi han havde nægtet at vælge, og han tilskrev det kun sit Bekjendskab med Borgemesteren, som han barbare hver Dag, at han slap med en Irettesættelse. Mandan var endnu halv ude af sig selv, ved at fortælle os denne Historie. Han opgav mig sine Skatter, som dog ej forekom mig at være højere end hos os. Saameget veed jeg imidlertid af egen Erfaring, at Chausseepengene ere skammelig høje i Sachsen-Weimar. Det lavere Underviisningsvæsen lod til at være god i Eisenach, og hermed var Barberen, hvis Børn gik i Realskole, ogsaa tilfreds, paa Skolepenge- ne nær. Efter hans Ytringer stod man sig langt bedre i Sachsen-Meiningen, hvor der ikke blev byggede, og ikke udfoldet saa meget Pragt som i Weimar.« (13/6-1844)

»I Schaumburg-Lippe staaer Beboerne sig godt og Landet er frugtbart. Fyrsten, en gl. Mand, skal være meget rig og anslaaes til 30 Millioner. Han eier Godser i Slavonien, Bøhmen og Mecklenburg. Parken vidnede ej om Rigdom, men maaske om Skjødesløshed. Bønderne her er nummererede efter deres Velstand og den Mængde Jord, de eie, og den, der har No.1 skal ej være lidet stolt deraf. Fra Schaumburg skeer ingen udvandring, saaledes som fra Detmold.« (4/7-1853).

Samlet vedrører disse optegnelser grundlæggende samfundsmæssige strukturer i de tyske fyrstedømmer. Sammenhængen mellem politisk ledelse og økonomisk aktivitet optog generelt Funder under rejserne. Netop de tyske stater – som var dominerede af fyrstens styrke eller svaghed – var fortrinlige studieobjekter. Funder noterede flere gange eksempler på fyrster, der til indbyggernes forbitrelse endnu i 30-årsalderen var ugifte, idet arvefølgen derved ikke var sikret og statens fortsatte selvstændighed følgelig var usikker. Mens disse notater i en dansk sammenhæng afspejler usikkerheden omkring kronprins/kong Frederik (7.) signalerer optegnelserne om de fundamentale politiske og økonomiske forhold tilsvarende den ret beset diffuse situation i Danmark i midten af 1800-tallet. Funder var ikke som vor tids byrådsmedlemmer på en skatteyderfinansieret studierejse med henblik på konkret inspiration, men gjorde sig i

forbindelsen med sine private rejser nøgterne betragtninger om grundlæggende samfundsstrukturer og -indretninger. Disse betragtninger blev en del af hans mentale tankegods, der senere kunne omsættes i praktisk politisk handling i byråd og på rigsdagen. I konkret dansk kontekst er Funders notater vidnedsbyrd om dels overgangen fra merkantilisme til liberalisme, dels overgangen fra absolutisme til demokrati. Med andre ord: Havde disse elementer ikke været i spil i Danmark – og optaget Funder kraftigt – ville han næppe have noteret dem. Nøjagtig som en f.eks. dansk udlandsrejsende i 2001 vil notere – og spørge til – privatisering, udlicitering, indvandrerlovgivning etc.

Industri, handel og finans

Som handels- og industrimand var Funder naturligvis levende optaget af erhvervsmulighederne i de besøgte egne. Tit og ofte noterede Funder blot eksistens af industri. Under opholdet i Hannover var man f.eks. i Lindnerberg, hvor der var »Steenbrud, Kalkovne, Teglbænderier, Saugemølle og Cementmølle.« (6/6-1844). Og på vej fra Naumburg til Gotha bemærkede Funder i Bad Kósen, at han »saa Drivtømmeret paa Saalen styrte ned over en Dæmning; tætved laae et Huus, besat med Kugler fra Franskmændenes Tid. Her er ogsaa et Saltværk. (15/7-1845). Andre gange blev det til større virksomhedsbesøg: I Como noterede Funder i august 1844:

»Om Formiddagen besøgte vi Castello Baradello med en smuk Udsigt til alle Sider, og besaae et stort Silkemanufactur, tilhørende Fratelli Montelli, med over 200 Arbeidere. Der tilvirkes daglig 200 (?) Silke. Cokonnerne indkjøbes af Landboerne, afvikles, spindes og tvindes, hvorpaa de sælges til Silkevæverne. Den ene af Eierne viste os overmaade høfligt omkring, og forærede os nogle baade gule og hvide Cocons, som Jette har i Forvaring, og hvoraf en Present er tiltænkt Oberst Guldberg.« (27/8-1844).

Mange af de besøgte egne var i industriel henseende bedre udviklet end Danmark. I et tidligt industriområde som Celle var Funder ikke fri for nogle hurtige, bedrevidende kritiske bemærkninger: »Celle, der har 12.000 Indv., lever af Fabriksdrift og Handel med Landets Produkter (navnlig Uld af Hedefaarene), men den forekom os mere Død end Levende.« (4-5/6-1844). Større udbytte fik han i Kissingen i 1845:

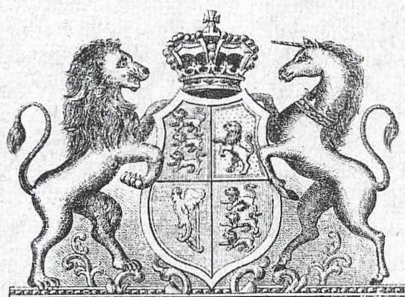
»I Eftermiddag fik vi en Visite af Hofporcelainshandler Petersen fra Kjøbenhavn, en dristig Mand, der har arbejdet sig selv op, og reist meget i Udlandet. Han har i nærheden af Gjen-tofte en Stearin- og Lysefabrik, den første heri Landet. Senere er lignende Fabrikker anlagte af Jac. Holm og Holmblad, og der skal nu ikke være synderligt derved at fortjene. Der synes i det hele at fabrikeres af alle tre Fabrikker 90 á 100.000 r (Petersen 25.000 r. – Holmbl. 50.000 r. – Holm ?). Herr Petersen havde gjort sig Haab om Eneret paa 5 á 10 Aar, toldfrie Indførelse af Maskinerne og Laan af Finantserne, hvilket dog Alt blev ham nægtet, da man saae, han havde gjort Skridt til Fabrikens Anlæg. Stearin): rensed Tælle, hvoraf al Olien er udpresset. Margarin): Tælle, hvoraf endeel af Olien er uddreven ved en simpel Mechanisme, medens en anden Deel endnu er tilbage. Ved Presningen af Stearinen i Formene bliver gjerne noget udenfor, som ikke aldeles bliver befriet fra Olien, hvilket kjendes paa at Stearinen, naar den holdes mod Lyset, ej er fuldkommen klar. Disse uklare Stykker afbrækkes, og behandles paa ny af Petersen til Stearin. Derimod samles de af Holmblad, formes, og sælges under Navn af Margarinlys (bedre altsaa end de i Frankrig saakaldte Margarinlys) 12 sk. pd. (Efter Petersen er det en gal Regning) billigere end Stearinlysene, som for tiden koster 3 mk. 8 sk. Petersen tænker paa at nedsætte dem til 3 mk. paa Grund af Holmblads Concurrence, men han siger, at der saa saagodtsom Intet tjenes derved. Indførselstolden paa fremmede Stearinlys er 12 sk. pr. Pd. I begyndelsen indførte Petersen Stearinen fra Frankrig, og formede da selv Lysene, hvorfor han dengang fik 5 Sk.pd. I 1839 blev Fabrikken anlagt, saaledes som den nu er. Pres-sen trykker med en Vægt, saavidt jeg erindrer, af 800.000. (21/7-1845).

At Funder gjorde så udførlige optegnelser om den københavnske fabrikants stearinproduktion skyldtes utvivlsomt at oplysningerne evt. kunne blive nyttige for Funder senere hen. Om han nogensinde seriøst overvejede at etablere en tilsvarende fabrik i Århus, kan vi naturligvis kun gisne om, men der er ingen tvivl om, at Funder havde fundet samtalen med københavneren særdeles interessant.

Flere steder besøgte Funder børserne i de besøgte byer. Han synes dog ikke at have foretaget forretninger under disse besøg. På udrejsen i 1853 besøgte Funder f.eks. Børsen i Hamborg, men meddeler desværre ikke andet end: »Paa Børsen saae jeg Kongen af Preussen, Htg. af Oldenburg, Dronningen af Grækenland, m.Fl. Anledningen var Dronningens Afreise fra Eutin til Berlin. Kongen og Hertugen vare civil, og Alt gik stille af.« (1-3/7-1853).

Tobaksindustrien

Gennem Thomas Funders brevdagbøger 1841-62 kan man følge Funders indkøb af råtabak hos de store tobakshuse i især Hamburg, Bremen og Amsterdam. Fra omkring 1830 indtog Bremen en førende position på markedet for råtabak, især i kraft af de nordamerikanske tobakker. I midten af 1800-tallet androg den årlige indførelse af råtabak til Bremen ca. 16.000 tons. For skandinaviske tobaksfabrikanter var Bremen et hovedcentrum, og af brevdagbøgerne kan

Den Funderste Tobaksfabrik

Marhuus.

I mine Tobakker findes ingen Runkelroblade eller anden Tilsætning hvorm Enhver let kan overbevise sig ved at udryste Tobakken i Haanden og smage paa Bladene, der alle have en ren Tobakssmag. Runkelrobladene kendes derpaa, at de ere usædvanlig lyse og uden Smag.

De stigende tobakspriser betød at mange tobaksfabrikker blandede surrogater i tobakken. I 1856 udstedte indenrigsministeriet et cirkulære, der forbød tilsætning af roeblade o.lign. Funders kardusomslag var forsynet med følgende: »I mine Tobakker findes ingen Runkelroblade eller anden Tilsætning, hvorm enhver let kan overbevise sig ved at udryste Tobakken i Haanden og smage paa Bladene, der alle have ren Tobakssmag. Runkelrobladene kendes derpaa, at de er usædvanlig lyse og uden Smag.« (J.E. Schmalfeldts arkiv, Erhvervsarkivet).

vi se, at Funder bl.a. handlede med Bremenfirmaet Wancken & Sohn. Det var oplagt at Funder benyttede anledningen til at opsøge sine handelspartnere. Efter ankomsten til Bremen 1. oktober 1844 (på hjemrejsen) besøgte Funder straks »Wancken & Sohn, som toge meget venligt imod mig og inviterede os paa Comedie i Aften.« (1/10-1844). Besøget førte også til indkøb: »Efterat jeg havde afkøbt Wancken Sohn 50 Fad Kentucky (...) afreiste vi Kl. 11...« (2/10-1844.). Også i Amsterdam opsøgte Funder en handelspartner, tobaksgrossisten Blokhuis. »Jeg besøgte i dag Blokhuis, som ogsaa talte om, at Ungarerne ej ville dyrke Tobak.« (6/9-1853).

Trods ophold både i Amsterdam og Hamburg, var det dog indlysende, at Funder netop i Bremen gjorde sig udførlige optegnelser vedrørende tobaksmarkedet. I starten af 1850'erne steg priserne på råtabak meget voldsomt. Funders regnskabsbog 1836-56 er en vigtig kilde til prisforhøjelsen, og det ses heraf af prisen i 1856 var næsten 4 sk. højere pr. pund end 10 år tidligere, hvilket svarede til en stigning på godt 50%.²⁰ Funders optegnelser i Bremen handlede om prisdannelsen og dens årsager:

»Tobaksbladene ere stegne overordentlig. Ordin. Kentucky $3\frac{3}{4}$ Bco. Det tilskrives den østerrikske Regie²¹, som skal have opkjøbt 18 Millioner Pd. (...) i Pfalz som siges at producere aarlig 30 Millioner Pd. I Amerka skal Østerrig ligeledes have ladet købe 18 Millioner Pd. Det aarlige Forbrug i hele det østerrigske Monarki angives til 80 Millioner Pd. Blade, og der skal fabrikeres aarlig 800 Millioner Cigarer. Piscatory, som havde paataget sig at levere til Frankrig, skal være traadt tilbage og have foretrukket at betale 130.000 (formodentlig Francs), for at blive fri for Contracten. Den amerikanske Høst skal have lidt af Tørke og angives kun at ville give halvt Udbytte mod sædvanligt. Man mener dog, at naar Amerikanerne sige $\frac{1}{2}$, kan man regne med $\frac{2}{3}$. I Ungarn skal dog nok være dyrket mere Tobak iaar end forrige Aar. Hr. W.A. Hagen, hvis Bekjendtskab jeg gjorde paa Jernbanen, meente, at Conjuncturen vilde være forbigaaende, men han havde rigtignok fortiden ingen Blade. Den engelske Disconto skal være forhøiet til $4\frac{1}{2}\%$, men Bladeforraadene siges at være i Amerikanernes Hænder og Penge der lette at overkomme. I New Orleans har den gule Feber raset frygtelig. Efter Hr. H.s Sigende skal der snart kunne ventes en Jernbane fra Kentucky til New York, hvilket skulle bringe Tobaksbladene dertil, og det blev da lettere muligt at købe mindre Partier directe. Af Tobak, som menes at kunne træde i Stedet for holl. Blade, nævnes Eskwege, Nordheims og Pfaltzer [alle checks], men man har ingen af disse Sorter heri Bremen og Transporten vil formodentlig formeget fordyre dem. Hr. W.A. Hagen forlangte 3^5 B^m for »Kentucky-Abfall« af sauced Fade, og anbefalede mig for Pfaltzer Blade Wm Kopfer i Mannheim.« (19/9-1853)

Bemærkningen om, at en jernbane fra Kentucky til New York ville muliggøre lettere køb af mindre partier direkte fra tobaksavlerne, har Funder understreget. I lyset af det aktuelle prisniveau for råvarer, kunne det ligne en tanke om, at udviklingen i den amerikanske infrastruktur kunne få stor forretningsmæssig betydning for hans egen virksomhed.

For tobaksfabrikanten måtte en episode på grænsen mellem Bayern og Bøhmen have været smertende:

»Ved Mühlbach er det bøhmiske Grændsetoldsted. Jeg havde medbragt 3 pd. Tobak, som paa ingen Maade kunde tilstedes fri Entree; dog kunde de passere mod en Told af 5 å 6 Gulden eller Tobakkens Værdi flere Gange. Jeg fandt dette for drøit, og erklærede, at jeg da hellere ville renoncere paa Tobakken. En, jeg troer, overordnet Toldembedsmand, der tilfældigviis var tilstede tilligemed een simpel Person, der saae ud som Toldbetjent, gav mig det Raad: at sende Tobakken tilbage til Baiern og deponere den der. Men da jeg intet Depôt havde i Baiern, der heller ikke var nogen Leilighed til Forsendelse paa det eensomt liggende Toldsted, og jeg desuden ikke tog den Vei tilbage, kunde jeg ikke profite af dette Raad. Jeg vidste intet andet, end at abandonnere Tobakken, og blev haardnakket ved denne Beslutning, som ikke anstod min Contrapart. Enden blev, at Tobakken blev udstroet og givet til Priis for Vinden. Forresten gjenemgik jeg Persen, og i mine Bøger, som bleve meget nøie gjenemsete, fandtes intet Forargeligt.« (21/8-1845).

Også Jette så »med Angst og Bævelse« hendes »Andagtsøvelse passere Revuen, men efter megen Betænkning, gik den dog tilbage i Kufferten.«

Politiske forhold

Som nævnt indledningsvist var Funder overalt stærkt optaget af de dynastiske forhold i de besøgte egne. Fyrster – konger, grever og hertuger – og deres familiære, økonomiske o.a. forhold refereres meget grundigt. Disse optegnelser, der dels består af faktuelle oplysninger, dels rygter, udtrykker en gængs snobbisme i det konservative borgerskab, og var naturligvis passende konversationsemner efter hjemkomsten. Som samtaleemner blev fyrsters forhold (opholdssteder m.v.) netop i midten af 1800-tallet næret kraftigt af den ekspanderende presse. Når Funder noterede sådanne forhold, var det dog udtryk for meget mere end blot en hæftelse ved celebre og mondæne forhold. Først og fremmest må det erindres, at Det tyske Forbund (etab. 1815) bestod af et virvar af små og mellemstore fyrstedømmer, hvis indbyrdes forhold var aldeles uoverskuelige. Gotha-almanakken, *Gothaische Hofkalender*, havde siden 1764 årligt forsøgt at skabe et overblik over de mange fyrsteslægters genealogier. Den økonomiske, politiske og kulturelle udvikling i de enkelte stater var nøje forbundet med fyrsten, og disse forhold måtte derfor have Funders helt naturlige interesse. Funders notater om de dynastiske forhold i Europa har tjent som støtte for hans erindring, og kunne eventuelt senere udnyttes i konkret forretningsøjemed.

Funder var dog ikke uden berøring med de nye politisk-liberale tanker. Især under gennemrejserne i Slesvig-Holsten noterede han sig stemningen. I »Haderslev: »Her tales Dansk af det gemene Folk. P.H. Lorentzen saae jeg ikke. Jeg blev ikke anfægtet af Schleswigholsteinismen.« Apenrade: Gemene Folk tale Dansk: Opvartningspigen »talte hellere Dansk end Tydsk«, og Barnepigen sang: »Kokken er stegt paa Fyen.« Folk var meget galante, og toge Hatten for mig paa Gaden« (16/5-1844). Efter treårskrigen sluttede Funder sin sidste rejsedagbog i Åbenrå 30. september 1853: »Til slet Stemning i Slesvig har jeg intet mærket.«

Også samtaler med både danskere og udlændinge gav anledning til bemærkninger om de politiske forhold. I Kissingen i 1845 traf Funder f.eks. kammerherre Castenskjold til Frederikslund.

Kammerherre Castenskjold ansaae den skandinaviske Idée i politiske Henseende for en Chimære. En saadan Constitution, som den norske, meente han, kunde maaske være mulig i Danmark, men ingenlunde i Sverrig, hvor Stænderne differede for meget, og Adelen vist al-

derig gav Slip paa sine Privilegier. Rusland vilde desuden ikke taale en Forening af de nordiske Riger, som kunde blive farlig for Besiddelsen af Finland, og England vilde ligesaa lidt Samtykke i, at der dannede sig en stor Sømmagt i Norden. (19/7-1845).

Nogle dage senere:

»Jeg taler undertiden med en Pastor Winde fra Göttingen, der logerer her hos Pfrang. Han er meget liberal i sine Ytringer, og synes ej at ynde Kongen af Hannover. Han har med megen Interesse omtalt en Hofbauer, som for et Par Aar siden maatte flygte tilligemed sin Broder, paa Grund af nogle Ytringer mod Kongen af Baiern, og ogsaa kom til Kbhvn, hvorfra han blev udleveret. Winde havde læst, hvad der dengang blev skrevet herom i »Fædrelandet«, og undrede sig høilig over, at deslige frie Ytringer kunde passere.²² Han fortalte mig, at der fra Holsteen var afsendt en Deputation til den Sangfest, som om faa Dage skal finde Sted i Würzburg, og at Deputationen havde havt i Sinde at møde med et Slags Faner, som »ej engang bleve taalte i Tydskland«, og som derfor ogsaa vare blevne dem formeente.« (Kissingen 28/7-1845).

En dannet mand? Historie, kunst og kultur

Thomas Funder kommenterede af og til det generelle oplysningsniveau i de besøgte egne. Hans kommentarer var ikke fri for et vist hovmod. F.eks. leverer han følgende kritiske bemærkninger om dannelsen blandt indbyggerne i Celle. »Det var Kongens Fødselsdag, men Borgerne toge ikke megen Notits deraf. Jeg talte med en Mand, som sad i sit Vindue og saa ud til at være en lille Kjøbmand; han vidste ikke engang, at det var Kongens Fødselsdag.« En anden vidste derimod at den 5. juni var kongens fødselsdag, »men havde ikke lagt Mærke til, at d. 5. Juni var i dag.« (4. og 5. juni 1844).

Heller ikke Braunschweig levede op til Funders forventninger. »Vi savnede her de Tegn til Orden og Reenlighed, Velstand og Smag, som ledsage den Reisende fra Hannover. Alt forekom os smudsigt, uordentligt, slet vedligeholdt. Efter hvad vi hørte af en Leietjener klagede man ogsaa over Mangel paa Liv og Erhverv, og syntes at misunde Hannover.« Bedre blev det ikke, at både hotellet og maden »ikke gefaldt os«. Funder synes, at være ked af det anbefalede hotel: »Hôtel von England maa rimeligviis være bedre, siden Keiseren af Rusland logerede der (∴ havde logeret der faa Dage før vor Ankomst).« (7/6-1844).

I Elbingerode ironiserer Funder om overtro:

»Man er i Elbingerode endnu ikke kommet videre, end at man endnu troer paa Spøgelser, og det for ramme Alvor. Vi kom forbi en Mølle, hvor Hr. Thomas [logiværten] fortalte, at det af og til spøggede om Natten. Beboerne kunde ikke sove for Larm: der spadseredes paa Loftet,

Møllehjulene gik, o.s.v., og Rigtigheden blev bevidnet af alle Møllefolkene, saa at Mølleren havde betænkt, for at faae Roe, at sælge Møllen. Det hjalp kun lidet, at hr. Thomas demonstrerede om Ildere og Maarer, de gode Folk havde nu eengang faaet Troen i Hovedet, og lade sig intet affdisputere. Disse Træk betegne Harzbeboernes Character; den nyere Civilisation har endnu ikke kunnet trænge ind i disse eensomt liggende Bjerge.« (8/6-1844).

Sådanne kommentarer afspejler den rationalistiske, snusfornuftige holdning i borgerskabet. Men hvad var Funders egen dannelse? Undervejs noterede han sig berømte historiske begivenheder, der havde fundet sted på destinationerne, og flere steder indkøbte han tilføjede historiebøger. »Jeg købte Cigarer (...) og af en Bogjøde: »Wagenaars nederlandske Historie« (paa hollandsk) i 2 Dele for f.3. Det skal være den bedste Historie, man har over Nederlandene.« (6/9-1853). Generelt synes Funder at have haft en god indsigt i konkrete historiske begivenheder. Hans kunstforståelse var derimod mere tvivlsom.

Funder blev i 1836 medlem af et udvalg, nedsat af den nørrejske Stænderforsamling, til at udarbejde en betænkning om et lovudkast til sikring af kunstneres rettigheder. Sammen med det forhold, at Funder på rejserne besøgte adskillige kunstmuseer og -samlinger, konkluderer Jens Clausen, at »han nærede Interesse for Kunst, [...] ansaas for kunstkyndig.« Clausen indrømmer dog, at det »er vanskeligt nu at fastslaa Graden af hans Kunstkyndighed.«²³ I langt de fleste tilfælde vil dette være vanskeligt, men det er ikke ensbetydende med umuligheden af at beskrive et kunstsyn. Funder var udpræget moderne. I Darmstadt i september 1844 så de »den hertugelige Samling af Malerier«, heriblandt Luther og C. Debra af Luc. Cranack og den sovende Venus af Raphael. Funders eneste bemærkning: »Luther saa os noget hovmodig ud.« (23/9-1844). Tidligere havde Funder i Kassel i juni 1844 beset kunstmuseet:

»Vi besaae Billedgalleriet, som bestaaer af mere end 1400 Malerier, hvoriblandt mange af Rembrand og adskillige af Rubens, v. Dyck, Dürer, Cranack, Raphael, o.s.v. Hvad enten det nu kom af mine svage Øine; eller af den, som mig syntes, mindre heldige Belysning; eller deraf, at Malerierne havde tabt deres Friskhed eller vare uheldige opfriskede; eller deraf at de have gjort en Tour til Paris, hvor man skal have beholdt det Bedste, eller endelig – hvad der vel er det Sandsynligste – af min Mangel paa Kunstsands; nok er det: de stode mig ikke synderligt an, og jeg synes langt bedre om Nutidens Mestere: Münchener- og Düsseldorf-Malerne.« (11/6-1844).

Dette arsenal af bortforklaringer! Funders forståelse for de omtalte hollandske, flamske, tyske, italienske renæssance og barokmalere

var afgjort ringe. Næppe mange vil i dag gøre disse til genstand for en samlet vurdering. Fra en frodig højrenæssancekunstner som Raphael (1483-1520) er der en himmelvid forskel til »reformationens kunstner«, den nøgterne Lucas Cranach (1472-1553), og til Rembrandt (1606-69). Mens Funder således kun havde ringe forståelse for barok- og renæssancekunst, må hans begejstring for bl.a. Düsseldorfmalerne derimod anses for at være et højst moderne kunstsyn. Düsseldorfskolen, som den siden er blevet kaldt, havde sin storhedstid ca. 1810-80. Den udtrykte den romantiske kunst (»guldalderen«) og var bl.a. repræsenteret af K.F. Lessing. Igen i Bremen i 1853 viser han sin begejstring for guldalderkunsten, da »Fru Ruyter fulgte os til »die Kunsthalle« ved Osterthor, hvor Malerierne var udstillede, deriblandt enkelte gode, f.Eks. et norsk Landskab af en Düsseldorf Maler (...)« (19/9-1853).

Funder gik også i teatret. Morskaben blev opfattet med en hel del af forretningsverdenens tankegods. I Bremen var de i inviteret i teatret af tobaksfirmaet Wancken & Sohn:

»Theatret (...) er ganske nyt, ej synderligt stort, men ret smukt. Man har vel haft et ældre, der nok har været tarveligt, men Sandsen for Skuespilkonsten er ej meget bevendt, og det nye Theater, der er bygget paa Actier og har kostet 30.000, er ej meget besøgt, saa at Actiehaverne, for hvis Regning Forestillingerne gives, rimeligviis ej spinde Silke derved. Vi saa »den hvide Dame«; frekvensen var liden, og der blev ej meget applauderet, hvortil der da heller ej var Anledning. Frøkenen af Avind var den fedeste Trædukke, jeg nogensinde har seet i en saadan Rolle, og sit Syngepartie var hun ingen Maade mægtig. Underlietenanten var noget bedre, uden at være altfor god, i det hele forekom det mig, at Besætningen var ringere endnu, end man finder den hos vore bedre omreisende Skuespillerselskaber. Fra Theatret gik vi hen til »Der Rathskeller«, hvor Hr. Warncken havde arrangeret et Aftensmaaltid. Denne ganske Kjelder er der vist ej Mage til i hele Europa. Her ligger Rhinskvinen lagret i betydelige Partier, og den ældste har den anseelige Alder af over 200 Aar (fra 1624). Kjelderens strækker sig fra Rådhuset under Gaden og den ligeoverfor liggende Børs. De uhyre Viinfade have gammeldags burleske Prydelser: Bachushovede med rubinrøde Kinder, os.v. De bedste Vine ere: »Die zwölf Apostel« – en paafaldende Blasphemie i det ellers gudfrygtige Bremen – og »die Rose« (...). I denne Kjelder skrev den württembergske Digter Hauf, der var kommen i Besøg til sin Familie i Bremen, sine »Fantasiren im Bremer Rathskeller«, der siges at være meget aandrige. Han skal have tilbragt en heel Nat i Kjeldereren. Vi holdt ej ud længere end til Kl. 12. Tonen i vort Selskab var gammeldags cordial, saaledes som jeg tænker mig den i Norge, men som man ellers ikke pleier at finde den nutildags. I det Hele synes Sæder og Tone i Bremen noget af den gamle Verden. Man har ej meget tilovers for de aandelige Interesser, imidlertid blev der talt med stolthed over det nye Teater og om det her nylig afholdte Møde af Naturforskere, som man sagde havde fundet sig ret vel tilmode ved Vinen i Raadhuuskjeldereren (...). Blandt Naturforskerne nævnedes man vor Prof. Eschricht, der havde holdt flere Foredrag, og en Professor fra det Badenske (Stüver?), der havde givet sig af med at være Veirprophet. Man meente, at hans Theorie skulle bestaae i: at de samme Veirilig hvert 19de Aar skulde vende tilbage, »hvilket han havde udledet af Veirtabeller for 40 Aar«!« (1/10-1844).

Igen i 1853 var Funder i Bremen:

»Om Formiddagen i »Museum«, en slags Klub med Læsesal, hvor Hr. Ruyter [?] indførte mig, og paa Børsen, som endnu er gammel, medens alt Andet synes at være blevet nyt. Jeg har ikke i nogen By seet saa mærkelig Forandring som i Bremen, hvor udenfor Voldene den ene Bygning reiser sig prægtigere end den anden. Da jeg ytrede, at jeg troede der var tilkommet over 50 nye Gader siden 1844, svarede man mig, at jeg vist ej anslog det for høit. Prægtige Huse med Buevinduer, Verandaer, flade Tage, o.s.v. (...) Om Aftenen havde Hr. Ruyter indbudne til Rathhauskeller, men en heftig Tandpine nødte mig til at undskylde mig.« (17/9-1853).

Andre rejseoplevelser

Der var dog ikke ikke alene tale om luksusrejser. 7. september 1844 forlod Funder familien i Lausanne for at drage op i bjergene. I Martigny lejer han »et dovent Muulæsel«, men i »Chamorny«, dvs. Chamonix i det sydøstlige Frankrig, har han fået nok af æslet. 9. september, hvor vejret var dårligt skriver han:

»Paa Grund af det daarlige Veir tiltraadte jeg først Kl. 7_u min Vandring til Montenvert [?] (6.000'), et Bjerg skrevs over for Chamorny. Jeg var kjed af Æselridtet, og bestemte mig til at gaae, hvilket var en daarlig Beslutning, da jeg herved gav mig i Kamp med to Magter paa een-gang: baade Sveden og Regnen, saa at Jens har havt nok at gjøre den hele Dag med at faae mit Tøi nogenlunde tørret, og jeg selv har svævet i Angst for – da min Garderobe ej er syndelig stor (det Meste har jeg sendt til Genf) – at komme til at gaae omkring i end ikke fuldtørrede Skjortæærmer. Det medtog rigeligt halvtredie Time at bestige Montanvert [?], og jeg ankom til den saakaldte »Pavillon«, et yderst simpelt værtshuus à la blødkogte Æg, saa vaad som en Muus. Endelig fik jeg skiftet, spiste min Oeuf à la cogue og varmede mig ved Caminen i Selskab eller rettere i Ledtog med mange andre Fransk- og Engelsk pludrende Væsener, blandt Andre 2 russiske Studenter, hvoraf den Ene fandt, at det ikke var kjønt af Custine at have skrevet sin Bog, efterat have nydt saamegen Opmærksomhed i Rusland.« (9/9-1844).

Andre af rejseoplevelserne knyttede sig til det religiøse liv. Undervejs gik Thomas Funder og familien i kirke. Religiøsitetten var for Funder utvivlsomt ikke blot »vanekristendom«, men det er interessant, at når Funder ved flere lejligheder kommenterede de hørte prædikener, gik bemærkningerne især på formen og ikke indholdet. Et par eksempler.

I Leipzig ville de høre en prædiken, og fik anbefalet »Pastor Jonas til St. Nicolai, som en formentlig udmærket Prædikant.« Funders mening om pastorens retoriske evner var særdeles begrænset: »Vi hørte ham ej, ej et Ord af hans Prædiken; han slugte dem alle selv, ligesom Saturn sine Børn.« (13/7-1845).

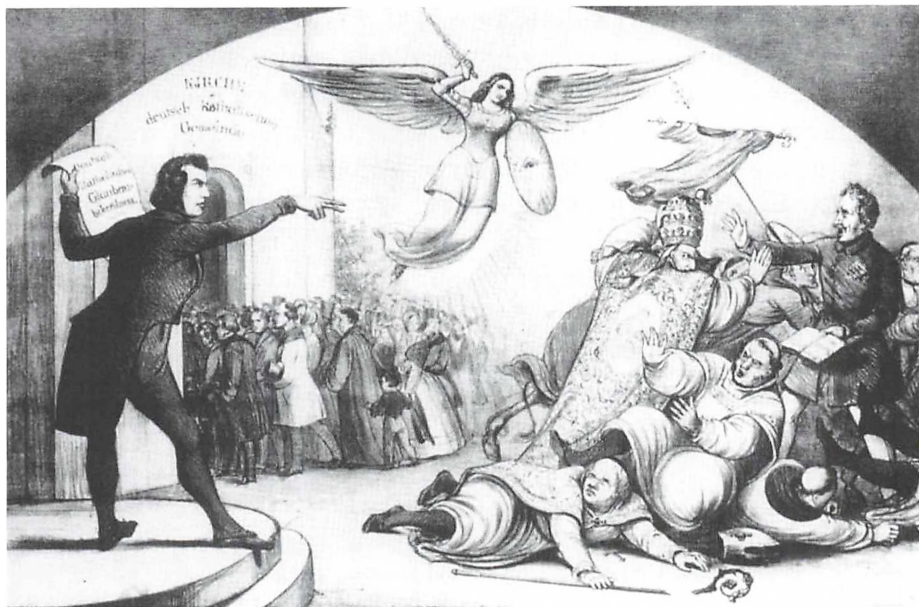
I Kissingen noterede Funder i august 1845 en beskrivelse af morgendagens liturgiske orden ved gudstjenesten i den protestantiske kirke. Den sluttede med: »Heraf sees, at man menagerer langt mere end hos os med Kirkegangen: ingen Messe, ingen halve Psalmer. Der er desuagtet langt mere Andagt i Kirken. Gak hen, og gjør ligesaa!« (2/8-1845).

Kun en enkelt gang nævner Funder indholdet af en prædiken: Undervejs fra Kissingen til Frankfurt gjorde de ophold i Hammelburg. I kirken blev prædiken holdt af »Jesuiten Fyrst Zeil.«: »Denne Jesuit var udmærket begavet, og hans Prædiken var et Mønster paa populair Veltalenhed. Han gik løs paa Tidsalderens Feil (...) »die Abschinlichen Bekantschafften« (polske Ægteskaber); Romanerne sparede han heller ikke. Han skal virkelig være en württembergsk Fyrste, og have en Broder af aldeles modsat Tænkemaade, som blev sat i Statsfængslet i Württemberg for trykte Injurier mod Kongen af Baiern.« (17-18/8-1853).

Skønt Funders kristendom utvivlsomt var dybfølt og ægte, vidner en episode samtidig om et afslappet forhold til det religiøse. Funder noterede fra turen fra Dresden til Leipzig i 1845 følgende historie, der snildt kunne have fået andre protestanter til at kaste sig ud i stor polemik:

»Paa Jernbanen kom vi i Selskab med en Hernnhuter og en baiersk Catholik. Vi kom ind paa det religieuse Gebeet, og af en Samtale mellem Hernnhuten og mig om Pastor Ronge udviklede der sig en Dispute mellem den Første og Catholiken om Christi Persons Guddommelighed og Saliggjørelsen ved Troen, hvorover jeg morede mig meget. Hernnhuteren blev sig selv lig, Catholiken var mere fornuftig end catholsk.« (21/9-1845).

Funders humor ses også en nogle optegnelser, han gør sig fra dr. Eyberts Friederich Wilhelm III-bog.²⁴ Her noterer han sig »en Anekdote« om indbyggerne i Hamburg, der under Napoleons herredømme blev tvunget til at illuminere på kejserens fødselsdag. En borger hængte da en transparent op med ordet »Zwang«. Han blev draget til ansvar, men klarede sig ved at forklare, at ordene betød: »Zur Weise an Napoleons Geburtstage.« (Z.W.A.N.G.). (1/8-1845).

Funder var godt inde i tidens teologiske stridsspørgsmål. Under en togrejse i 1845 drøftede Thomas Funder Johannes Ronges synspunkter med sine medpassagerer. Johannes Ronge (1813-87) var en tysk katolsk præst, der netop i 1844-45 rettede voldsomme angreb på Romerkirken, bl.a. ved at afvise Kristi Guddom og det pavelige primat. I 1845 blev han ekskommunikeret og grundlagde sin egen menighed med markante nationalistiske grundtræk. Lithografi fra 1844/45. (Fra *Biedermeiers Glück und Ende*, München 1987).

Afslutning

Thomas P. Funder havde fra sine rejser rigeligt med ammunition med hjem i form af nye indsigter og viden til brug i det praktiske handelsliv, i lands- og lokalpolitikken, og ved middagskonversationer og andre passierer i sit borgerlige hjemmiljø. I Köln traf Funderfamilien i 1853 »Meulengrachts«, men ellers var der næppe mange i Århus med sådanne rejsemuligheder. Undervej traf Funder som nævnt en mængde andre danskere (og naturligvis udlændinge). En bred anlagt undersøgelse af borgerskabets Europarejser i 1800-tallet foreligger ikke, men ville – foruden at sætte Funder og hans rejser i større perspektiv – være et vigtigt bidrag til dansk historie i almindelighed. Der er ingen tvivl om at udgangspunktet for Funderfamiliens rejser var husfaderens dårlige helbred. Alligevel blev omkring $\frac{2}{3}$ af rejsetiden anvendt til lyst- og studierejser. Selv

når her medtænkes datidens besværlige rejseformer var Funders rejser á 2-4 måneder givetvis meget i dansk sammenhæng.²⁵ At kurserne kombineredes med studier, forretninger og turistformål var nærliggende alene af tidsmæssige og økonomiske grunde, men dannelsesrejser som en del af borgerskabets etikette må desuden erindres. Den tid, hvor akademikere og politikere levede deres liv indenfor volde og plankeværker var forbi. Forretningsfolk har pr. definition »altid« været meget rejsende, men det var formentligt relativt nyt, at en fabrikant som Funder kopierede et rejsekoncept. Rejserne var særdeles dyre, men rent dannelsesmæssigt betød rejserne utvivlsomt meget for en mand som Funder.

Noter

1. Thomas P. Funders levnedsløb er skildret i Jens Clausen: »Tobaksfabrikør Th. P. Funder«, *Østjydsk Hjemstavn*, IV, 1939, s.41-55. Nærværende artikel skyldes, at jeg under udarbejdelsen af biografien om Thomas P. Funder i »Århus – Byens Borgere 1165-2000« (Århus Byhistoriske Udvalg 2000) læste Funders rejsedagbøger og fandt, at disse fortjente at blive behandlet mere indgående, end Jens Clausen havde mulighed for (jvf. senere).
2. Se f.eks. *Aarhuus Stiftstidende* 23/2-1857.
3. Om Funders politiske udvikling, se Finn H. Lauridsen: »Thomas P. Funder og den nye forfatning«, *Strejftog*, *Aarhuus Stiftstidende* 19/6 1954.
4. Jens Clausen, op.cit. s.53, nævner, at Funder i 1844 ledsagedes af sønnen Peter. Folketællingen 1845 nævner ingen Peter i Thomas Funders husstand. I slutningen af august 1845 stødte en Peter til rejseselskabet i Tjekkiet, men der er ikke tale om en søn, jvf. Funders rejsedagbog nogle dage senere: »Peter og jeg gik i Eftm. til Kalkbrænderierne herudenfor, og Peter modtog et Stykke sort Kalk til sin Fader.« (3/9-1845).
5. Dødsfaldene i familien Funder, se *Aarhuus Stiftstidende* 14/6-1830, 30/11-1832 (Wilhelmine L.A. Funder, se desuden 6/12-1832), 8/7-1839, 5/2-1842, 4/3-1842, samt 23/7-1860 (nekrolog over Thomas Funder) og 7/9-1868 (Henriette Funders død).
6. RA, privatarkiv nr. 5437. Tak til arkivar Michael Hertz for oplysninger om afleveringen.
7. Jvf. Michael Harbsmeier: »Rejsebeskrivelsers grænseløse nytteværdi«, *Magasin fra Det kongelige Bibliotek*, 8. årg. nr.3, 1933, s.7-16.
8. Michael Harbsmeier: »Rejsebeskrivelser og mentalitetshistorie«, (projektbeskrivelse), *Humaniora*, nr.5, 1981, s.60-64
9. Om Jens Clausen, se Peter Skautrup: »Lektor Jens Clausen 1894-1963«, nekrolog i *Århus Stifts Årbøger*, bd.56, 1963, s.149-52.
10. Jens Clausen, op.cit. Rejserne er især beskrevet s.51-53. – Jens Clausen nævner (s.52, samt s.55, note 37) at der foruden rejsedagbøgerne i tre hæfter tillige findes en rejsebeskrivelse, som Funder »formentlig udarbejdede hjemme.« Han tilføjer, at der i denne rejsebeskrivelse findes et afsnit, der hedder Kunstnydelser. Denne indgår dog i 1844-dagbogen på løse ark (ark nr. 8). Clausen har således fejlagtigt antaget, at de 3 hæfter udgjorde dagbøgerne for hver af de tre rejser. Dermed har han overset, at 1845-rejsten fylder 2 hæfter, og de løse ark ikke er en separat rejsebeskrivelse, men 1844-dagbogen.
11. Disse arkivalier lod Kamma Müller i 1908 statistikeren Jens Warming overlade til Industriforeningen, hvorfra de er kommet til Erhvervsarkivet. De er bl.a. anvendt af Kristof

Glamann i hans værk *75-foreningen 1875-1950* (1950) om Cigar- og Tobaksfabrikanternes Forening af 20. Juni 1875. I følge et indlagt brev i statusbogen 1832-57 fra Jens Warming til Industriforeningen (dat. 11/3-1908) modtog Warming også »en Del Papirer vedrørende Cikoriefabrikker« som han overlod til departementschef og statsgældsdirektør P.O.A. Andersen, ligesom »nogle Hovedbøger, der navnlig vedrører Herregaarden Astrup« blev overladt Ladelunds Landbrugsskole.

12. *Aarhus Stiftstidende* meddelte under den faste rubrik »Reisende« 4/7-1845 som bortrejst: »Funder med Frue, Datter, Tjener og Tjenestepige.« Ligeledes nævnes 27/6-1853 »Funder med Frue, Datter, Gouvernante og Tjener.« Afrejsen i 1844 nævnes ikke (kun skibsrrejser nævnes i rubrikken). I Baden-Baden indgik han i august 1844 en kontrakt om befordringen. Denne omfattede foruden Funder selv »Frau, Kind, Bedienung und Reisesachen.« (vedlagt som bilag til rejsedagbogen 1844).
13. Blev dengang forstået som: »det Afsondrede, hvad der bortskydes som ei videre tjenligt til Legemets Næring (Ørevox, Spyt, Sved o.s.v.), især Skarn, Ureenlighed, som udkastes af Mennesker og Dyr.« (Meyers Fremmedordbog, 3. udg. 1853).
14. Congestioner: »unaturlig Samling el. Tiltrængen af Vædsker i Legemet til enkelte Dele, f.Ex. Blodets Stigen til Hovedet« (Meyers Fremmedordbog, 3. udg. 1853).
15. »125 Jahre Deutsche Eisenbahnen 1835-1960«, *Die Bundesbahn*, 34.årg., nr.21-22, Darmstadt 1960, s.1008, samt kort 1844.
16. Om Hamborg-Bergedorf jernbanen, se Poul Thestrup: *På sporet 1847-1997*, bd.1 (til 1914), 1997, s.34 f.
17. Boulingrins, dvs. haveanlæg, græsplæner.
18. Perpendiculaire, »lodret, lige ned; danne en ret Vinkel med....« (Meyers Fremmedordbog, 3. udg. 1853).
19. Citere: »anføre; henvise til; stævne; indkalde; varsle« (Meyers Fremmedordbog, 3. udg. 1853).
20. Kristof Glamann, op.cit. s. 23 f., samt tabel III og IV.
21. Regie: »Forvaltning af visse, især vigtige Handelsgrene, f.Eks. Tobak, Salt, etc. for Landsherrens Regning« (Meyers Fremmedordbog, 3. udg. 1853).
22. »bleve tolerede« er her overstreget, og erstattet med »kunde passere.«
23. Jens Clausen, op.cit., s.52, jvf. s.46.
24. »Dr. Eybert [:] Characterzüge und historische Fragmente aus dem Leben des Königs v. Preussen Friederich Wilhelm III.« (jvf. 22/7-1845).
25. Jens Clausen, op.cit., s.53.

Vestjydsk EDB-center

AF BENT LAURSEN

Danmark udviklede sig i løbet af 1900-tallets anden halvdel til et servicesamfund. Det er en udvikling, hvis historie endnu ikke er skrevet. Bent Laursen, der var leder af Vestjydsk EDB-center i Esbjerg fra 1965 til 1985, giver i denne artikel et rids af den virksomheds historie, som han stod i spidsen for. Det er ikke kun en enkelt virksomheds historie, der her fortælles, men det er samtidig et bidrag til edb-branchens historie med et indblik i samspillet mellem teknologiudviklingen på edb-området og produktudviklingen på serviceområdet.

Baggrunden for Vestjydsk EDB-center, Esbjerg, var Varde Bank's edb-afdeling, der blev etableret den 1. maj 1965. Forud herfor havde Varde Bank anvendt konventionelle maskiner til sin bogføring af mellemværender med kunderne. Det var primært Burroughs Sensimatic maskiner, der i alle selvstændigt bogførende afdelinger blev anvendt til bogføringen. I Esbjerg var der dog yderligere installeret en Exacta Wanderer maskine til bogføring af indlånskonti. Denne maskine kunne automatisk udregne renten på disse konti, hvilket var et stort fremskridt.

Ledelsen af Varde Bank, som på det tidspunkt bestod af to direktører fra Esbjerg, Gunnar Ulrich og C.K. Hansen og to direktører fra Varde, Chr. F. Houborg og E. Jacobsen, indså imidlertid, at det eksisterende system ikke kunne blive ved med at klare væksten i antal kunder og ekspeditioner. Man besluttede derfor i begyndelsen af 1965 at tage den nye elektroniske teknik i brug gennem anskaffelse af et edb-anlæg, der skulle behandle alle bankens transaktioner med dens kunder samt bankens egen interne bogføring.

Der blev afgivet ordre til IBM, København, på et såkaldt 1440-anlæg til levering i forsommeren 1966, og det blev samtidig besluttet at nedsætte en særlig edb-gruppe, der skulle udføre den nødvendi-

ge planlægning og programmering i forbindelse med overgangen til edb-systemet. Anlægget skulle installeres i Esbjerg, hvor man ejede ejendommen Kongensgade 64.

Det blev besluttet, at edb-gruppen skulle bemandedes fra 1. maj 1965, hvor også uddannelsen af gruppens medlemmer skulle begynde. Gruppen bestod af:

Bankfuldmægtig Erik Knudsen, Esbjerg, (leder af arbejdet indtil driften af anlægget begyndte)

Bankfuldmægtig Kenneth Hansen, Varde, (deltager i udviklingsfasen)

Bankassistent Richard Lang Nielsen, Esbjerg,

Bankassistent Hans Uhre, Varde.

Endvidere ansattes salgschef Bent Laursen, Odense, der havde solgt og leveret næsten alt konventionelt bogføringsudstyr til banken. Bent Laursen skulle deltage i hele udviklingen af edb-systemerne og, når edb-anlægget blev installeret, overtage ansvaret for udvikling og driften af edb-afdelingen.

Endelig ville et ikke fastlagt antal hulledamer blive ansat.

Lørdag den 1. maj 1965 mødtes den nye edb-gruppe i Esbjerg for at forberede den kommende uddannelsesperiode, der skulle finde sted hos IBM i København. Uddannelsen strakte sig over 4 uger med intensiv undervisning om dagen og læsning om aftenen. Udover de 5 mand fra Varde Bank var der medarbejdere fra den samtidig dannede sydsjællandske bankcentral, Automationscentralen i Næstved. Bag den stod Næstved Diskontobank, Handels- og Håndværkerbanken i Næstved, Ringsted Bank, Vordingborg Bank m. fl. Undervisningen skete ud fra et teoretisk synspunkt uden megen praktisk programmering undervejs, hvilket i dag ville have været helt usandsynligt.

Efter de 4 uger begyndte så det praktiske arbejde i Esbjerg med fordeling af opgaver til programmering, systemarbejde og selve programmeringen. IBM havde sat en systemkonsulent på opgaven, og denne vejledte periodisk i gennemførelsen af arbejdet. Den første test fandt sted i september 1965 på et IBM-anlæg i Düsseldorf i Tyskland, og det lykkedes da også at få nogle af programdelene til at fungere. Arbejdet fortsatte efteråret og vinteren igennem, og i april

1966 skulle den næste store test finde sted, denne gang hos IBM i Sindelfingen nær Stuttgart.

Der var store vanskeligheder med den praktiske gennemførelse af testen, idet IBM's anlæg blev brugt af mange kunder, hvorfor der ikke var den tid til rådighed, man havde regnet med. Testen strakte sig derfor over 2 uger og først efter, at der efter den første uge var lavet kraftigt vrøvl til IBM, Danmark, fik man i den anden uge mere maskintid til rådighed. Til gengæld kneb det så noget med at få tid til at sove, kun ca. 10 timer i alt indenfor de sidste 6 dage! Men programmerne var da blevet testet og de fleste fejl aflusede. Tilbage var den videre udvikling og den endelige test, når anlægget blev leveret i Esbjerg.

Det første edb-anlæg

Der var som nævnt hos IBM, København, bestilt et anlæg af typen 1440. Det ville blive udstyret med en hukommelse på 8.000 karakterer á 6 bits, 2 diskstationer til udskiftelige diske, der hver kunne rumme 1 million karakterer, en hulkortlæser til input og en printer, der kunne udskrive 240 alfanumeriske linier i minuttet, dog 600 linier, hvis det var rent numeriske oplysninger.

Programmeringen skulle ske i sproget Autocoder, der var et »næsten-maskinsprog«, et sprog, man forlod ved en senere overgang til nye edb-systemer. Med den noget begrænsede kapacitet i maskinens arbejdshukommelse var det nødvendigt, at man var meget omhyggelig med programmeringen, så den kom til at fylde så lidt som overhovedet muligt.

Endvidere var der bestilt et ikke nærmere fastsat antal hulkort-hullemaskiner, hvoraf den første skulle bruges til hulning af programmerne efterhånden, som de blev kodet. De efterfølgende skulle bruges til hulning af de daglige posteringer, der skulle bogføres på edb-anlægget. Der var blevet ansat en dame til at overføre programkodningen til hulkort, således at programmeringen kunne være så effektiv som muligt.

I forårsmånederne var førstesalen i Kongensgade 64 blevet ombygget og gjort klar til leveringen af edb-anlægget. Da det var for stort og for tungt til, at man kunne få det op af trappen, blev det med kran hejset ind ad vinduerne. Efter monteringen var det klar til den

endelige test af programmerne, der skulle have været afsluttet med start pr. 1. maj, men det blev nødvendigt med udsættelse til 1. juni, hvor opgaven med at bogføre Kasse-Kredit og Checkkonti blev påbegyndt. Nogle måneder senere begyndte bogføringen af indlånskonti, også udlån og interne konti kom med.

Posteringserne fra banken blev overført til hulkort, hvor Esbjerg og Varde havde egne hullemaskiner, mens øvrige afdelinger fik hullet centralt i edb-afdelingen. Dette havde naturligvis medført ansættelse af et antal »hulledamer«, der mødte på arbejde i løbet af eftermiddagen og udførte hullearbejde, indtil alle bilag var overført til hulkort.

Den elektroniske behandling af dagens posteringer startede efter bankens lukketid og foregik derfor om aftenen og om natten, når dette var nødvendigt, enten på grund af store datamængder eller hvis der havde vist sig fejl i databehandlingen. Der blev ansat operatører til den daglige betjening af anlægget og til efterbehandling af det udskrevne materiale, således at programmørerne kunne koncentrere sig om det, der var deres egentlige opgave, udvikling, fejlrettelse og test af systemerne. Der var dog altid en programmør på arbejde om aftenen, således at eventuelle fejl hurtigt kunne rettes.

Det færdige materiale blev om morgenen kørt til afdelingerne med bil, så det var fremme, når personalet mødte på arbejde.

Som planlagt blev bankfuldmægtig Erik Knudsen flyttet tilbage til sit tidligere arbejde i banken, da edb-anlægget blev leveret, og EDB-chef Bent Laursen overtog ansvaret for programmering og drift af opgaverne.

Vestjydsk EDB-center

Anlægget var baseret på en daglig mængde af ca. 7.000 posteringer, eller ca. 1.750.000 posteringer pr. år, og dette kunne også sagtens klares på anlægget. Derfor opstod tanken om at udnytte den overskydende kapacitet til at udføre bogføring for andre lokalbanker, og den 12. oktober 1966 blev det kommende samarbejde om bogføring mellem Varde Bank og de fire nabobanker Ringkjøbing Landbobank, Skjern Bank, Tarm Bank og Sydjydsk Landmandsbank, Ribe officielt bekendtgjort, blandt andet gennem omtale i Dagbladet Vestkysten. Det blev samtidig besluttet at ændre edb-af-

delingens navn til Vestjydsk EDB-center, der herefter fremtrådte og fungerede som en selvstændig erhvervsvirksomhed.

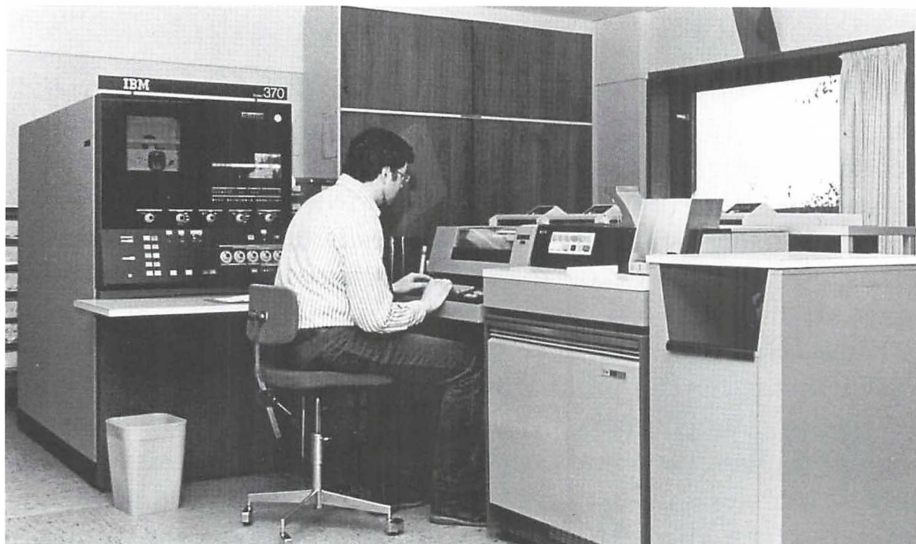
Alle 5 banker skulle deltage økonomisk i driften i forhold til den mængde data, de fik behandlet på Centret. Man ville, når alt var overført til elektronisk databehandling, behandle 110.000 konti med over 3 mill. posteringer årligt. I løbet af 1967 blev alt lagt over til elektronisk bogføring for alle 5 banker. Dette havde naturligt af født behov for flere medarbejdere, specielt programmører, og der var fra Esbjerg-afdelingen overført Ejvind Skouboe og fra Varde kom John Hebogaard Pedersen, mens bankfuldmægtig Kenneth Hansen som planlagt efter færdiggørelse af udlånsprogrammerne var flyttet tilbage til Varde.

Nye opgaver, Service ud af huset påbegyndes

På et tidspunkt rettede en af Varde Bank's store kunder, Dagbladet Vestkysten, henvendelse om muligheden for, at Vestjydsk EDB-center kunne udføre databehandling for avisen. Det skulle være et abonnementssystem, som holdt styr på abonnenterne, sørgede for at udskrive opkrævninger på abonnementet, godskrev indbetalinger og udskrev lister til avisbudene over, hvem der skulle have avisen bragt. Vestjydsk EDB-center påtog sig opgaven med Hans Uhre som ansvarlig for udviklingen af det helt nye system. Der ansattes Kurt Brandt fra Varde Bank's Esbjerg afdeling som programmør til denne opgave. Systemet kom i gang i løbet af vinteren 1969.

I løbet af 1968/69 kunne det konstateres, at datamængderne fra bankerne voksede udover det beregnede, og dette i forbindelse med opgaven for Dagbladet Vestkysten og med udviklingen på maskinområdet bevirkede, at man i foråret 1969 udskiftede IBM 1440-anlægget med et anlæg af typen IBM 360 model 30.

Det nye anlæg var sådan opbygget, at det kunne benytte de daværende programmer i Autocodersproget, men opgaverne blev udført væsentlig hurtigere. Anlægget var endvidere udstyret med en printer, der kunne udskrive 600 linier i minuttet, altså en væsentlig kapacitetsforøgelse af det, der havde vist sig at være en af flaskehalse- ne i produktionen. Det stod imidlertid klart, at denne løsning på kapacitetsproblemerne kun var en midlertidig løsning, idet mulighederne gennem programmeringen i Autocoder-sproget var meget be-

Det 4. edb-anlæg, IBM 370-135 i arbejde. Foto: Byhistorisk Arkiv, Esbjerg.

grænsede i forhold til de nye systemer, der var på markedet. Det blev derfor besluttet, at man skulle undersøge, hvilke muligheder der var for en fremtidig maskinudskiftning. Undersøgelserne rettedes naturligt mod IBM, men også det amerikanske firma NCR, National Cash Register Company, blev kontaktet. Mens IBM havde leveret edb-anlæg til hovedbankerne og til de nyetablerede provinsbankcentraler, havde NCR leveret til Fyns Diskontokasse og til Aarhus Privatbank.

Mens disse undersøgelser stod på dukkede et andet problem op, nemlig det, at Varde Bank selv havde brug for den nabobygning i Kongensgade nr. 64, hvor edb-centret havde til huse. Banken havde imidlertid rådighed over en grund i Sædding på hjørnet af Tarpha-gevej og Rønnevej ved siden af den derværende bankafdeling. Man havde oprindeligt regnet med, at der skulle have været bygget et posthus dèr, men dette var i stedet planlagt til at skulle ind i Sædding Centret, hvorfor denne grund nu var fri. Det blev så besluttet at opføre et helt nyt edb-hus på grunden i Sædding, og det kunne indvies den 7. november 1969. Alt blev flyttet ud i det nye hus, der var på 315 kvadratmeter + en del kælder, der blandt andet rummede arkiv og lager for nye formularer.

Kildeskat

1969 var det sidste år, hvor man betalte den personlige skat bagud. Fra 1. januar 1970 skulle den nye Kildeskat indføres. Det betød, at der skulle beregnes skat straks ved udbetaling af løn til medarbejdere. Det stod hurtigt klart, at dette ville betyde et omfattende ekstra arbejde for alle virksomheder, og de 5 medlemsbanker og Vestjysk EDB-center besluttede derfor at udarbejde et system, der kunne håndtere hele den nye beregningsform med samtidig opkrævning af kildeskatten, ATP-bidrag og hvad der ellers måtte komme.

Systemet baseredes på, at arbejdsgiverne skulle aflevere oplysninger om løn pr. medarbejder i banken. Dette materiale afhentedes af Centret, hullede og blev behandlet om aftenen og afsendt med posten, så det næste morgen var hos arbejdsgiveren. Dagen efter skulle lønnen efter fradrag af den beregnede skat, ATP og lignende være indsat på lønmodtagerens bankkonto.

I september måned afholdtes en række møder med interesserede arbejdsgivere, hvor en repræsentant for skattevæsenet først redegjorde for det nye kildeskattesystem. Derefter fortalte EDB-chef Bent Laursen om bankernes/edb-centrets tilbud på udførelse af beregningen af kildeskat. Resultatet af denne kampagne blev, at da kildeskattesystemet startede pr. 1. januar 1970, var der tilmeldt ca. 1.100 arbejdsgivere med i alt ca. 13.500 lønmodtagere til behandling i Vestjysk EDB-center's system. Gennemførelsen af et system med så mange lønmodtagere forudsatte naturligvis en kraftig udvidelse af Centrets hullekapacitet. Der blev derfor ansat 2 ledere og 28 nye damer til hulning af de data, der skulle bruges i den daglige edb-behandling og til pakning af det færdige materiale. Alle hulledeamer var ansat til arbejde på skiftehold, 4 timer ad gangen og med varierende antal dage pr. uge, idet arbejdsmængden naturligvis svingede meget som følge af, at lønudbetalingerne for uge- og 14-dages lønnede jo primært skulle ske torsdag.

Materialet fra arbejdsgiverne skulle afleveres i banken inden middag, hvorefter det blev afhentet med centrets bil, der således med yderpunkterne Grindsted – Ringkøbing kørte ca. 300 km. dagligt. Når bilen kom retur til centret med materialet, var det nødvendige antal hulledeamer parate til at hulle det, derefter blev det edb-behandlet og det færdige materiale blev pakket og afsendt om aftenen, så det næste dags morgen var ude hos arbejdsgiverne.

Edb-anlæg nr. 3

I løbet af foråret 1970 afsluttedes undersøgelser og forhandlinger om levering af et nyt edb-anlæg til centret. Ordren gik til NCR på et Century 200 anlæg, der blev anset for det nyeste og hurtigste anlæg på markedet på dette tidspunkt. For at få det fulde udbytte af et nyt anlæg, der ganske vist stadigvæk kunne køre de gamle Autocoder-programmer, skulle systemerne dog omprogrammeres. Man valgte sproget Cobol og for banksystemernes vedkommende blev der nedsat en arbejdsgruppe med medlemmer fra medlemsbankerne og centret samt med deltagelse af NCR. Gruppens opgave var at designe et helt nyt system, der skulle tage højde for et eventuelt fremtidigt online-system, hvor man skulle kunne se alle oplysninger om en kunde på én gang. At et online system ville ligge år ud i fremtiden var ikke det væsentlige, derimod at det nye system gav mulighed for en lettere overgang, den dag det blev aktuelt. Desuden skulle man i mellemtiden få samlet oplysningerne om den enkelte kunde på en overskuelig måde.

Det nye NCR system blev installeret i begyndelsen af 1971. Det havde en intern hukommelse på 64 KB, udskiftelige diske og en printer, der kunne skrive 1500 alfanumeriske linier og 3000 numeriske linier i minuttet. Altså en kraftig forøgelse af kapaciteten i forhold til IBM-anlægget. Det nye banksystem viste sig da også at svare til forventningerne, idet oplysningerne i bankerne blev lettere tilgængelige.

Med den succes, der var med opgaverne hos Dagbladet Vestkysten, påbegyndtes salg til andre dagblade. Der blev da også solgt edb-behandling til en række aviser, herunder Vendsyssel Tidende i Hjørring, Midtjyllands Avis i Silkeborg, Horsens Folkeblad, Sjællands Tidende i Slagelse, Ringsted Dagblad, Næstved Tidende, Roskilde Tidende, Information m.fl. Det lykkedes endog at »eksportere« systemet, idet også Flensborg Avis blev kunde hos centret.

Efterhånden som kravene til både bankopgaver og serviceopgaver voksede, blev der ansat nye medarbejdere som systemplanlæggere og programmører. Der var i bankafdelingen omkring 7 medarbejdere og i serviceafdelingen 4 medarbejdere. I driften var der ansat 1 produktionschef, et antal operatører, der arbejdede i skiftehold samt 1-2 chauffører, ligesom der var ansat en bogholder

og kontorassistenter. Desuden var der ansat en organisationschef, der tidligere havde været ansat hos NCR som systemkonsulent og derfra havde et godt indblik i arbejdsgangen i et edb-center. Hans ansvar var primært koordinering af driften af edb-anlægget og dertil hørende funktioner, herunder undersøgelse af nyt udstyr.

Vestjysk EDB-center omdannes til en forening

Vestjysk EDB-center havde hidtil fungeret som et selvstændigt firma, men var i realiteten en afdeling af Varde Bank. Dette forhold ønskede de deltagende banker gerne ændret, så de blev medejere af centret. To af bankerne, Sydjysk Landmandsbank i Ribe og Skjern Bank var i mellemtiden udtrådt af samarbejdet. Sydjysk Landmandsbank var ophørt som selvstændig bank, idet den blev fusioneret med Den Danske Provinsbank, sammenslutningen af den tidligere Aarhus Privatbank og Fyens Discontocasse. Skjern Bank fortsatte ganske vist som selvstændigt pengeinstitut, men her havde man fået en ny direktør, der kom fra Mariager Bank, hvor han havde siddet i bestyrelsen for edb-centralen Bankdata i Fredericia, hvorfor han ønskede at flytte opgaverne for Skjern Bank til Fredericia. Tilbage var altså Varde Bank, Ringkjøbing Landbobank og Tarm Bank, der den 25. april 1974 afholdt stiftende generalforsamling i *Foreningen Vestjysk EDB-center*.

Dannelsen af foreningen skete med tilbagevirkende kraft pr. 1. januar 1974. Til bestyrelsen valgte medlemsbankerne direktør B. Møller, Ringkjøbing Landbobank, direktør J. Stie Hansen, Tarm Bank og direktør C. K. Hansen, Varde Bank, der tillige valgtes som formand for bestyrelsen.

Leder af den daglige drift af centret var fortsat EDB-chef Bent Laursen, mens afdelingsleder Richard Lang Nielsen var ansvarlig for centrets bankafdeling og afdelingsleder Hans Uhre ansvarlig for serviceafdelingen, der specielt rettede sig mod udførelsen af distributions- og annoncereingskabssystemer til dagblade.

Under overvejelserne om overgang til et on-line system til medlemsbankerne var man kommet til den erkendelse, at dette ville blive så bekostelig en opgave, at der ikke var rimelighed i at gennemføre indførelsen heraf på daværende tidspunkt. Under en studietur til USA havde Bent Laursen imidlertid i en meget stor sparekasse set et system for mikrofilm. Systemet, der var leveret af Kodak, var base-

ret på et såkaldt COM-anlæg, (Computer Output on Microfilm), der producerede 16 mm mikrofilm som output fra sparekassens edb-system. Filmene blev afdelingsvis monteret i jackets, der hver indeholdt 5 rækker med 12 filmbilleder. Disse jackets blev så kopieret i et planlagt antal, og kopierne blev distribueret til afdelingerne. Dette betød, at man dagen efter ekspeditionen havde det opdaterede filmmateriale i afdelingen. På den stiftende generalforsamling i maj 1974 blev der fremsat et forslag om anskaffelse af et tilsvarende mikrofilmsystem til Vestjydsk EDB-center, hvilken anskaffelse blev vedtaget.

Efterhånden som medarbejderantallet og opgavernes antal voksede på centret, blev pladsen for trang, og der blev derfor iværksat en udvidelse af bygningen. Nabobygningen var den af Varde Bank tidligere benyttede træbarak til Sædding-afdelingen. Den blev fjernet, og der blev tilkøbt en bagved liggende ejendom på Lindevej, hvorefter der kunne udføres en tilbygning til den bestående bygning. Det blev en vinkelbygning, primært under jorden af sikkerhedsmæssige grunde, men huset mod Tarpbagevej forlængedes dog samtidig. I vinkelbygningen indrettedes maskinstue med alle moderne sikkerhedsforanstaltninger, herunder blandt andet Halonbrandslukningsanlæg og adgangskontrol. Der blev også indrettet plads til det kommende mikrofilmudstyr.

Det 4. edb-anlæg

I løbet af 1973 måtte man se i øjnene, at kapaciteten på NCR-anlægget ikke slog til længere. Det blev derfor besluttet at udskifte dette anlæg med et IBM system 370, model 135, der havde en hukommelse på 192 KB og 4 pladelagre á 70 millioner tegn. Det var de nye 3340 pladelagre, som Vestjydsk EDB-center fik installeret som de første i Danmark. Det nye edb-anlæg blev leveret i sommeren 1974. I efteråret 1974 blev der desuden til afløsning af de forholdsvis langsomme hulkort-hullemaskiner leveret nyt IBM diskette-kodeudstyr. Endvidere blev der bestilt en disketteenhed, som udover kodning og kontrolkodning også kunne bruges til teletransmission over telefonnettet.

Det hos Kodak bestilte COM-mikrofilmudstyr blev leveret i efteråret 1974. Udstyret bestod af et Kodak Kom-80 anlæg, kopieringsmaskine samt almindeligt dokumentfilmningsudstyr på 16 mm mi-

crofilm. Der blev senere anskaffet et specielt dokumentfilmingskamera fra Holland til filmning på mikrofiche af f. eks. kataloger. Kopieringen skete på sølvfilm af hensyn til bestandigheden.

På Kom-anlægget, der var det eneste af sin art vest for Storebælt, kunne man fremstille mikrofilm som microfiche direkte fra magnetbånd uden at gå vejen over mellemliggende papirudskrifter. En microfiche er film i A6 format, (10,5 gange 15 cm), og der kan være op til 208 sider i standard 12" edb-format eller 325 A4 sider på hver. Der blev fremstillet et varierende antal kopier af hver originalfilm, afhængigt af hvad behovet i den enkelte bankafdeling var, og disse kopier blev tidligt om morgenen bragt ud til bankerne, så de var parat, når personalet der mødte på arbejde. Uddataene overførtes til filmen med en hastighed af 120.000 tegn i sekundet, ca. 20 gange hurtigere end på edb-anlæggets lineskriver.

Indførelsen af mikrofilm i bankerne medførte, at man hver dag fik de opdaterede lister for samtlige kundekonti i banken, både i hovedafdelinger og på de mindre kontorer. Med systemet kunne man samle alle kontooplysninger om en kunde ét sted på filmen, og systemet kom derved til at svare til et semi-online system, men naturligvis kunne man ikke i dagens løb få de til enhver tid opdaterede oplysninger, som et regulært online-system ville give mulighed for, men til udgifter af en helt anden størrelsesorden. Til læsning af microfichene blev der hos Kodak bestilt et antal Ektalite læseskærme til bankerne, en lille handy skærm, der ikke fyldte meget på skrivebordet/skranken og som havde den væsentlige fordel, at kun én ad gangen kunne læse i den, hvorfor uvedkommende ikke kunne følge med i de mange oplysninger, der kunne ses på én gang. Der blev holdt officiel indvielse af det nye udstyr den 14. november 1974 for en kreds af kunder og leverandører.

I kraft af den store kapacitet et sådant Kom-anlæg havde, en kapacitet, som medlemsbankerne primært udnyttede om aftenen og natten, var det naturligt at forsøge at sælge den overskydende kapacitet på servicebasis til andre firmaer. Der blev efterhånden oparbejdet en god kundekreds på dette område, og da man så et marked i området Micropublicering, tog man også dette op. Micropublicering omfattede for eksempel mikrofilmning af kataloger, håndbøger og lignende, der skulle distribueres i et større eller mindre antal, men hvor trykning på papir var en begrænsende faktor, enten af tidsmæssige eller økonomiske grunde. Der skabtes efterhånden

Vestjydsk EDB-center's stand på udstillingen »Kontor og Data 75« med artiklens forfatter, direktør Bent Laursen, parat til at tale med de mange interesserede kundeemner. Foto: Byhistorisk Arkiv, Esbjerg.

et marked herfor, for eksempel kataloger til isenkræmmere, autoreserverede og lignende. Salget af mikrofilm blev varetaget af Bent Laursen og senere i en periode ved ansættelse af en sælger heraf. Filmningen foregik blandt andet på det tidligere nævnte hollandske kamera.

På generalforsamlingen den 21. maj 1975 udnævntes EDB-chef Bent Laursen til direktør for centret. Det var samme år, som Vestjydsk EDB-center for første gang deltog i den store udstilling »Kontor og Data 75«, der foregik i Bella Centret i København. Formålet var at udbrede kendskabet til centrets muligheder indenfor mikrofilm, og resultatet blev da også en del nye kunder. Et biprodukt af udstillingen var, at der også blev opnået salg af edb-udydelse.

Løbende fornyelse

Ikke kun på bankområdet voksede kravene til edb-systemerne meget igennem årene. Også fra servicekunderne kom der nye krav til

systemerne. Dette resulterede i, at man mandag den 10. november 1975 satte et helt nyt abonnements- og distributionsstyringssystem i drift. Dette integrerede fuldt ud de ønsker, som Dagbladet Vestkysten havde hertil, således kunne man have forskellige leveringsadresser ugen igennem, og indbetaling af abonnementet skete ved udveksling af data mellem Postgirokontoret og centret. Systemet blev efterhånden taget i brug til centrets andre avis kunder.

Et biprodukt af opgaverne for dagbladene blev udviklingen af et system til det store julelotteri, som Lionsklubberne i Syd- og Sønderjylland hvert år arrangerede i samarbejde med Dagbladet Vestkysten. Heri registreredes alle modtagne gevinster, og når udrækningen af disse fandt sted, skete denne også på edb-anlægget under højtidelig overværelse af Notarius Publicus, mens alle andre opgaver på edb-anlægget var standset. Julelotterisystemet blev også solgt til andre dagblade/Lionsklubber.

Som følge af det nye banksystem, der var taget i brug i første halvdel af 1970'erne, og af mikrofilmsystemet var grundlaget for en overgang til udnyttelse af et on-line ekspeditionssystem i medlemsbankerne skabt. Der foregik da også en løbende undersøgelse af mulighederne, og i september 1980 blev der skrevet kontrakt med Nixdorf Computer A/S om levering af et online-system til Vestjysk EDB-center og dets medlemsbanker. Ordren var på 12 millioner kroner og Nixdorf blev valgt som værende det firma, der kunne levere det mest moderne udstyr. Systemet skulle installeres i løbet af 1981, hvilket også foregik planmæssigt med Varde Bank's Grindsted afdeling som det første sted. Denne installation blev sat i drift i september 1981, og i januar 1982 var turen kommet til Ringkjøbing Landbobank, så det gik slag i slag. Systemets anvendelsesmuligheder udvidedes successivt.

Overgangen til online systemer medførte, at det hidtidige edb-anlæg blev udskiftet til et IBM 4341 anlæg, der senere dubleredes, således at man nu havde et anlæg til bankproduktionen og det andet anlæg til test af systemer og til serviceopgaverne. På banksiden var der tilkoblet i alt 115 arbejdsstationer i bankerne og 10 arbejdsstationer og dataskærme på centret. På servicesiden var der tilkoblet 65 terminaler hos avis kunderne og 18 terminaler på centret. Der måltes i de sidste 6 måneder af 1983 en op-tid for bankanlægget på 98,4% og for serviceanlægget på 98,6%, hvilket viser, at der var stor stabilitet i driften.

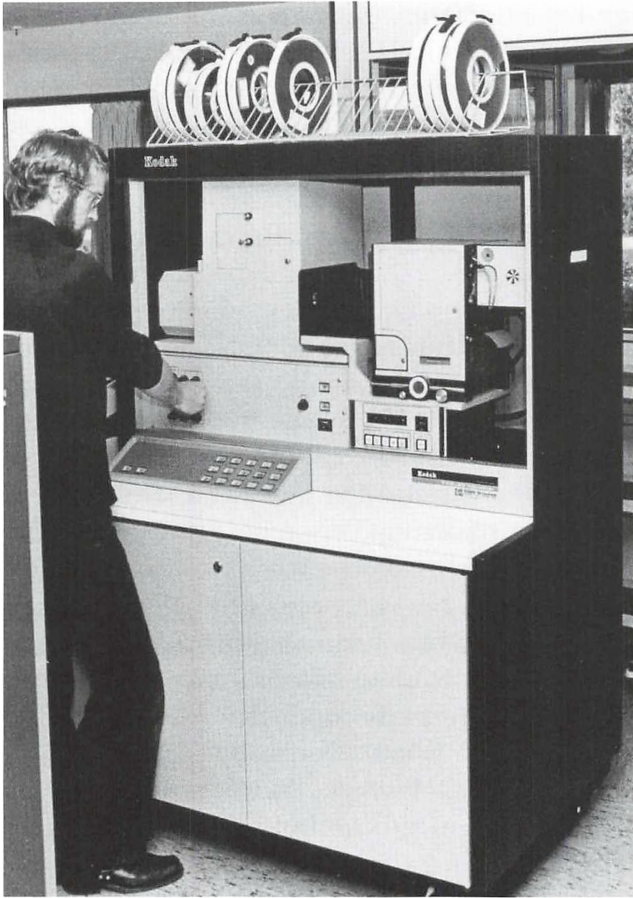
I 1983 blev der behandlet 11.620.000 bilag for medlemsbankerne samt 3.107.000 clearingtransaktioner. Der blev indført et system til kommunikation med Værdi-Papircentralen. I 1983 blev den første PC anskaffet, for at man kunne undersøge de muligheder, et sådant udstyr kunne give bankerne. Resultatet var, at Varde Bank anskaffede 2 PC'ere og Ringkjøbing Landbobank 1 stk. Endvidere var kilde-skattesystemet, der var fra 1969/70, blevet omprogrammeret i 1983.

Vestjydsk EDB-center havde i en årrække været medlem af Informationsteknologisk Forening, der primært var rettet mod brugere af mikrofilm. Denne forening uddelte én gang om året en mikrofilmpris til et eller flere udvalgte firmaer, der havde øvet en særlig indsats inden for mikrofilmområdet. I 1984 blev prisen tildelt Vestjydsk EDB-center for dets indsats ved oprettelsen og driften af et mikrofilm servicebureau for micropublicering. Prisen bestod af en Kolibri i sølv symboliserende, at den lille fugl evner at økonomisere med sine kræfter, således er »det store i det små« også mikrofilmindustriens særlige arbejdsområde. Prisen blev overrakt af foreningens formand, J. Heitmann, ved en højtidelighed i forbindelse med udstillingen Kontor & Data i Bella Centret i København.

I juni 1986 blev der anskaffet et Kodak Komstar IV mikrofilmanlæg til afløsning af det hidtidige KOM-anlæg. Da der imidlertid ikke mere udførtes aktivt salgsarbejde af mikrofilmservice, afhændedes omtrent samtidig både de kunder og det udstyr, der havde med micropubliceringen at gøre, til MikroDan i Århus.

I 1985 ønskede man fra Varde Bank's side, at Vestjydsk EDB-center skulle afhænde serviceopgaverne for blandt andet dagbladene. Dette skete til Data Inform i Hjørring, der med ringe succes fortsatte arbejdet. I hvert fald varede det kun forholdsvis kort tid, inden blandt andet Dagbladet Vestkysten anskaffede eget edb-anlæg, hvor Vestjydsk EDB-centers mangeårige afdelingsleder for serviceafdelingen, Hans Uhre, blev ansat som edb-chef. De øvrige medarbejdere i serviceafdelingen blev overflyttet til bankafdelingen.

Den forhåndenværende plads, ca. 1.000 kvm, følte efterhånden for lille trods frasalg af opgaver, og der blev derfor udover den tidligere købte naboejendom på Grønnevej købt 2 naboejendomme, henholdsvis Tarphagevej 75 med en købmandsforretning og en ejendom på Lindevej. Bygningerne udvidedes kraftigt, 1.363 kvm,

Kodak Kom-80 anlægget til fremstilling af microfiche. Foto: Byhistorisk Arkiv, Esbjerg.

primært til programmeringsafdelingerne og administrationen, således at bygningerne nu udgjorde 2.400 kvm. De blev taget i brug i oktober 1986. Byggeomkostninger ca. 15 mill. kr.

I 1987 blev IBM 4300 edb-anlæggene udskiftet med et IBM anlæg i Sierra serien, en investering på 13 mill. kr. Dette skete for at kunne klare blandt andet den øgede brug af Dankort blandt bankernes kunder. Anlægget var det 6. i centrets tid.

Personale

Fra de 5 medarbejdere, der i 1965 påbegyndte edb-arbejdet for Varde Bank, var tallet steget støt, så at der pr. 1. januar 1984 var ansat 53

medarbejdere i Vestjydsk EDB-center. I april 1983 blev organisationschef Leo Brinch syg og måtte i februar 1984 forlade sit arbejde på centret. Der blev i stedet i april 1984 ansat en underdirektør, Jørgen Krag, der skulle fortsætte Brinch's arbejde.

Samarbejdet mellem Jørgen Krag og Bent Laursen var mildest talt dårligt helt fra starten, og i september 1985 gik direktør Bent Laursen til Bestyrelsen ved bankdirektør C. K. Hansen og meddelte, at der måtte ske en forandring. Dette måtte enten være en opsigelse af Jørgen Krag eller, at Bent Laursen fratrådte sin stilling som direktør for Centret. Resultatet blev, at Bent Laursen fratrådte pr. 31. december 1985 med den for Varde Bank gældende førtids-pensionsordning, hvilket ville sige 70% af slutlønnen indtil det fyldte 65. år. Ved Bent Laursen's fratræden var der i alt 63 medarbejdere i centret.

Jørgen Krag udnævntes til direktør, men forlod allerede posten efter godt to år i april 1988. Han tiltrådte da en ny stilling i Pengeinstitutternes Betalingssystemer A/S. Som efterfølger ansattes Ole Sørensen, der kom fra Danyard A/S i Frederikshavn. Pr. 1. januar 1986 udnævntes centrets mangeårige afdelingsleder for bankafdelingen, Richard Lang Nielsen til souschef for edb-centret, ligesom der foretoges udnævnelser af afdelingsledere for driftsafdeling og for teknisk afdeling og flere andre udnævnelser.

Økonomi gennem en del af årene

Der foreligger kun regnskabstal for en del af årene, fra 1973 til og med 1984. Hovedtallene herfra vises i bilag 1. Der findes ikke oplysning om behandlede datamængder og om mikrofilmmængder. Stigning i udgifterne modsvarede af stigning i indtægterne på grund af stigning i datamængderne, idet priserne pr. behandlet enhed stort set holdtes uændrede indenfor de enkelte systemer.

Som et led i et generationsskifte i direktionen i Varde Bank var der dels blevet ansat en direktør, Alex Holm Jensen, der kom fra Regionalbankernes Sekretariat i Århus, dels blev der foretaget nogle udnævnelser af ledende medarbejdere fra banken. Dette skifte medførte et skift i den gennem mere end 100 år førte meget sikre udlånspolitik, hvor man for at låne penge næsten skulle stille med

både kautionister og pantsikkerhed. Der blev oprettet filialer såvel i udlandet som herhjemme. Der blev desuden indledt en meget aktiv politik på ejendomsområdet med erhvervelse af ejendomme. Dette medførte efter midten af 80'erne overtagelse af et ejendomsselskab og efterfølgende etablering af den såkaldte »5/11 Koncern«.

Forholdene i denne koncern og de forpligtelser, som Varde Bank påtog sig, medførte et stærkt stigende behov for likvider, idet engagementet i det væsentligste var på blancobasis. I årene frem til efteråret 1992 var bankens resultat så udhulet, at det var nødvendigt med en kapitalforøgelse. Dette skete blandt andet gennem såvel to aktieemissioner som en obligationsemission. Imidlertid var situationen yderst kritisk, og i slutningen af 1993 måtte det konstateres, at banken havde lidt så store tab og hensættelser på sine forretninger, at det ikke længere var muligt at drive bankvirksomhed. Det konstateredes, at Varde Bank's årsresultat for 1993 ville blive negativt med 1,2 mia. kr., hvilket indebar en negativ egenkapital på 600 mill. kr.. Dermed var hele aktiekapitalen og den supplerende kapital stort set tabt med det resultat, at banken måtte dreje nøglen om. 121 års solid og velrenommeret bankvirksomhed var slut.

De engagementer, der blev anset for sunde, overtog Sydbank i Aabenraa, der samtidig overtog den videre drift af filialerne. De engagementer, der var tvivlsomme eller direkte dårlige, blev skilt ud i et særligt selskab, VB Finans af 1996 A/S, der skulle sørge for afviklingen heraf. Dette arbejde er ved årsskiftet 2000/2001 endnu ikke endeligt afsluttet. I 1994 blev der udarbejdet en rapport af »Udvalget til undersøgelse af visse forhold omkring Aktieselskabet Varde Bank«, der fortæller om forholdene, der førte til bankens kollaps.

Lukning af Vestjydsk EDB-center

Den 17. maj 1990 blev det bekendtgjort, at Vestjydsk EDB-center skulle nedlægges, da det ikke længere var muligt at få en rentabel drift. Dette skal måske ses dels på baggrund af de meget store investeringer i bygninger og edb-anlæg, der var foretaget i de seneste 4 til 5 år, i alt ca. 30 mill. kr., dels i den kraftige udvidelse af personalet og dels i, at man havde solgt de overskudsgivende servicesektioner (dagbladssystemer og mikrofilm) fra.

Edb-opgaverne ville blive flyttet til Bankdata i Fredericia, hvor en

mindre del af personalet ville kunne finde beskæftigelse. Andre af de ansatte blev flyttet til Varde Bank, og resten blev sagt op.

Bankdata ville overtage nogle af driftsmidlerne, og bygningen skulle forsøges solgt. Dette er dog først sket i 1999, efter at de i en del af den mellemliggende tid har været anvendt af VB-finans, oprydningselskabet efter Varde Bank's kollaps i 1992! I løbet af 1991 var overflytningen til Bankdata tilendebragt, og Vestjydsk EDB-center lukkede definitivt efter 25 år's spændende virke.

Bilag 1. Regnskabstal fra Vestjydsk EDB-center 1973-1984. Alle tal er angivet i 1.000 kr.

	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
<i>Omsætning:</i>												
Bank			3.102	2.065	1.908	3.311	5.281	7.785	7.272	8.251	8.614	11.418
Kildeskat			768	882	919	939	1.070	1.132	1.081	1.178	1.283	1.466
Service, edb			1.691	2.453	2.460	2.780	3.320	3.951	4.544	5.546	6.080	5.485
Service, film			825	1.237	1.559	881	694	615	803	782	958	919
Omsætning i alt	3.980	5.481	6.386	6.637	6.846	7.911	10.365	13.483	13.700	15.757	16.935	19.288
<i>Omkostninger:</i>												
Løn	1.802	2.442	2.736	2.888	3.009	3.569	4.689	5.586	6.440	7.524	8.582	9.710
EDB-anlæg	1.133	1.737	1.761	1.822	1.908	2.479	2.930	4.459	3.295	4.354	4.351	5.156
Øvrige omkostn.	1.045	1.302	1.889	1.927	1.930	1.863	2.746	3.438	3.965	3.879	4.002	4.422
Omkostn. i alt	3.980	5.481	6.386	6.637	6.847	7.911	10.365	13.483	13.700	15.757	12.933	14.866

Værkstedsfunktionær

Adolf Mathias Frederik Koefoeds arbejdserindringer

En kopi af A.M.F. Koefoeds erindringer blev afleveret til Titans arkiv på Erhvervsarkivet. Forfatteren blev født 25. 8. 1884 i Næstved og skrev erindringerne omkring 1950 efter opfordring fra Nationalmuseet. A.M.F. Koefoed var udlært metaldrejersvend og blev efter forskellige ansættelser i jernindustrien i København mester på Hellestens fabrikker i over 30 år. Erindringerne gengives her med nogle ubetydelige sproglige rettelser.

Min far hed Frederik Zenius Koefoed, født 3/11-1856 i Tromsø i Norge; min mor hed Oline Jensine Henriette Koefoed, født Høyer i Næstved den 10/5-1862 som datter af snedkermester Adolf Juul Høyer. Min mor døde den 31. maj 1956, 94 år gammel. Min bedstefar var urmager og fotograf, om vinteren var han urmager i Rønne på Bornholm og lavede de kendte bornholmerure; om sommeren stuede han kone og børn i et lille sejlskib og sejlede til Tromsø i Norge, hvor de boede hos hans broder i Hammerfest. Her havde han sit atelier, og her fotograferede han naturen og personer. Et år blev de længe deroppe – det har nok været min fars forestående fødsel, der var årsag dertil. Familien stammer fra Bornholm som efterkommere af borgmester i Svaneke, Poul Koefoed, f. 1545, d. 1616. Poul Koefoed var født på Koefoedgården i Klemensker. Vi har en stambog, der går tilbage til år 1545. Vi var fem drenge i mit hjem; de to ældste er født i Næstved, de tre andre er født i Bavelse sogn, ca. 2 mil fra Næstved.

Min far tilbragte sin barndom og ungdom på Bornholm og kom i lære hos terracottafabrikant Hjort i Rønne; som ung svend kom far til Næstved og arbejdede hos Terracottafabrikant Herman Kähler, for efter en brand hos denne at lave alle dennes forme på ny. Far var

hos Kähler i nogle år, giftede sig og startede sin egen terracotta-fabrik i Ny Østergade, Næstved – det gik i nogle år, men for mange brændinger i ovnen slog fejl, og far opgav den fabrik. Når far kørte ud i omegnen for at sælge sine produkter, var han kommet i forbindelse med en købmand Mortensen i Skelby, og da der i nabosognet, Bavelse, var et bageri med bygninger til leje, slog far den store kolbøtte og blev bager på Bavelse Mølles bageri; en bagersvend kom fra Næstved, og den nødvendige surdej for at kunne bage rugbrød blev indkøbt ved Holløse Mølles bageri. Starten var ikke så god: ukendskab til bagerovnen bevirkede, at der kom dejrand i rugbrødet, og bønderne, som far leverede brød til, var utilfredse, men senere gik det bedre. Bønderne leverede rug til bageriet og fik en bestemt mængde brød pr. tønde rug plus bagepenge.

I hjemmet på Bavelse Mølle var der god plads til os alle. Far og mor havde deres eget soveværelse. Bagersvenden havde sit værelse ude ved hestestalden. Min broder og jeg havde vort eget værelse; det vendte lige imod nord, så der opholdt vi os kun, når vi sov. Der var en stor daglig- og spisestue og en fin stue, hvor vi kun måtte komme ved særlige lejligheder: jul, påske, og når der var særlige fremmede. Et stort køkken med fadebur, hvor der var mange mus, således at vi skulle sparke på døren, før vi gik ind. Der var et udhus for brændsel, høns og som regel en gris, en dejlig have med frugttræer. Her havde vi en dejlig tid sammen med møller Madsens drenge.

Når dagens arbejde var sluttet for de voksne, var der kun meget lidt samvær. Vi kunne lege med gårdenes piger og karle. Foreningsliv var der ikke, ingen søndagsskole; kirkegang var der kun ved højtiderne, og når der skulle erlægges offerpenge til præst og degn. Far holdt Næstved Tidende, og bagersvenden fik hver uge Louis de Moulins Revy, som han altid læste højt for sig selv og for lukkede døre. Der skete som regel et mord på hver side i den avis, og det ville han ikke have, at andre skulle vide.

Vores skolelærer var meget flink, men det var jo begrænset, hvad der kunne læres ved skolegang hver anden dag; der blev lagt mest vægt på dansk, skrivning, regning og religion – om sommeren lidt gymnastik i klatretovene og bomme på gårdspladsen. Den årlige eksamen var en fest for os; vi mødte i vort fineste tøj, for præsten og sognerådsformanden skulle være censorer. Vi havde lært salmer udenad til glæde for præsten, og vore regnestykker var til glæde for

sognerådsformanden. En tyk tobaksrøg som i et røgeri bredte sig i skolestuen; derfor glædede vi os altid til frikvarteret, der den dag varede en time. Censorerne skulle til frokost hos læreren, vi andre faldt over en gammel kone, der altid havde en stor kurv med sukerstænger og honningkager til 2 øre stk. Vor årlige skovtur gik altid til fiskerhuset ved Næsbyholm; gårdmændene kørte for os, og skolens flag var anbragt i den forreste vogn. Vi havde en flink lærer – til gengæld havde han en gal kone, der regerede voldsomt med mand og børn. Læreren måtte selv vaske gulv i klassen og pudse vinduer, save og hugge det brænde, der brugtes i hans lejlighed og i skolestuen, malke den ged, der gav degnemadammen den nødvendig fløde til kaffen. Mælk hentede læreren hos den nærmeste husmand, der havde forpagtet den jord, der hørte til skolen.

I den tid vi boede på Bavelse Mølles bageri gik min broder og jeg i Bavelse Skole (kaldet Titud Skole, fordi den lå på en høj bakke). Den lå $\frac{1}{4}$ mil fra hjemmet. Vor lærer hed Peter Nielsen; han var tillige degn ved Bavelse kirke. Sommerferie fik vi først, når sognefogeden havde begyndt at meje sin rug; derfor blev der altid holdt et vågent øje med hans marker, for at vi straks kunne meddele læreren, hvad vi havde set. Hos sognefogeden tjente jeg mine første penge ved efter høsten at vogte hans køer på stubmarken; det varede 14 dage, og jeg fik 25 øre og to nedfaldne æbler som løn.

Jeg må fortælle, at vor skolegang begyndte om sommeren kl. 7.30 og varede til kl. 1 – om vinteren kl. 8 til kl. 1.30; ved undervisningens begyndelse sang vi om sommeren: Dejlig er den himmel blå, – om vinteren I østen stiger solen op, og når skoletiden var forbi, sang vi altid: Altid frejdig, når du går. Når vi kom hjem fra skole, spiste vi middagsmad, som altid var i komfurovnen, for mine forældre spiste altid kl. 12. Vi fik megen mælkemad og flæsk, sjældent steg – som skolemad fik vi masser af fedtebrød, lidt spegepølse og ost.

Tillige må jeg fortælle, at lige overfor Titud skole lå Midtsjællands Herregårdsmejeri; det var en sammenslutning af 6 herregårde: Bavelse Gård, Flensborggården, Gunderslevholm, Næsbyholm, Ravnstrup og Landbygård, der fik deres mælk behandlet her. Mejeribestyreren hed Ole Hansen, hans kone Marie H. De havde fire døtre: Christine, Marie, Karen og Ellen, de tre første gik i Titud skole. Karen og jeg var skolekæresten. Karen blev min kone (derom senere).

Da det kneb meget hårdt for min far med at klare sine udgifter

med den ringe fortjeneste, der var ved bageriet, slog far i efteråret 1897 kolbøtten om igen, og en morgen kl. 3 blev alt bohave læsset på en vogn; far og en vognmand kørte til København – der stod min mor tilbage med 5 drenge, den mindste på armen. Vi så efter far, og ved det første vejsving vinkede vi farvel; en gårdmand kom og hentede os og kørte os til Sorø – derfra med toget til København. Det blev på Kong Georgsvej 81^{II}, vi fik vort fremtidige hjem – her bor min gamle mor endnu. Da vi kom dertil kl. 9 om aftenen, var alt installeret. Her var 3 værelser og et kammer, og huslejen var 27 kr. om måneden. Far ville helst have haft en 2 værelses lejlighed til 16 kr. om måneden, men mor protesterede. Her begyndte en helt ny tilværelse for os. Far søgte arbejde og fik det på lervarefabrikken Grøndahl på Godthåbsvej. Far tjente 18 kr. om ugen; det var meget småt for os, og jeg fik en budplads hos manufakturhandler Johan Reumert i Falkonerallé nr. 25 fra kl. 7 morgen til kl. 1 og fra kl. 6 til kl. 8 om aftenen og tillige om søndagen fra kl. 7 til kl. 10 for 2 kr. om ugen. Det lille kammer blev lejet ud til en gammel mand som soveværelse for 2 kr. om ugen. Far fik senere ansættelse på Den kgl. Porcelainsfabrik som former og var der til sin 63-års dag.

Min broder og jeg kom til at gå i Godthåbsvejens kommuneskole. På landet var der kun skolegang hver anden dag og her hver dag. Det var strengt, for der skulle læses lektier, og budpladsen skulle også passes. Jeg havde en klasselærer, der hed Giese, en meget fin og rettænkende mand, som vi havde megen agtelse og respekt for. Dengang var der børn på 10-13 år, der var mælkedrenge; de stod op kl. 4 om morgenen for at gå til deres vogn; derfor var det ikke sjældent, at sådan en dreng lagde sit hoved ned på sine arme og sov. Lærer Giese sagde en dag til en dreng, der i søvne løftede sit hoved: »Min kære dreng, læg du kun dit hoved ned igen. Du kan ikke gøre for, at samfundet er således indrettet, at det er nødvendigt for dig at stå op kl. 4 om morgenen og gå på arbejde«. Der var skolebespising på skolen, eleverne fik mælkefad og smurt brød med mælk til. Min broder og jeg ville gerne spise på skolen; vi kunne godt se, at det kneb for vore forældre, men far sagde: »der er sikkert nogle, der trænger hårdere end I«. På skolen fik vi alle skolebøger og stilibøger gratis; efter endt skolegang skulle bøgerne afleveres.

Vi lærte meget hos lærer Giese, og jeg var glad for min skoletid hos ham, men tiden gik, og jeg skulle til at gå til præsten. Der blev spurgt, hvilken præst, jeg ville gå til, jeg havde valget mellem pastor

Møller ved Sct. Thomas kirke og pastor Lauersen ved Frederiksberg kirke. Jeg valgte pastor Lauersen.

I min budplads fik jeg af og til lidt drikkepenge, de blev omhyggeligt sparet sammen – ikke sat ind på en bankbog, men opbevaret i en æske; da jeg skulle konfirmeres og mit konfirmationstøj købes, gik min far og mor med til F. Zakariae på Kultorvet; her købte vi tøjet, og det kostede 42 kr – alle mine sparepenge. Far gav mig kasket med lakskygge og kravetøj. Da jeg ikke kunne passe tøjet mere, gik det i arv til min yngre broder.

Min konfirmationsfest blev fejret i hjemmet med tanter og onkler som selvskrevne gæster, en enkelt kusine og hendes mand, ellers ingen ungdom; vi var jo selv 5 drenge – med far og mor var det 7, så der kom steg og en stor lagkage til 2 kroner. Min fars broder, som var Sømineassistent, holdt talen for konfirmanden ud fra ordene: Min søn, vil du i verden frem, så buk. Efter talen var der stor diskussion, om det at bukke var nødvendigt; min kusines mand mente, at det var fedteri, men onkel Carl, som altid havde gået med hånden til huen, mente at det var nødvendigt – selv har jeg altid klaret mig med en jævn og høflig optræden. Af gaver fik jeg et rejseetui og et tegnebestik – ellers fik jeg penge – 17 kr. i alt. Ugen efter konfirmationen aflagde konfirmanderne besøg hos præsten, der fik 5 kr. i en kuvert; enkelte gav 10 kr; vi fortalte om festen og om gaverne; der blev ikke trakteret med noget, og da vi gik, fandt vi hurtigt vej til konditoren og fik et stykke lagkage til 10 øre. Den følgende dag var min mor og jeg til alters i Frederiksberg kirke. Der blev aldrig holdt nogen fester i vort hjem – det var der ikke penge til. Min fars brødre med deres koner kom engang imellem; der blev da spillet kort: Whist eller L'hombre og drukket romtoddy, så længe der var noget på flasken. En flaske monopolrom fra F.W. Hey i Odense kostede kr. 1,05. Sådant en sammenkomst kostede mellem 2 og 3 kr.

Efter min konfirmation den 19-3-1899 kom jeg i maskinlære den 1-4-1899 på Frederiksberg Jernstøberi og Maskinfabrik i Falkonerallé 42; det var lige før den store Lockout i 1899. Det var trist den aften, svendene gik i Lockout, men dagen efter, da læredrengene var alene på fabrikken, var der fest og ballade; det varede ikke længe, før de store lærlinge overtog svendenes roller og uddelte de øretæver, som svendene tidligere havde givet. Da jeg var yngste lærling, måtte jeg hver dag til frokost hente hvidtøl og 1/2 pægl snaps til de ældste lærlinge – det gik i nogen tid, men en dag havde de fået for

meget og havde lagt sig til at sove på en reol på lageret. Værkfører Eriksen fandt dem; de lugtede af spiritus. De fik en røffel. Jeg måtte tilstå, at jeg havde hentet snaps til dem – der vankede en endefuld af et stykke rundjern.

Tiden gik ellers godt; hvor det var nødvendigt, hjalp jeg de ældre lærlinge, men kom hurtigt til at arbejde alene. Da der var meget kakkellovnsarbejde på fabrikken, kom jeg til at lave bundplader til kakkellovne – der skulle sættes 3 ben på hver plade, og da de første var tilfredsstillende, fik jeg akkord: 20 stk. ad gangen og 4 øre for hver bundplade. Der blev altid et lille overskud, og det gav mine forældre mig lov til at beholde; min løn måtte jeg aflevere til min mor. Arbejdstiden var 10 timer fra kl. 6 morgen til kl. 6 aften med frokost fra kl. 8 til 8^{1/2} og middag i 1^{1/2} time fra kl. 12 til 1^{1/2}. Pengevederlag var

det første år fra	4-6 øre pr. time
2det	6-9
3die	9-12
4de	12-16

Af lønnen blev hver uge tilbageholdt

i det første år	25 øre
i det andet og tredje	50
i det fjerde	100

Disse beløb indsattes på en sparekassebog på mit navn og blev udleveret mig ved læretidens ophør. Ud over min løn fik jeg intet vederlag, end ikke til Teknisk skole, som jeg besøgte i hele min læretid 4 år – det første kvartal betalte jeg 8 kr; resten af tiden havde jeg friplads, fordi jeg ikke forsømte.

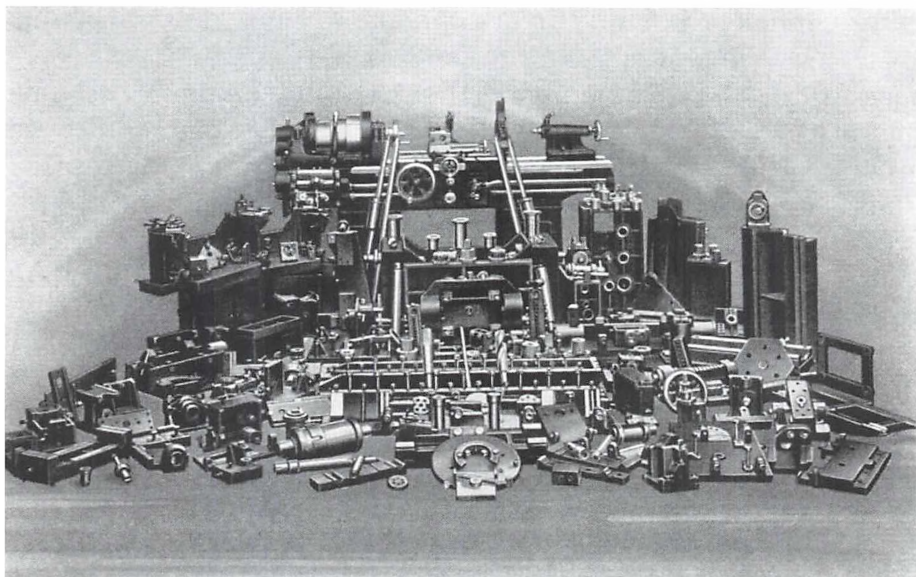
Det var en streng læretid: op kl. 5^{1/2} morgen, på arbejde fra kl. 6 til 6, på Teknisk skole fra kl. 8 til 10, gå hjem fra Ahlefeldtsgade til Kong Georgsvej 81 – så var klokken 10 ³/₄ – der var ikke noget, der hed 8 timers søvn. Hvor har jeg mange gange tænkt på min gamle klasselærer Giese, der sagde til mælkedrengen: »Sov kun, min kære dreng.«? Min læretid gik godt, og jeg var glad for det fag, jeg var gået ind i. Jeg kom godt ud af det med både læremester og svende. I det sidste år af min læretid stod jeg ved drejbænk; det blev mit arbejde det meste af de år, jeg arbejdede som svend.

At jeg kom i lære på et jernstøberi og maskinfabrik har alle dage

været mig til stor gavn. Der så jeg, hvorledes en model til at støbe efter, blev lavet, hvorledes kærnekasser blev lavet, afmærkning til kærrens anbringelse i formen og selve støbningen; det er noget, som alle dem, der ikke har arbejdet på et jernstøberi, mangler kendskab til. Mit værktøj som drejer bestod af en krumpasser, en dansemester, en 12« ståltommestok, en trætommestok på 3 alen; af prøveværktøj var der meget lidt og mest i tommemål.

Om de sanitære forhold på fabrikken må jeg sige, at de var langt under lavmål. Gulvene var lerstampede – enkelte steder brædder, men kun ved skruestikkene. Vaskekummer var gamle komfurgryder, hentet fra støberiets brokkasse; de blev fyldt med varmt og koldt vand, men kun til svendene. Lærlingene måtte gå hjem i arbejdstøj og uvaskede. Lokumet i gården havde aldrig været i berøring med en spand vand, endsige en våd klud; en frodig yngleplads for væggetøj, der altid tvang os til at lette anker, inden sædet blev varmt. I dag er der noget, der hedder velfærdsforanstaltninger for arbejderne; det er et ord, der ikke var opfundet for 50 år siden.

Da den tid nærmede sig, at jeg havde udlært, spurgte jeg værkføreren, om jeg måtte lave svendestykke – dertil blev der svaret: det er ikke noget, der er forlangt, og da du har specialiseret dig som drejer, kan du tjene dit levebrød på det. Den 1. april 1903 var jeg svend, og dagen blev fejret ved frokosten; alle svendene spiste som til daglig deres frokost ved en lang filebænk, men den dag vankede der en flaske rød Aalborg til 57 øre; den gik fra hånd til hånd. Efter frokosten fik jeg mange besøg ved min drejebænk; der blev skænket snaps og øl til alle, enkelte fik en bajer til 11 øre. Første søndag holdt jeg svendegilde i Café Proppen på Fuglevangsvej, de fleste svende deltog. Jeg betalte 25 kr. til festen: vi fik koldt bord og høns i karry (første gang, der blev serveret, var der høns på fadet, anden gang var der kalvekød). Snaps og øl gav varme og liv i gukkerne, og vi nåede dertil, at jeg skulle døbes; jeg gik ned for bordenden til den ældste svend, Brun hed han, og var den rette type på datidens svende: en stor rød næse, der blev blå efter nydelsen af et vist antal snapse. Brun tog en snaps, dyppede to fingre i glasset og førte fingrene til min pande og udtalte: »Jeg døber dig i smedenes navn« – igen blev fingrene dyppet i glasset: »Jeg døber dig i bænkarbejdernes navn« og tredje gang: »Jeg døber dig i drejernes navn«; derefter trak han sin hånd tilbage og gav mig en velrettet lussing og sagde: »Så, min dreng, nu er du svend.«

Udviklingen af præcise drejebænke var et af de vigtigste teknologiske fremskridt i jernindustrien i begyndelsen af 1900tallet. Det var en af forudsætningerne for produktion efter de udskiftelige deles princip. Det krævede en tilsvarende præcision i fremstillingen af drejebænke. Billedet viser en af firmaet Nielsen & Winthers drejebænke omgivet af de mange specialværktøjer, der havde været brugt ved fremstillingen af den. Foto i Povl Drachmann: Aktieselskabet Nielsen & Winther. 1917.

Som nybagt svend fik jeg 24 øre pr. arbejdstime; der var meget lidt akkord, og mit forhold til en nyansat undermester var ikke det allerbedste, og efter nogle måneders forløb holdt jeg op.

Min yngre broder var i lære hos A/S Nielsen & Winthers Værktøjsmaskinfabrik, Blegdamsvej 60, og han skaffede mig abrejde som drejer hos værkfører H. Iversen. Samme sted mødte jeg hos overværkfører Valdemar Christensen, der modtog mig med ordene: »God dag, unge mand; det er vist ikke ret meget, De har lært på Frederiksberg Jernstøberi,« hvortil jeg svarede: »Nej, det er det ikke, men jeg vil gerne lære mere.« »Godt, unge mand, gå op og meld Dem hos værkfører Iversen, han vil tage sig af Dem« – det gjorde Iversen så godt som nogen. Jeg fik forskellige prøver at dreje; det gik ikke så godt, for her stilledes der langt større fordringer til udseende og akkuratse end på min tidligere arbejdsplads, og det hele endte i brokkassen. En dag spurgte mor min broder: »Hvorledes går det Adolf derude?« »Jo, det går godt, Lewin er glad for

ham«. »Hvem er Lewin?« »Det er den mand, der henter vores brokkasse, for alt det, Adolf har drejet endnu, det er gået i brokkassen.« Værkfører Iversen havde tålmodigheden, og jeg havde viljen, og på den måde kom jeg over den første vanskelige tid; efterhånden fik arbejdet det krævede udseende, og tilliden til min ydeevne voksede i mig. Jeg fik større arbejder; der var ikke så meget fast akkordpris på arbejdet, men mest lønakkord, d.v.s. vi opgav på en seddel, hvor mange timer, vi havde på det udførte arbejde og fik et tillæg til timelønnen, deraf kunne vi så regne vor ugeløn ud. Tillægget til timelønnen varierede efter dygtighed og hurtighed og kunne gå op til 70 øre pr. time.

Da jeg var på session den 26/9-1905 blev jeg kasseret som uegnet til al krigstjeneste. Da jeg ikke havde lært så meget i skolen, søgte jeg Industriforeningens aftenkursus og begyndte i oktober 1905 et kursus i skrivning to aftener om ugen. Det var forbavsende, som den lærer, vi havde, i løbet af vinteren kunne få rettet elevernes håndskrift, således at vi alle havde så godt som ens håndskrift. Industriforeningens aftenkursus besøgte jeg i flere år. Et kursus i engelsk og matematik gav ikke så gode resultater, men noget hang der alligvel på, men ikke så meget, at jeg kunne lade mig indskrive og læse til maskinmester, som jeg havde lyst til. Grunden var den lange arbejdstid fra kl. 6 til kl. 6, på aftenskole fra 8-10, hjem kl. 11 – ingen kammerater, jeg kunne læse sammen med og ingen penge til manuduktør. Det hele gik desværre i stå.

Om søndage gik jeg til danseundervisning hos frk. Christine Svendsen i Larsens lokaler, Sct. Annæ Plads – det var fra kl. 10 til kl. 12 om formiddagen, og jeg gik til og fra undervisningen. Her traf jeg min ungdomskærlighed igen, Karen Hansen fra Midtsjællands Herregårdsmejeri og Titud skole; hendes forældre var nu bosiddende i København. Karen og jeg kom i hinandens hjem skiftevis onsdag og lørdag, en gang imellem gik vi i byens første biograf »Kosmorama« på Østergade, billetprisen var 25 øre. Sport har jeg aldrig taget del i, kun motionsgymnastik på Rasmussens Gymnastikinstitut på Vodroffsvej. I foreningen kom vi kun, når der var bal eller andre fester i forbindelse med bal, så havde vi altid et par ekstra flipper med, for det var runddans dengang; vi blev varme, og en opstående flip med knæk blev hurtigt som en nedfalden uden knæk.

Vi unge gik ikke på restauration eller beværtning; det eneste var, at vi kunne slå os sammen, 3 eller 4 og gå i en æbleskiveforretning,

spise skiver og drikke kaffe; når det skulle være rigtig flot, købte vi en flaske Faaborg Tokayer (55 øre) hos Chr. Funder i Baggensensgade. Den skulle købes der, for der fik vi altid en smagsprøve; det var af stor værdi for os. Når vi havde drukket kaffen, og »Skivemor« var gået ud for at vende skiverne, hældte vi Tokayer i kopperne. Skivemor var glad for os; vi var altid i godt humør. I det hele taget var fornøjelserne få og små; for mit vedkommende ville jeg gerne spare lidt penge sammen; hjemme betalte jeg 8 kr. om ugen for kost, logi og renlighed – engang sagde min mor, at jeg kom til at betale 10 kr. om ugen. Det gav mig anledning til at spørge, om det var meningen, at jeg skulle forsørge hele familien.

Hos Nielsen & Winther arbejdede jeg til den 23/3-1908; jeg tog derfra, fordi jeg gerne ville se noget nyt, og efter 5 års arbejde der, havde jeg set og lært så meget, at jeg uden skrupler kunne tage arbejde hvor som helst. Jeg holdt en god ferie, da jeg den sidste tid hos N. & W havde taget for hårdt fat – der var for hård konkurrence mellem de unge drejere for at få den højeste løn, og da værktøjsmaskinerne på fabrikken hovedsagelig bestod af gamle engelske drejebænke og ikke blev udskiftet med nye med prismevinger, var arbejdet for hårdt og anstrengende. Da jeg havde søgt arbejde som drejer på A/S Titan, fik jeg brev om at begynde den 16/5-1908; straks var det en skuffelse: af drejermester Olsen fik jeg anvist en gammel engelsk drejebænk, som var flere grader dårligere end den, jeg gik fra hos N. & W; værktøjet og drejestål var i en elendig forfatning, de lignede grisetæer. Da jeg fik skrabet snavset af maskinen og lavet min drejestål istand, begyndte arbejdet, men jeg skulle tale pænt til den maskine for at få den til at dreje lige, men det gik. Kammeraten, som stod foran mig, så mere på mig end på sit eget arbejde, og da der var gået et par dage, spurgte han, om jeg ville drikke en bitter, hvortil jeg svarede: »Nej tak«. »Kan du ikke drikke en bitter, er du en dårlig kammerat – at du ved –«.

Kammeraten fik nu vendt sig om til sit arbejde, for når jeg ikke ville drikke med ham, var jeg ikke noget værd for ham. Da jeg havde orienteret mig lidt i drejerværkstedet og set, at der fandtes bedre og mere moderne maskiner, spurgte jeg en dag drejermester Olsen, om det var muligt, at jeg kunne få en bedre bænk; der gik kun kort tid, og jeg blev flyttet til en noget bedre bænk. Arbejdet gik bedre og hurtigere, og jeg fik del i de faste akkorder; jeg havde hørt, at der var gode akkorder på Titan; det fik jeg også vished for, jeg tjente

godt og skulle ikke slæbe så meget som hos N. & W. for at tjene mere. Foran den plads, jeg havde, stod der en helt ny amerikansk drejebænk; den svend, der stod ved den, var ikke rigtig stabil, han kom for sent om morgenen og havde for mange interesser at gå efter. Jeg havde jo lært hos N. & W. at passe mit arbejde og min arbejdstid, og det kom mig til gode og dertil mit arbejdes udseende, når det var færdigt. Kun få måneder efter min ankomst til fabrikken kom drejermester Olsen og spurgte, om jeg kunne tænke mig at skifte til den foranstående drejebænk, og det sagde jeg ja tak til. Der blev stor opstandelse blandt de gamle drejere, at sådan en ung svend kunne få så god en maskine efter så kort tid på fabrikken.

Her vil jeg gerne fortælle en lille historie om drejermester Olsen. Olsen var interesseret i Livsforsikringsselskabet Dannebrog, og når en ung mand blev svend, spurgte Olsen altid vedkommende, om han ikke kunne tænke sig at tegne en livsforsikring; i nogle tilfælde lykkedes det Olsen at finde et offer. En dag kom Olsen og spurgte mig, om jeg ville tegne en livsforsikring og lagde nogle tariffer på mit bord; jeg svarede Olsen, at det ville jeg tænke over; der gik nogen tid, og Olsen kom jævnlig og spurgte, om jeg havde tænkt over sagen; jeg sagde til Olsen, at jeg troede, at jeg havde lige så stor fordel af at sætte penge i banken som af at tegne en livsforsikring; det blev Olsen meget fornærmet ved at høre, og han sagde: »Nu har De fået sådan en god bænk, og så vil De ikke tegne en livsforsikring«. Nu var det mig, der blev gal i hovedet, og jeg svarede: »Olsen – skal det være betingelsen for at få en god drejebænk, så vil jeg hellere gå min vej, og kommer jeg til at mangle arbejde, vil jeg hellere gå fra dør til dør og sælge brevpapir, end jeg tegner en forsikring i Livsforsikringsselskabet Dannebrog.« Olsen gik, og jeg hørte aldrig mere. Jeg er sikker på, at det var de dårlige lønninger, der var årsagen til, at Olsen prøvede at tjene lidt mere ved at agitere for Dannebrog.

Nu var jeg virkelig glad og lykkelig for den fordel, jeg havde opnået: at få sådan en moderne maskine i mine hænder: bænken var 2 m lang, dobbelte prismevinger, kunne indstilles til 16 forskellige hastigheder, kun 1 remskive, tandhjul til gevindskæring og tilspænding lå i en pyramide under spindeldokken. Der blev kun drejet motorakser, krumtappe til dampmaskiner og andet stålarbejde. Der tjente jeg gode penge – fra 70 til 75 kr. om ugen – og der kom mange i sparekassen (og den 3. april 1909 blev Karen Hansen og jeg gift).

Centrifugeværkstedet på Titan omkring 1900. I forgrunden til venstre med mørk kasket ses en af Titans direktører, S.C. Hauberg. Han var i årene 1911-20 formand for Dansk Arbejdsgiverforening. Foto i Mogens Lebech: Titan. 1947.

Som arbejdsplads var Titan et godt sted; der var altid arbejde nok og aldrig nogen konflikt om arbejdsforhold. Vi var ca. 20 mand i drejerværkstedet og lige så mange lærlinge. Drejerne holdt sig altid for sig selv og blandede sig ikke med smede og bænkarbejdere eller arbejdsmænd, selv om vi i det daglige var lige gode kammerater. Drejerne havde deres egen garderobe, et rum på 4x4 m i areal, kun udstyret med knagerækker. Spisestuen blev kun besøgt af drejerne, selv om der var plads til langt flere; alle andre opholdt sig i værkstederne, hvor de dannede grupper. Vaskerum var der ikke, kun en vandledning med 6-8 haner op ad en væg, og en lang kumme til afløb. Toiletterne lå temmelig langt fra arbejdspladserne og var nærmest en central; der var 20 kummer i to rækker, således at gæsterne sad med ryggen til hinanden. Der var et lille skillerum mellem hver, men når de stak hovedet frem, kunne de godt tale sammen. Når direktør Helweg på sin daglige runde i fabrikken skulle i støberiet, gik han altid gennem toiletterne; den ene række gik han forbi på udturen, den anden række på tilbageturen efter sit besøg i støberiet.

Vor arbejdstid var fra kl. 6 til 8 med $\frac{1}{2}$ times frokost, til kl. 12 med $1\frac{1}{2}$ times middag og fyraften kl. 5, 9 timer i alt, det gjaldt alle ugens dage. Vi fik penge om fredagen og altid udbetalt i guld. Ferie kendte vi ikke noget til; det var kun funktionærerne, der havde 14 dages ferie; ville en arbejder have fri for en rejse, måtte han bede om det. Jeg har altid haft et godt forhold til mine overordnede, kun kneb det lidt med drejermester Olsen, vi kaldte ham for Fedtole, fordi han altid gik med noget gammelt fedtet tøj og dertil en fedtet kasket, han var sen og treven i sine bevægelser og handlinger, og når vi meldte os færdig med et stykke arbejde, havde vi altid indtrykket af, at vi kom til ulejlighed; det skulle blive anderledes. Da jeg havde været drejer på Titan i 4 år, kom overværkfører Quist Hansen en dag og spurgte mig, om jeg ville være drejermester sammen med Olsen, der havde for meget arbejde; det svarede jeg ja til, og den 1/8-1912 tiltrådte jeg stillingen som drejermester, og nu var det mig, der skulle sørge for arbejde til svendene – nu var materiale, støbegods og tegninger altid på plads ved de maskiner, hvor det skulle udføres, og drejerne var altid orienteret om arbejdets gang – der var ingen ventetid.

Overgangen fra svend til mester gik for så vidt meget godt, men engang imellem prøvede de gamle svende at spænde ben for mig, men når jeg ved hjælp af de gamle akkordsedler kunne bevise, at de

selv havde lavet det pågældende arbejde til den pris, jeg havde skrevet, så blev vi enige igen. Lønæssigt set var det tilbagegang for mig at blive funktionær; jeg fik kun 160 kr. om måneden, betalte 23 kr. om måneden for en 2 værelses lejlighed; jeg håbede at få mere, men funktionærlønningerne indenfor jernindustrien var små. Når vi kom til møde i Værkstedsfunktionærforeningen var det tit, at de gamle beklagede sig, over at de ikke engang havde råd til den bajer, de sad med.

Noget af det, der trængte til hurtig revision, var prøveværktøjet, der blev brugt i drejerværkstedet; der var ingen orden. Når en drejer skulle bruge et prøveværktøj, gik han ind på drejermester Olsens kontor, hvor værktøjet stod på en reol. Når det ikke var der, måtte han gå fra drejer til drejer for at finde værktøjet – det var tidsspilde og irriterende, særlig når dagens begivenheder skulle diskuteres hvert sted. Der blev lavet en tavle, hvor målet på hvert værktøj var skrevet, værktøjstegn, som hver drejer havde, blev hængt på en krog på tavlen; en liste med alle drejernes nummer og navn hang ved siden af tavlen, så var vi færdige med at spilde tid på det.

Ingeniør Kjems indførte meget nyt på Titan, og dagen kom også, da der blev indført tolerancesystem i drejerværkstedet – med det prøveværktøj, vi havde, var det umuligt at levere en reserveforing til et motorleje. Alle tegninger blev nu påført plus og minus. Det blev en streng overgang, særlig for de ældre drejere, der i mange år kun havde kendt en krumpasser og en dansemester. Der var meget, der gik i brokkassen, særlig støbegods. At det irriterede støbemester Jespersen kan man godt forstå, når han havde støbt 4 motorlejer TF 7-5 og så et par dage efter fandt dem ved smelteovnen; det var tilidsmanden Peter Nielsen (kaldet den lille røde), der havde været uheldig. Nielsen gik til Quist Hansen og beklagede sig, fordi han nu kun fik timeløn på sit arbejde. Nielsen mente, at der var en overgang for alle forbrydere, så måtte der også være en formildende omstændighed for ham – det kunne Quist Hansen ikke tiltræde, og »Den lille røde« gik til sin drejebænk igen. Når jeg tænker på de drejebænke, der var i værkstedet, da jeg var kontrollør der – det meste var nedskrevet til 0 og burde være kørt i brokkassen – så forstår jeg den drejer P, der når jeg kontrollerede hans færdige arbejde sagde: »Det er et held – et held – se på den maskine, den siger jeg De til – jeg bliver aldrig dus med den.«

De unge drejere blev hurtigt fortrolige med toleranceværktøjet

og forstod også, at det var lettere at arbejde med – de var altid sikre på, at deres arbejde blev godkendt. Jeg oplevede ikke den dag, da alt det gamle værktøj blev kasseret, men at det har været et stort plus for Titan, kan jeg se. Ingeniør Kjems indkøbte slibemaskiner til at slibe motoraksler på – det gav mere nøjagtighed, præcision i arbejdet, men samtidig gik noget af arbejdet væk fra den fine drejebænk, jeg havde stået ved, nu skulle motorakslerne drejes på plus mål og slibes færdige.

Da jeg havde været drejermester i 3 år, blev jeg kontrollør i drejerværkstedet; det var til den 1/6-1916, da jeg blev assistent på driftskontoret – der var jeg, til jeg fratrådte den 1/3-1917. Det var et lønspørgsmål, der skilte os, i de år fra 1/8-1912 til 1/3 1917 var min løn kun steget til 200 kr, og da jeg havde bedt om lønforhøjelse og kun fik 5 kr. mere om måneden, så jeg ingen anden udvej end at sige op. Jeg havde søgt en ny stilling som værkfører på en skotøjsfabrik: Isidor Bernstein, Studiestræde – der fik jeg 300 kr. om måneden, men jøden hang i ærmerne på mig hele dagen – da der var gået 4 måneder, sagde jeg farvel til jøden, men da havde jeg flyttet hans fabrik fra Studiestræde til Amager og sat alt i gang for ham.

Så skulle jeg søge stilling igen – en dag kom jeg ned til Gl. Strand for at købe billig fisk; på Assistenshusets facade så jeg et opslag med Dagens Nyheder – der stod en annonce fra Hellesens enke og V. Ludvigsen, de søgte en mester til deres mekaniske afdeling for fremstilling af metaldele til elementer. Jeg søgte og fik stillingen den 10/9-1917 til en gage af 300 kr. pr. måned.

Om de mange år hos Hellesens kan der fortælles meget. Generalkonsul V. Ludvigsen var eneindehaver af firmaet til 1918, da blev det et aktieselskab under Nordisk Metal – en sammenslutning af metalvarefabrikanter. Da N.M. blev ophævet, blev firmaet et selvstændigt A/S. Da jeg kom, var der kun få, der var faglærte: driftsingeniøren, maskinmesteren og jeg; alle øvrige funktionærer i fabrikken og arbejdere var ufaglærte – 6 reparatører undtaget. Alt vedrørende produktion af elementer blev ledet af ingeniører på laboratoriet. Hellesens var en god arbejdsplads for både funktionærer og arbejdere – det mærkede man straks. Forskellen mellem et aktieselskab og en privatmands virksomhed; her kunne generalkonsulen gå sin tur i fabrikken og havde altid en hilsen og et venligt ord til overs for både arbejdere og funktionærer. I de år, jeg var på Titan har jeg hilst på direktør Helweg, men aldrig hørt et ord fra hans

mund. Hellesens har altid været en virksomhed i udvikling; i alle år er der blevet bygget, ændret – mest indendørs, altid nye arbejdsmaskiner under konstruktion; de maskiner, der skulle bruges i produktionen var driftsingeniørens konstruktion, og det gav en masse arbejde til vort eget værksted og værksteder i byen.

I efteråret 1917 blev der på Teknologisk Institut oprettet et kursus for faglærte arbejdsledere indenfor jernindustrien; jeg meldte mig til dette kursus; det varede i 2 år, her fik jeg en god teoretisk viden om alt indenfor faget, noget jeg trængte til, og som har været mig til stor gavn igennem årene. Kursuset blev afsluttet med en eksamen, der svarer til den eksamen, som VF funktionærer har i dag.

I alle år havde jeg samme stilling; der var ikke avancement for mig – det gjorde ikke noget – jeg har alle år haft det som blommen i et æg: når man passede sit arbejde og respekterede given ordre og sørgede for, at lageret var forsynet med de gangbare varer, var der ingen, der krummede et hår på mit hoved. Når man er ansat på en fabrik som denne, der altid er i udvikling og hvor der altid skal findes på nyt værktøj og nye arbejdsmetoder, er tiden altid optaget – her er det af afgørende betydning at have dygtige medarbejdere, som kan udføre et virkelig fint stykke arbejde, og som kan tænke og handle, og som kan få en ide – en ide fra en arbejder er altid god – den skal behandles – det viser, at arbejderen er interesseret i opgaven – den arbejdsleder, der lytter til sine svendes ideer og forslag og drøfter den med ham og aldrig sætter sig imod en ide fra en arbejder – han har det godt med sine arbejdere og sig selv; han har kontakten, og tilliden er gensidig.

Arbejdsomt set havde jeg mange glæder hos Hellesens, men den største glæde fik jeg i 1948, da værkstedet med presser og automater blev flyttet fra 1. sal i kontorbygningen til et lokale i bygningen mod Aldersrogade; der havde jeg af ledelsen fået frie hænder til at indrette arbejdspladserne efter mit eget hoved. Der blev sat lyd-dæmpeplader i loftet, cementgulvene blev malet lysegrå, ellers hvidt og lysegrønt på alt træværk og grønne planter i alle vinduer. Jeg havde den ide, at der godt kunne være venligt og hyggeligt i et arbejdslokale, uden at være udfordrende. Fra de forskellige rejsebureauer i byen fik jeg en masse farvestrålende plakater, der blev sat op på væggene og skiftet hver 14. dag; arbejderne var tilfredse, ledelsen ligeså. Når jeg nævner ledelsen, vil mine tanker altid gå til driftsingeniør – i dag direktør T. Nyegaard, den mand, jeg nærer den

største agtelse for, og som var mig til stor hjælp og støtte, når det gjaldt at fremme en ide i produktionen. Direktør Nyegaard fik indført et dusørsystem for såvel arbejdere som funktionærer, der fik en ide til forbedring af maskiner eller værktøj; der er mange, der har nydt godt af det dusørsystem. Jeg har også modtaget rundelige beløb for en god ide; det var altid en opmuntring til at fortsætte.

Generalkonsul Waldemar Jakobsen var administrerende direktør i ca. 30 år. J. var en dygtig forretningsmand og bragte firmaet langt frem og var tillige meget afholdt af både arbejdere og funktionærer. J.'s valgsprog var: »Vil De tjene andre, vil De tjene Dem selv bedst.« J. var også en dygtig forhandler, og det var sjældent, at der var åben konflikt med arbejderne. J. sagde, at de bedste resultater opnår man ved et stykke mad og en dram. J. indførte de første sammenkomster med ledelsen og funktionærer, og var der presset en top-præstation frem, blev der givet en stor frokost til alle funktionærer. Det gik i nogle år, men så trængte arbejderne på; de ville også være med, og så opstod personalefesterne, der i begyndelsen havde stor tilslutning, men som i dag ikke har så stor tilslutning, væsentlig fordi nogle enkelte ikke kan holde måde. På disse fester blev der først holdt et foredrag af direktøren om det, der skete i året, der gik, derefter var der dækket smørrebrødsbord, hver afdelingsleder samlede sit personale ved et bord. Efter kaffen og likøren blev bordene ryddet, og et orkester spillede op til dans; den sluttede kl. 11.30.

De ældre arbejdere og funktionærer var altid inviteret med til personalefest, men som årene gik, var der efterhånden så mange nye, at det kun var de ældre, der kendte hinanden, og nu har ledelsen inviteret de ældre medarbejdere for sig selv til en sammenkomst en hverdag, hvor hele fabrikken bliver præsenteret for at vise dem udviklingen i årene, siden de selv var der, derefter er der frokost. En af de største glæder for de ældre er at samles ved Hellesens æresvæg, hvor der er fotografier af alle 25 års og 50 års jubilarer. Da Hellesens altid har været en god arbejdsgiver, er der mange billeder, der bliver nikket genkendende til. Der er blot det kedelige, at som årene går, føler mange af de ældre, at fabrikken er kommet dem så meget på afstand, at de ingen tilknytning har til den mere: så bliver de borte, og det er forkert, for når ledelsen sender en venlig indbydelse, bør de efterkomme den, ellers udsletter de sig selv, og ledelsens smukke tanke, at samle de ældre, vil efterhånden falde bort.

Det var altid med glæde, jeg gik til min gerning hos Hellesens, og

når jeg nu som pensioneret på fjerde år tænker tilbage, vil jeg altid med den største glæde mindes de gode år, jeg var inden for murene.

Pensionist

At blive pensionist kan i mange tilfælde blive et problem, dersom man ikke i forvejen har tænkt på den dag, der måtte komme. Jeg har flere gange sagt til mine kolleger: »Når I får jeres gage, så tænk først på de forpligtelser, I har – når det er ordnet, er der et vist beløb tilbage, af dette beløb bør I sætte en fast procentdel i banken til den dag kommer, da I skal pensioneres, derved har I et rygstød, som I altid vil være glade for. I dag er det ikke noget problem at blive pensionist som tidligere: nu har de fleste firmaer en pensionsordning for deres funktionærer, hertil bidrager funktionæren med 5% af sin gage, firmaet med 10%. Nu er der Jernindustriens pensionskasse, som ikke giver så meget, der er Revisions- og Forvaltningsinstituttet, som er langt bedre, den giver tillige en årlig bonus.

Når jeg nu ser tilbage på tiden, der er gået, kan jeg kun glæde mig, vi har været forskånet for sygdom, et ualmindeligt godt familieforhold mellem børn og forældre har altid været vor store glæde. Jeg vil slutte med en tak til Nationalmuseet for opfordringen til at skrive min levnedsskildring; det var med stor interesse, jeg gik til opgaven.

Afleveringer

1. januar – 31. december 2000

Afleveringerne androg i 2000 med 101 sager i alt 6.580 enheder. Der er modtaget følgende arkiver – opstillet efter hovedbrancher inden for virksomheder og organisationer som i Erhvervsarkivets Arkivoversigter Bd. 1-4:

Nærings- og nydelsesmiddelindustri

Anst Andelsmejeri, Vejen. 26 bind 1914-1971. Hovedbog, kassebøger, indvejningsbøger, lønningsbøger, salgsbøger, mælkebedømmelsesbog og fedtprocentbog.

Jelling Andelsmejeri, Jelling. 2 bind regnskabsbøger 1968-1971.

Lindknud Andelsmejeri, Brørup. 1 kassejournal/hovedbog 1967-1970.

Stokkemærke Andelsmejeri, Maribo (fortsat aflevering). 9 bind 1903-1965. Forhandlingsprotokol, hovedbøger, kassejournal, kassebog, restancebog, indvejningsbog og kassebilag.

Nordsøen Fiskekonserves A/S, Skagen. 1 bind og 1 pakke 1941-1985. Vedtægter, regnskaber, budgetter og begæring om betalingsstandsning.

A/S Otto Mønsted, margarinefabrik, København (fortsat aflevering). 2 bind fotos fra tysklandsrejser 1927-1928.

Chr. Hansens Laboratorium A/S, København (fortsat aflevering). 1 bind og 11 pakker 1908-1999. Korrespondance, borgerbrev, udskrift af Handelsregistret, personalhistorisk materiale, varemærkeregistrering, film og fotos.

Tekstil-, beklædnings- og læderindustri

Crome & Goldschmidts Fabrikker, tekstilfabrik, Horsens. 3 bind og 1 pakke 1844-1961. Historisk materialesamling, kontrabog og fotos.

Papir- og grafisk industri

Buchtrups Klichéfabrik A/S, Århus. 9 bind og 2 pakker 1915-1972. Aktieprotokol, revisionsprotokoller, årsregnskaber, råbalancer, hoved- og statusbog, omkostningsbog, regnskaber og sager vedrørende A/S-likvidationen.

P. Hansens Bogtrykkeri A/S, København. 2 bestyrelsesprotokoller 1971-1981.

Jyllands-Posten, Århus (fortsat aflevering). 3 bind og 5 kasser 1952-1970. Udenbte tryksager fra avissalgsafdelingen og personudklip.
Århus Amtstidende, Århus (fortsat aflevering). Annonceprotokol fra kontoret i Odder 1934-1938.

Kemisk industri m.m.

Erik Berg A/S, farve- og lakfabrik, Køge. 10 bind og 8 pakker 1922-1986. Vedtægter og årsregnskaber, statusbog, hovedbøger, fabriktionsprotokol, tilsynsbøger, etiketter og kataloger.

F. J. Nielsen & Brønnum A/S, farve- og lakfabrik, København. 1 bind og 1 pakke 1949-1979. Hovedbog, årsregnskaber, etiketter og farvekort.

Sten-, ler- og glasindustri

Galten Teglværk, Galten. 78 bind 1908-1993. Forhandlingsprotokol, hovedbøger, debitorjournal, produktions-, salgs- og lagerbøger, prislister og ekspeditionssedler.

A/S Nørreremarkens Teglværk, Vejle. Lønningsbog 1950-1952.

Jern- og metalindustri

Dansk Industri Syndikat A/S, våbenfabrik, København (fortsat aflevering). Kronik med følgebrev vedrørende DISAs aktiviteter i besættelsesårene 2000.

A/S Tandhjulsfabrikken C. A. Stub, København. 3 film omhandlende fremstillingen af tandhjul 1938-1943.

A/S Maskinfabrikken Svendborg, Svendborg (fortsat aflevering). Produktionstegninger 1942-1969.

Århus Flydedok A/S, skibsværft, Århus (fortsat aflevering). 158 bind,

57 pakker og 721 læg 1948-1999. Generalforsamlingsprotokol, bestyrelsesprotokoller, revisionsprotokoller, statusbøger, årsregnskaber, kontraktbøger, korrespondance, lønsager, scrapbøger, konstruktionstegninger og navngivningssager.

Anden fremstillingsvirksomhed

Hornung & Møller, pianofabrik, København (fortsat aflevering). 7 bind og 1 pakke 1874-1935. Bestillingsbøger og prislister.

Århus Seglmærke- og Stempelfabrik, Århus. 2 bind seglmærker 1950-1975.

Engroshandel

Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, engroshandel og fabriktionsvirksomhed, København (fortsat aflevering). 1 pakke udklip vedr. »Jagtklubben« 1982-1983.

Berg & Streckeisen, handelshus, Moskva. Hovedbog 1910-1918.

I. C. Filtenborg, ure en gros, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke fotos 1968-1970.

B. P. Olie-Kompagniet A/S, engroshandel med benzin, fyringsolie m.v., København (fortsat aflevering). 5 bind og 2 pakker 1901-1990. Håndbog, fotos, rekamemateriale og diasserie om BPs historie.

Kommissions- og auktionshandel m.v.

A/S Sagførernes Auktioner, auktionsforretning, København. 119 bind trykte auktionskataloger 1906-1999.

Detailhandel

Aage Bested, købmand, Århus. 24 bind og 13 pakker 1955-1989. Statusopgørelser, kassejournaler, lageropgørelser og kassebilag.

Aksel Gram, urmager, Sønder Omme. Kassebog for reparationer 1936-1944.

Bog-Messen v/Jørgen Andersen, bogantikvariat, København. Kassebog 1940-1943.

Det Forenede Olie kompagni A/S havde i de første år vekslende adresser til deres hovedkontor. Fra 1920-1921 havde man til huse på Vesterbrogade 2D, 1. sal. På dette tidspunkt var firmaet i Danmark endnu så lille, at det endnu ikke reklamemæssigt formåede at slå igennem på facaden.

Transportvirksomhed m.v.

A/S Danena, rederi, Århus. 248 bind, 63 pakker og 169 læg 1934-1999. Årsregnskaber, revisionsprotokollater, regnskaber, sager vedr. afgivne tilbud, sager vedr. udførte arbejder, havarisager og udklip.

A/S Em. Z. Svitzers Bjergnings-entreprise, bjergnings- og bugseringsselskab, København (fortsat aflevering). 55 pakker 1975-2000. Journalsager, forgæves ture og bjergningsrapporter.

Forsikringsvirksomhed

Jernindustriens Ulykkesforsikring, forsikringsselskab, København (fortsat aflevering). Journalsager 1958-1979.

A/S Nordisk Gjenforsikrings Selskab, forsikringsvirksomhed, København (fortsat aflevering). Årsregnskaber og virksomhedsoversigt 1919-1944.

Ejendomsadministration og -handel samt forretningsservice/liberale erhverv

Advokatfirmaet Dam & Fintel, Viby (fortsat aflevering). 183 pakker journalsager 1988-1989.

Carl Victor van Deurs, landinspektør, Sorø. 6 bind og 27 pakker 1854-1980. Kassejournaler, honorarjournal, sagsregister og sager.

Mogens Glistrup, advokat, København (fortsat aflevering). 5 bind, 7 pakker og 13 læg 1971-1999. Journalsager.

Jæger & Rambusch, advokatfirma, Esbjerg (fortsat aflevering). 6 bind og 845 pakker 1943-1998. Kartotek, årsregnskaber, statusopgørelser, kasserapporter og journalsager.

Bjørn Saltorp, advokat, København. 1 pakke erindringer 2000.

Strøgets Revision Esbjerg Aps., revisionsfirma, Esbjerg. 3 bind og 1 pakke 1972-1981. Forhandlingsprotokol, revisionsprotokol, aktieprotokol og sager vedr. selskabets opløsning.

ICL A/S, EDB-virksomhed, Ballerup. 8 bind og 4 pakker 1947-1998. Tidsskriftet »I.C.T.«, fotos, mødereferater og korrespondance.

Offentlig virksomhed

Ormslev-Kolt kommune, regnskabskvitteringer 1863-1864.

Åby kommune (fortsat aflevering). Budgetter og regnskaber 1969/70.

Århus kommune, Borgmesterens afdeling, økonomikontoret (fortsat aflevering). 50 bind og 98 pakker 1843-1986. Hovedbøger for indkvartering, indkvarteringsregnskaber, regnskabsafslutninger, revisionsbemærkninger, statusbilag, sager vedr. brændevinsafgifter,

legatsager, taksation af kommunens ejendomme, lønningsjournaler og protokoller vedr. budgetoverskridelser.

Århus kommune, Magistratens 1. afdeling, Beskæftigelsesforvaltningen (fortsat aflevering). 55 pakker postlister og journalsager.

Århus kommune, Magistratens 2. afdeling, teknisk forvaltning, Informatikafdelingen (fortsat aflevering). 2 bind fotos af matrikelkort div. år. *Stadsingeniørens kontor* (fortsat aflevering) 965 bind og 39 pakker 1903-1980. Hovedbogskort, reskontri for debitorer og kreditorer, kassebøger, sager vedr. de tidligere forstads- og omegnskommuner, journalkort, vej- og ejendomssager og kortmateriale.

Århus kommune, Magistratens 3. afdeling, Afdelingen for Sundhed og Om-sorg (fortsat aflevering). 1 pakke legatfundatser for udgåede legater.

Århus kommune, Magistratens 4. afdeling, Århus Skolevæsen (fortsat aflevering). 36 bind, 24 pakker og 60 læg. Projekter og journalsager 1960-1990.

Århus Havnevæsen (fortsat aflevering). 53 oversigtskort 1800-1977.

Undervisnings- og forskningsvirksomhed

Ladelund Landbrugsskole, landbrugsskole, Vejen. 33 pakker div. år. Forhandlingsprotokoller, medlemsprotokoller, hovedbøger, kassebøger, regnskaber, legatbøger, elevprotokoller, eksamensprotokoller, aktieprotokol, produktionsbøger fra landbrug, laboratorium og mejeri, kopibøger, fotos, tegninger og undervisningsmateriale.

Elektronikcentralen, forskningsinstitution, Hørsholm (fortsat aflevering). 4 forhandlingsprotokoller 1941-1981.

Social- og velfærdsinstitutioner

Landsforeningen for Arbejdsskadede, Århus Afd., velfærdsforening, Århus (fortsat aflevering) 1 bind og 3 pakker 1985-1997. Forhandlingsprotokol, mødereferater, korrespondance og adresseliste.

Erhvervs- og fagorganisationer o.l.

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 639 bind og 260 pakker 1945-2000. Direktionsmødereferater, erstatnings-

protokoller, udvalgsmateriale, udvalgsregistre, overenskomstregistre og medlems sag.

Landsforeningen Dansk Arbejde, Viborg (fortsat aflevering). 39 bind og 135 pakker 1911-1999. Forhandlingsprotokoller, beretninger, regnskaber, medlemslister, kassebøger, journaler, hovedbøger og korrespondance.

Dansk Erhvervsgartnerforening, København (fortsat aflevering). 9 bind 1885-1964. Forhandlingsprotokoller.

Foreningen Fiskeribranchen, Århus. 31 pakker 1995-1999. Bestyrelsesmødereferater, regnskaber, reklamemateriale og korrespondance.

Håndværksrådet, København (fortsat aflevering). 2 pakker udklip 1991-1993.

Industrifagene, København (fortsat aflevering). 25 pakker 1894-1991. Sagsregistre og sager.

Dybfrostrådet, København. 16 bind og 6 pakker 1959-1997. Vedtægter, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokol, medlemsbog, beretninger, fotos og udklip.

Den danske Forlæggerforening, København. 86 kasser 1800-1998. Forhandlingsprotokoller, regnskaber, kassejournaler, korrespondance, sager, kataloger og fotos.

Dansk Provins Bogtrykkerforening, Odense (fortsat aflevering). 15 pakker 1879-1989. Beretninger, bestyrelsesreferater, regnskaber, lønstatistik og forsikringer.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 3 bind 1948-1991. Sagsregistre og svendepøveprotokol.

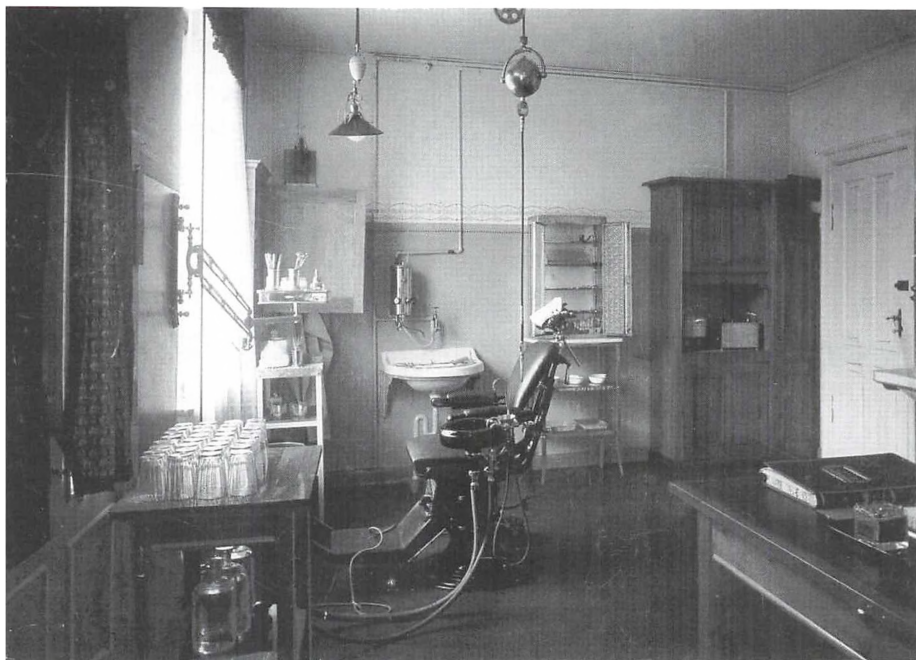
Århus Smedelaug, Århus (fortsat aflevering). Svendebrev 1896.

Århus VVS- og Blikkenslagerlaug, Århus (fortsat aflevering). 20 bind og 2 pakker 1899-1998. Regnskaber, kassebøger, korrespondance, medlemslister, priskurant, sange og festbilag.

Danmarks Apotekerforening, København (fortsat aflevering). 8 bind 1862-1988. Forhandlingsprotokoller, mødereferater, kassebog og opskriftsbog.

Danmarks Frugthandlere, København. 35 bind og 1 pakke 1889-1981. Bestyrelsesprotokoller, revisionsprotokol, medlemslister og kassebøger.

Landsforeningen Danmarks Bilruter, Vejle. 19 bind og 289 pakker 1924-1998. Bestyrelsesreferater, kopier, korrespondance, medlems sager og voldgiftssager.

By efter by indførte efterhånden skoletandpleje med oprettelse af klinikker på skolerne. En af de sidste større byer, som indførte kommunal skoletandpleje, var Odense, som først kom med i 1941. Der havde ganske vist fra 1912-1920 været en skoletandklinik i Odense, der delvis blev drevet for private midler, dog med kommunalt tilskud, men da klinikken skulle udvides og lederen forlangte et yderligere bevillingstilskud på 1500 kr., nægtede byrådet at gå med dertil. Som følge heraf blev klinikken i Vindegade 20 nedlagt. Billedet viser den første skoletandklinik i Odense, og er fra Dansk Tandlægeforenings sidste aflevering.

Danmarks Rederiforening, København (fortsat aflevering). 21 kasser journalsager 1968-1986.

Danmarks Sparekasseforening, København (fortsat aflevering). 4 pakker journalsager 1947-1990.

Elyriaforeningen, grundejerforening, Århus. 1 pakke 1911-1978. Vedtægter, mødereferater og regnskabsbog.

Dansk Tandlægeforening, København (fortsat aflevering). 100 bind og 230 pakker 1870-2000. Forhandlingsprotokoller, voldgiftsprotokol, hovedbog, kassebøger, voldgiftssager, retssager, kampagne-materiale, journalsager og fotos.

Foreningen af Funktionærer ved Jysk Væddeløbsbanes Totalisator, Århus. 8 bind og 1 pakke 1935-1981. Forhandlingsprotokol, korrespondance, personalelister og overenskomster.

Øvrige organisationer og foreninger

Studenterkredsen i Århus, Århus. 11 bind og 3 pakker 1942-1996. Beretninger, regnskaber, korrespondance og navnekartoteker.

Selskabet »Egå Gymnastik- og forsamlingshus«, Århus. Forhandlingsprotokol 1959-1980.

Reparation og anden servicevirksomhed

Århus Dampvaskeri A/S, Århus. 29 bind og 3 pakker 1897-1990. Forhandlingsprotokol, revisionsprotokol, aktieprotokol, årsregnskaber, månedsbalancer, status- og kassebog, hovedbøger, kopibog, ejendomssager og fotos.

Trauls Erichsens Eftf. Aps., farveri, renseri og garn engros, Århus (fortsat aflevering). 21 bind og 13 pakker 1876-1997. Vedtægter, årsregnskaber, aktieprotokol, driftsregnskaber, hovedbøger, kassejournaler, lønningsjournaler, korrespondance, scrapbog og fotos.

Carl Rasmus Nielsen, frisør, Århus. 12 bind 1930-1973. Hovedbøger, kassejournaler og borgerskabsbrev.

Personarkiver

Søren Hansen, købmand, Århus. 1 pakke personlige papirer 1839-1926.

Valdemar Fabricius Hansen, stadsgartner, København. 1 pakke levnedbeskrivelse 1930.

N. J. Israelsen, bygningskonduktør, Århus. 6 bind og 22 pakker 1930-1997. Levnedbeskrivelse, udklip og notater vedr. herregårde, kartoteker, grundmateriale til bogudgivelser og fotos.

Ove Munch, direktør, Frederiksberg. 6 bind og 7 pakker 1959-1995. Foredrag, taler og artikler.

Peter Nielsen, tømrer, Århus. 1 pakke ejendoms papirer 1882.

P. Carl Petersen, grosserer, Gentofte. 1 bind scrap- og fotoalbum 1928.

Otto Ring, civilingeniør, Gentofte. 4 bind og 4 pakker 1861-1995. Foredrag, patentansøgning, diverse skrifter og personlige papirer.

Axel E. Skjøt-Pedersen, Århus. 2 pakker personlige papirer og fotos 1920-1995.

Knud Voss, forfatter og kunsthistoriker, Skagen. 1 pakke grundmateriale til bogen »Bygningsadministrationen i Danmark under enevælden« u.å.

English Summary

TRANSLATED BY JØRGEN PEDER CLAUSAGER

Aspects of the Position of the Icelandic Trade in Contemporary Danish Literary Debate or »Historiography«, approx. 1750-1816

BY HENRIK FODE

In the latter half of the 18th Century and in the early 19th Century there was a comprehensive and at times quite heated debate about the trade to Iceland. This debate elucidates the conditions of the Icelandic trade, but is of additional interest as an example of the incipient public opinion and an element in the slow advance of liberal ideas. The present article is a ph.d.-thesis from 1973 and is published here with minor textual revisions only. The literature on this subject, published after 1973, has thus not been taken into consideration.

Technology Transfer within the Danish Gas-Motor Industry in the 1880s – the Engineering Firm of Tuxen & Hammerich

BY MORTEN KARNØE SØNDERGAARD

Foreign influence on Danish industry has been a very significant factor in the process of industrial development. The import of industrial machinery and equipment, acquired patent rights and experience gathered from travels abroad, combined with the dissemination of knowledge through technical periodicals and textbooks, all contributed to the surprisingly rapid spread of knowledge about new and relevant technology in Denmark. The present article analyses the transfer of new technology within the Danish gas-motor

industry in the 1880s. Oscar Madsen, works foreman and later managing director of Tuxen & Hammerich, the Copenhagen engineering works, travelled widely in Germany, England and Scotland in the years 1883-1885, for the purpose of gathering information about the production of gas-motors. By using Oscar Madsen's preserved diaries, the article describes the technology and abilities with which he was confronted; and it concretizes the importance of the experience he gathered in relation to the development of the Danish gas-motor industry.

The Fire Protection Act of 1926 – the Importance of Falck's Salvage Corps for the Introduction of Privatized Fire-Fighting in Denmark

BY MORTEN MANDEL HANSEN

In the Western world, fire-fighting is as a rule organized by the public authorities, but in Denmark, fire-fighting in 175 of the country's 275 municipalities is undertaken by the private Falck's Salvage Corps. By drawing on a number of previously mainly unused sources, the present article endeavours to answer the question why it was made possible in 1926 for private fire-fighting services to undertake the fire-fighting obligations of the public authorities. The article comprises an analysis of the work of the parliament, of the demographic and technological development and of the activities of Falck's Salvage Corps during the period leading up to the passing of the new act in 1926, and suggests that the possibility of farming out the fire-fighting was an attempt at adapting the legislation to the rapidly changing society. A society where Falck was already involved in fire-fighting before 1926.

One conclusion of the article is that in 1926 Falck served as a source of inspiration for the Danish politicians, but at the same time it is stressed that a monocausal relationship between Falck and the legislative change of 1926 cannot be established. Rather, the article documents that the basis for the legislative change was partly the development in technology and building construction, partly the la-

tent conflict between the economic interests of the urban and rural municipalities and the fire insurance companies.

»... they thrashed away at us ...« – A Smuggling Case from Vejle in 1825

BY POUL PORSKÆR POULSEN

The merchants were usually counted among the gentlefolk and the leading section of the population of the market towns, but times of crisis could push even august citizens to the brink of the law. This is illustrated by a case of smuggling in Vejle one night in November 1825, when three of the town's merchants were caught red-handed during the smuggling of merchandise at Vejle Fiord.

A Provincial Tycoon Travels to Visit a Health Resort, for Pleasure and to Study – the Travelling Diaries of Thomas P. Funder, Tobacco Manufacturer, from the 1840s and -50s.

BY KENN TARBENSEN

At the middle of the 19th Century, Thomas P. Funder, the tobacco manufacturer (1804-1860) was one of the wealthiest and most prominent citizens of Aarhus. In 1844, 1845 and 1853 he undertook annual journeys to European health resorts together with his family. In the 19th Century, such journeys to health resorts were part of the bourgeois »etiquette«. As for others, for Thomas P. Funder it was not merely a journey to visit the health resorts, the journey was also undertaken for pleasure and to study. This is borne out by the diaries which he wrote during his travels. They provide a good insight into the world of ideas of a large-scale merchant, besides containing observations of political, economic and social conditions. The diaries, which have been deposited in the National Archives, were used by Jens Clausen for a biographical article about Funder, which

was printed in the annual Østjydske Hjemstavn in 1939, but space only permitted Jens Clausen to refer briefly to the journeys. The present article is based on a re-reading of the diaries, which contain a large body of trivia and are hardly worth publishing in extenso. The purpose of the present article, which summarizes the diaries and publishes selected excerpts, is partly to draw a picture of a provincial tycoon travelling in the middle of the 19th Century, and partly to perpetuate Thomas P. Funder's notices, particularly those relating to conditions of business economy.

The EDP Centre of Western Jutland

BY BENT LAURSEN

In the second half of the 20th Century, Denmark developed into a service society. The history of this development has yet to be written. Bent Laursen, who was the manager of the EDP Centre of Western Jutland, uses the present article to provide a sketch of the history of the business company of which he was in charge. It is not merely the history of one company which is related here, it is also a contribution to the history of the electronic data processing industry, providing an insight into the interplay between the development of technology in the EDP field and the development of products within the service sector.

Workshop Employee – Adolf Mathias Frederik Koefoed's Memoirs of His Working Life

A copy of the memoirs of A.M.F. Koefoed was deposited with the records of the firm of Titan at the National Danish Business Archives. The author was born in Næstved on August 25th, 1884, and wrote his memoirs around 1950, at the request of the Danish National Museum. A.M.F. Koefoed was a skilled metal turner, and after having had various jobs in the metal industry in Copenhagen he became a workshop foreman at Helleesen's Factories for more than 30 years. His memoirs are published here with minor linguistic corrections.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra Kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om bevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider. Udsolgt.

Indhold: fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 75,00.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 75,00.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 75,00.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 75,00.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 75,00.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 75,00.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthands første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømrermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 75,00.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 75,00.

Indhold: Fra dansk empirens bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 75,00.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesynder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 75,00.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 75,00.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 75,00.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibeligheids belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Register til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 75,00.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider. Udsolgt.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatorisk udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.

Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.

Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 100,00.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.

Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761.

Erhvervs partiets historie og dets samfundsopfattelse.

Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.

Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.

En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.

DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.

Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.

En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 100,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.

Provinskøbmænds rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borgerskaber før 1850.

Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsprojekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.

P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.

Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 100,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.

Dansk Exportforening 1895-1922.

Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.

Stabelstadspolitikken 1658-1689.

Ny og gammel økonomisk historie.

Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 100,00.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.

Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.

C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.

Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.

Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.

Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 100,00.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 100,00.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsløshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 100,00.

Indhold: Grosserer-Societetet – et udforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 100,00.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – Af J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Erhvervshistorisk årbog 1982. 210 sider, kr. 100,00.

Indhold: Det danske klaver klinger ud.
Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Compagny.
Harald Plum og Det transatlantiske Kompagni.
Frugthandelen omkring århundredskiftet.
Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917.

Erhvervshistorisk årbog 1983. 214 sider, kr. 101,25.

Indhold: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense.
Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884-1913.
Teknologi og samfund 1870-1900.
Da Odense handsker var komne for ordet.
Tre Bergske blade 1880-1904.
Registrering af lokalstof i Århusaviserne.

Erhvervshistorisk årbog 1984. 146 sider, kr. 107,35.

Indhold: Fra Nyborg til Santa Fe de Bogota og retur.
Købmand og brænder.
Søren Frich og hans fabrik 1854-85.
De små i byen under krisen i 1880'erne.

Erhvervshistorisk årbog 1985. 229 sider, kr. 115,90.

Indhold: Russisk Handelskompagni og dets erstatningskrav på Sovjet.
Virksomhedshistorie på gamle kuverter.
Sagføreren, byen og egnen.
Jernstøberierne i Århus 1841-1895.
Fra industriens barndom.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1986. 485 sider, kr. 146,40.

Indhold: En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935.
Flådemagt og protektionisme.
Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber.
Århus-skipperne gennem Øresund.
Virkelig kunstindustri.
Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest.
Den nye lavsbevægelse.
Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup.
Tændstikloven 1874.
J. C. Jacobsen.
Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning.
Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850-1900.
Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder.
Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914.
H. N. Andersen og Ove Rode.
Byttehandel på Thyholm.
Lægestand og sygekasser.
Silkebroderet socialhistorie.
To Århus-prospekter.
Erhvervene og prisaftaleloven af 1931.
Købmandshuset Diderich Diderichsen i Naskov i slutningen af 1700-tallet.
Patenter og varemærker i krig og fred.

Erhvervshistorisk årbog 1987. 181 sider, kr. 134,20.

Indhold: Textilgrossistforeningen gennem 100 år.
Harald Bille – en dansk ingeniørs livsbane.
Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor – den danske industris kraftmaskiner 1840-1897.
Dansk erhvervshistorisk litteratur,

Erhvervshistorisk årbog 1988. 195 sider, kr. 146,40.

Indhold: Mundelstrup Gødningsfabrik – og egnen omkring den 1871-1925.
Rawerts nyttige skrifter.
Den nye Lavsbægelse II.
Frederik de Coninck.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1989. 220 sider, kr. 183,00.

Indhold: Noget for noget. Albert Nielsen Kemisk Fabrik.
Hvordan forbedrer man de ubemidlede klassers kår?
Severin og Andreas Jensens møbeletablering.
Jernstøber M. H. Petersens kopibog.
Fyens Disconto Kasse 1846-86.
Store selskaber og samfundet.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1990. 189 sider, kr. 183,00.

Indhold: På spor af Mads Lange.

I tjeneste for ØK.

En skomagerforretning på Nørrebro 1890-1935.

Erindringer fra benzinbranchen 1930-70.

Mesterlære og teknisk uddannelse i Danmark 1850-1950.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1991. 213 sider, kr. 198,00.

Indhold: Da »Tordenskjold« kom på aktier. Dansk tændstikindustri 1875-1914.

A/S St. Croix fællessukkerkøgeri 1876-1887.

En hovedorganisation, som aldrig blev til.

Beskæftigelsen i den tidlige danske industri.

Fortegnelse over Finn H. Lauridsens litterære arbejder.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1992. 251 sider, kr. 198,00.

Indhold: »Tobakken« i Esbjerg

Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium

Købmænd i Århus 1840-1850

Danske handelsforsøg på Levanten 1752-65

Industrirådet

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Erhvervshistorisk årbog 1993. 196 sider, kr. 198,00.

Indhold: Olsen, Tenton og Dypian. Albert Nielsen Kemisk Fabrik A/S 1953-1990

Europæisk skibsbygning 1880-1950

Arbejderværnet – et særegent stykke socialpolitik.

En gammel købmands erindringer igennem et tidsrum af 60 år.

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Erhvervshistorisk årbog 1994. 229 sider, kr. 198,00.

Indhold: Lidt om tandteknikerfagets og klinikkens historie

Brede Klædefabriks sidste år 1944-1956

Frikorpset contra B&W-arbejdere

Tietgen og den franske forbindelse

Købmandens kontaktflade – en regionalundersøgelse

Mel og damp

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Erhvervshistorisk årbog 1995. 229 sider, kr. 198,00.

Indhold: Dansk Rekyrliffel Syndikat/DISA til 1946

Tøjhusets ny Geværfabrik 1887-94

Vinhandler F. W. Luplau 1832-54

Erhvervsorganisationerne og deres arkiver i Erhvervsarkivet

Erhvervshistorisk årbog 1996. 215 sider, kr. 215,00.

Indhold: »Liimfabrikken« på Amagerbro

H. Nielsen & Søn Maskinfabrik A/S, 1916-1980

Hverdag på Provinsbankforeningens kontor

Regnskabsmateriale som historisk kilde

Erhvervshistorisk årbog 1997. 197 sider, kr. 215,00.

Indhold: Skinnebus og motorvogn
Huset Broberg og kaffehandelen med Brasilien
Vinhandler Poul Frederik Bølck
En vestjysk købmands rolle i verdenshandelen
Erhvervsarkivet 1948-1998

Erhvervshistorisk årbog 1998-99. 241 sider, kr. 230,00.

Indhold: Danmark og Europa 1200-1750
Verdensudstillinger og reklame
Aarhus Kul-Kompagni og De Forenede Kulimportører
De to første danske aktieselskabslove af 1917 og 1930

Erhvervshistorisk årbog 2000. 179 sider, kr. 230,00.

Indhold: A/S Frichs lokomotiveksport til Siam 1930-1933
A/S Frederikshavn Jernstøberi og Maskinfabrik
Møllebygger i en overgangstid. Jørgen Jørgensen 1778-1838
Indsamling, bevaring og kassation af erhvervsarkiver

Erhvervshistorisk årbog 2001. 239 sider, kr. 245,00.

Indhold: Aspekter af den islandske handels placering i samtidens litterære debat eller »historiografi« ca. 1750-1816
Teknologioverførelse inden for dansk gasmotorindustri i 1880'erne – Maskinfabrikken Tuxen & Hammerich
Brandpolitiloven af 1926 – Falck's Redningskorps' betydning for indførelsen af privatiseret brandslukning i Danmark
»... de tærskede løs på os ...« – En smuglersag fra Vejle 1825
Provinsmatador på kur-, lyst- og studierejse – Tobaksfabrikant Thomas P. Funders rejsedagbøger fra 1840-50'erne
Vestjysk EDB-center
Værkstedsfunktionær. A. M. F. Koefoeds erindringer

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 7,35.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75.

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmands Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt).

Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: Birgit Nüchel Thomsen: Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabrikarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,65.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af

John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degen, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,80.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970.
152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen
1880'erne 1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foder-
stof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider. (Ud-
solgt).

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I.
1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II.
1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre.
II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets or-
ganisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med
udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca.
1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment
Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III.
1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervsliv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Boje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV.
1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:

Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse.
1979. 239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie
1840-1940. 1980. 150 sider. (Udsolgt).

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:

Nørrejske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen
og befolkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.

Grosserer-Societetets arkiv. En registratur. 1983. 256 sider, kr. 79,30.

Julius Schovelin:

Strejkerne i Danmark 1862-1881. Ved Jens Engberg. 1985. 211 sider.
Kr. 138,75.

Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. 477 sider. Redigeret af Finn H.
Lauridsen. Særudgave af Erhvervshistorisk årbog 36, 1987. Kr.
146,40. (Udsolgt) .

Ib Gejl:

Indenfor snorene. Fondsbørsvekslerernes historie – især til 1945. 1989. 349 sider. Kr. 300,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 1. Virksomhedsarkiver fra landbrug, industri og håndværk m.v. 1991. Ved Erik Korr Johansen. 253 sider, kr. 140,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 2. Arkiver fra handels- hotel- og transportvirksomheder m.v. 1993. Ved Erik Korr Johansen. 336 sider, kr. 150,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 3. Arkiver fra finans-, forsikrings- og servicevirksomheder, erhvervsorganisationer m.v. 1995. Ved Erik Korr Johansen. 408 sider, kr. 160,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 4. Arkiver, modtaget/registeret 1990-2000. Ved Erik Korr Johansen. 411 sider, kr. 200,00.

Business Records and Business History. Essays in Celebration of the 50th Anniversary of The Danish National Business Archives. 1998. Ved Jørgen Fink. 135 sider, kr. 100,00.

Rapporter til 19. Nordiske Arkivdage år 2000. Ved Jørgen Fink og Ib Gejl. 219 sider, kr. 225,00.

